

સંપાદકીય

ગુજરાતના અનેકાનેક સમર્થ સાહિત્યવામીઓમાંના એક તે શ્રી પૂનવાસ. ગુજરાતને ગૌરવાન્વિત કરનાર, ગુજરાતની શાન વધારનાર, ગુજરાતની અગ્નિમાતી પ્રગટેલી જ્યોતને જ્વતી રાખનાર અનેક ગુર્જરી સાહિત્યકાંડો, યોગીઓ અને સંતોમાંના એક તે પાણુ ભાઈશ્રી પૂનવાસ. પગપૂર્વથી આવી આવતી પ્રભુપગથણીને હવનમાં ઉતારનાર, પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમને કાવ્યરસ આપનાર, પ્રભુપ્રાપ્તિની તીવ્ર ઝંખના મેવનાર, અને નગસિંદ નેમજી મીરાએ ચીંચેલા માર્ગે શ્રદ્ધાપૂર્વક દોડ મકનાર અનેક ગુર્જરી વાક્ત્રીઓમાંના એક તે પાણુ ભાઈશ્રી પૂનવાસ. આજે એવી એક વિભૂતિને તેના જીવનના જન્મદિને સન્માનનાં અમને અત્યંત દર્પ થાય છે.

શ્રી. પૂનવાસ દક્ષવાડી પ્રગવપતિ જ્ઞાતિના છે અને એટલે જ તેઓનું સન્માન કરવું એવો એકાંગી આશય આ સન્માન પાઠ છે એવું કાઈ રખે માને. સન્માન પાછળ વિવિધ ભાવના કાર્ય દગી ગી છે. એક તો સમગ્ર ગુજરાતને આધ્યાત્મિકતાની દૃઢાણુ આપનાર શ્રી પૂનવાસ જેવા જ્ઞાનિમંધુને સન્માનવાની અને બીજી, ગુજરાતના વગભગ પ્રથમ કલાના કવિઓની જોડાજોડ આસનના અધિકારી એવા એક અંધિને—તેના હવન અને સાહિત્યને—તેના ખરા સ્વરૂપમાં ગુજરાતી સાહિત્યગસિંદ્રા, અભ્યામીઓ અને વિદ્વાનો સમક્ષ રજૂ કરવાની ૧૯૫૫-૫૬માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ અને હમણાં જ જાણુવા મળ્યું તેમ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષ દરમિયાન એસ. એન. ડી. ડી. વિમેન્સ યુનિવર્સિટીએ શ્રી. પૂનવાસની એક કૃતિ ‘પારિજાત’ને તેના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપ્યું હતું. તે અમથે વિદ્યાર્થીઓને ઈન, મીન ને સાડેતીનની કહેવત મુજબ ગળ્યા માંડ્યા ત્રણ લેખ (જેમાં એક તો શ્રી. બ. ક. ઠાકોરનો સમાવેશ ‘પારિજાત’નો પ્રવેશક જ હતો) જેમનો પ્રસ્તુત અંકમાં

સમાવેશ કરનાર્માં આગ્યો છે, તે જ મળતા હતા અવગત, શ્રી. પૂજનવાચની
 તે કૃતિના અભ્યાસ માટે તે ત્રણ લેખ પૂજતા ન હતા એમ તો ન જ
 સ્તી શકાય છતાય, તેમના જીવનનિયમક તેમજ તેમની અન્ય કૃતિઓ
 વિશેની બીજી કાર્ષણ્ય માહિતી પ્રાપ્ય નહોતી જ એમ સ્કો કે પુસ્તકાગારે
 સમજાઈ નહોતી ત્યારે જ એમ થતુ હતુ કે જે તેમના સંબંધી પ્રાપ્ય
 સવળી માહિતી ને એક જ પુસ્તકમાં સમાવી વર્ષ પ્રસિદ્ધ કરામા આવે
 તો કવિના જીવન અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓને તે ખૂબ મદદરૂપ નીવડ
 અવગત, આ સત્ય તો ઈ સ ૧૯૨૫ પછીના આપણા બધા જ
 કવિ-લેખકોને લાગુ પડે છે તેમને વિશે, તેમની કૃતિઓ વિશે વેરવિખેર
 પડેલી સર્વ માહિતી એક જ કરામા આવે તો ગુજરાતી સાહિત્યના
 અભ્યાસીઓની અર્થ મહેનત ટળી જાય પણ આવુ આર્થિક-દૃષ્ટિએ
 જવાબદારીભર્યુ કાર્ય કદે કાણ ? ત્યાં તો 'પ્રગતપતિ પત્રિકા'ના
 તંત્રીઓએ સાતિના સતો, લગનહપરાયણ પુરોષો અને કવિ-લેખકોનુ
 સન્માન કરવાની એક યોજના ઘડી કાઢી એ યોજનાનુ પ્રથમ અને
 નક્કર રનારૂપ તે આ 'લક્ષ્મણી શ્રી પૂજનવાચ સન્માન અંક' આમ,
 'એક પથ ને દો કાજ' કરી રાક્ષ્યા છીએ એક માત્રિકવિનુ સન્માન
 કરવાનો લ્હાવો પણ લૂટી શક્યા છીએ અને સાથે સાથે ગુજરાતના
 એક આર્થિક લક્ષ્મણના જીવનને અને સાહિત્યને ગુજરાતની નસિક અને
 કદમ્બાન પ્રાગ સમક્ષ રજૂ કરી શક્યા છીએ અને તે બદલ આજે અમે
 ખૂબ આનંદ અનુભવીએ છીએ

શ્રી પૂજનવાચને સન્માનવાને 'સન્માન અંક' પ્રસિદ્ધ કરવાની
 યોજના વિચારાઈ ત્યારે તે કાર્ય આટલુ બધુ વિસાળ થશે એવી અમને
 કલ્પના સુદ્ધા ને નહોતી પરંતુ અમારા નિમત્રણને માન આપી ગુજરાતના
 સૌજન્યપૂર્ણ કવિ-લેખકોએ જે અમૂલ્ય સહાય કરી તેને પગિણામે જ
 અમે આ કાર્યમાં સફળ થયા છીએ એ સૌ સહકાર આપનારાઓનો
 આભાર માનવાની તક જતી કરના જોટવી મૂર્ખતા અમે નહીં જ આચ-

રીએ. પ્રસ્તુત અંકમાં ૧૮-૨૦ વર્ષ પૂર્વે એક યા ળીગ સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ગયેલા કવિશ્રીના જીવન અને સાહિત્યને સ્પર્શતા સૌ લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે લેખોની પ્રસિદ્ધિની વિગત નીચે મુજબ છે.

૧. 'પારિજાત' નો પ્રવેશક	સ્વ. જ. ક. ઠાકોર	'પારિજાત'
૨. 'પારિજાત' એક વિવેચના	પ્રા. વિ. ર. ત્રિવેદી	'વિવેચના'
૩. 'પારિજાત'ની સૌરભ	પ્રા. ડા. રં. માંકડ	'કાવ્ય વિવેચન'
૪. 'પારિજાત' ના ભકત કવિ	સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી	'જન્મભૂમિ', કલમ અને ક્રિતાબ, ૧૩-૧૦-૧૯૩૮
૫. 'પારિજાત' - એક સૌગન્ધ્ય લહરી	શ્રી. શાન્તિલાલ ઠાકર	સ્કુલિંગ મંડળ ૧
૬. 'પારિજાત' નો પ્રસાદ	શ્રી. ખચુભાઈ રાવત	પ્રગ્મખંધુ, મહાસભા અંક ૫-૩-૧૯૩૯
૭. 'પારિજાત' એક દષ્ટિપાત	પ્રગ્મખંધુ, અંધાવલોકન
૮. સ્વતંત્ર અને સર્ગક ભક્તિકુવારો	શ્રી. મોહિનીચંદ્ર	'પ્રગ્મપતિ' વર્ષ ૧૯૩૯
૯. પારિજાતની કાવ્યકલા	મધુસૂદન પારેખ	બુદ્ધિપ્રકાશ ફેબ્રુ. '૫૭
૧૦. 'પારિજાત' એક સમાલોચના	'ગુજરાતી' તા. ૧૦-૯-૧૯૩૯
૧૧. 'પારિજાત' એક અવલોકન	પ્રા. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	પ્રસ્થાન

૧૦ 'આગધિમ'

શ્રી જાનિવાન '૧૨

સ્ફુર્તિ મંડળ -

એક અસંયોક્ત

૧૨ 'પાગિમન'

શ્રી વિવિત્સુ

'પુરતકાવય'

અથાવયોક્ત

આ બધા જ વેળોને પુનઃમુદ્રિત કરવા માટે પ્રેમાળ અનુમતિ આપનાર માર્ક લેખકોનો અને વિવિધ આમયિકોના લેખકોનો અમે અત્યંત ગૌરવ - આભાર માનીએ છીએ.

અપાન કાર્યમાં જરૂરી માર્ગદર્શન આપવા મન શ્રી મળજીમાં નનારી અને શ્રી મયુભાઈ ગારનનો તેમજ શ્રી નવિનામ નાથભાઈ પ્રતપતિ (મોગર) નો આભાર ન માનીએ તો નગુણ જ હોવા છતાં ને !

પ્રસ્તુત અકમાં શ્રી પૂજનાનના ડરન અને સાહિત્ય સંગ્રહી પ્રાપ્ય મધી જ માહિતીને સમાવી વેચાની તારાઈ - મદની એટલે વિગતોના પુનઃગવર્તનનો ભય નથી, અમુ - અપનાદોને માટે કરતા પ્રાપ્ય બધા જ વેળોને આમાં સ્થાન આપ્યું છે આતા છે કે ગુણુર્ણી વાચકો આના પુનઃગવર્તનનો પાળ નથી દર્શિર્મિદ્ધની યોગ્ય નથી અને પુનઃગવર્તન થતા દેશ બદલ અમને હામા કરશે મુદ્દા કાર્યમાં અને એટલી ચીન નથી કે મુકે નાવનાના કાયમાં પણ શક્ય નથી જ કાળજી લીધી છે છતાં, કયાંક ક્યાંક મુજબદી રહી ગયા છે તેમથી અલ્પ સમયમાં પણ જ કાર્ક નજરે પડ્યા તેને પ્રસ્તુત અકમાં મુકાવેલા 'શુદ્ધિ - વૃદ્ધિ' માં સુધારી વેચામાં આપ્યા છે તેને નભાવી વેચા જેટલી ઉદારતા રાખનારા બધાને એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

અનમાં જાનિવરિને સન્માનવાના અમારો આ પ્રયાસને અન્ય જાનિઓ, એન હિન્દુમત્ કો વેળાને જ તે જાનિના કારિ - વેળાને સન્માનને તો અત્યારે મધી અપરિચિત એના કેનાય નરિ - લેખકો અને ગુર્જરી પ્રગતથી અગત્ય એવી કેવીય વિગતો ગુર્જરી પ્રગત સમક્ષ મળી શકશે અને પગિલામ આપણા સાહિત્યની મરા મનાવેલ અમૂલ્ય નાનો પણ મેળવી શકશે.

સપાટી

સન્માન સુમનો

૧	દુઝાંનોત્ર	સંકલિત	મુખપૃષ્ઠ ૨
૨	માતાઁની શબ્દમુદ્રા	સંકલિત	મુખપૃષ્ઠ ૩
૩	સાદ (કાવ્ય)	અલ્પલિત	મુખપૃષ્ઠ ૪
૪	સંપાદકીય
૫	મુખસકલ તારા ચરણુમા (કાવ્ય)	નુન્દરમ્	૧

સ્તબ્ધ ૧ : જીવનયાત્રા

૧	ભાઈ પૂજનવાચ	શ્રી. મુખજીભાઈ તવારી	૫
૨	કવિ શ્રી પૂજનવાચ : દૂંડ પરિચય	કે કાન્તાગલેન જી દયવાડી	૩૦
૩	સાધકવર્ષ પૂજનવાચ	શ્રી ગાન્તિવાચ દાન્ડ	૫૬
૪	એકમુર્તિ પૂજનવાચ	શ્રી આપાવાચ ગ વૈદ્ય	૪૪
૫	નમ્રતામુર્તિ પૂજનવાચ	શ્રી જીવનભાઈ કા પટેલ	૫૧
૬	સૌન્દર્યમુર્તિ પૂજનવાચ	શ્રી હિન્દુભાઈ પટેલ	૫૪
૭	ગાન્તિવાચ	શ્રી. મુખજીવાચ, પાંડિત્યી	૫૧

સ્તબ્ધ ૨ : અક્ષરઆરોધના

૧	તમે અમર આત્મ આ !	અમેગ જમીનદાર	૩
૨	‘ પાન્તિત ’ નો પ્રવેશક	નવ જગત્તવાચ ક. દક્ષિણ	૪
૩	‘ પાન્તિત ’ — એક વિવેચન	પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૩૦
૪	‘ પાન્તિત ’ ની સૌન્દર્ય	પ્રા. દેવચરણ ગ માન્ડ	૪૧
૫	‘ ત્રિવાદિવાને ’ — એક અમરસન	શ્રી ‘ પુરંદર ’	૭૪
૬	‘ પાન્તિત ’ ના ભક્તકવિ	અ. શ્રી ત્રિવેન્દ્ર મેવાળી	૪૪
૭	‘ પાન્તિત ’ — એક સૌન્દર્યવદની	શ્રી ગાન્તિવાચ માન્ડ	૬૦
૮	‘ પાન્તિત ’ નો પ્રસાદ	શ્રી ગજુભાઈ ગવન	૬૬
૯	‘ નવનવ અને સર્વક લક્ષિતકુવારો ’	શ્રી મોદિનીવદ	૧૪
૧૦	‘ પાન્તિત ’ ની કાવ્યકલા	શ્રી મધુસૂદન પાન્તિ	૧૦૪
૧૧	‘ પાન્તિત ’ ની ‘ સૌન્દર્ય ’ સૌન્દર્ય	શ્રી ‘ પુરંદર ’	૧૦૦
૧૨	‘ પાન્તિત ’ — એક દૃષ્ટિપાત	‘ પ્રજ્ઞાધુ ’	૧૮૦
૧૩	‘ પાન્તિત ’ — એક સમાસોચના	‘ ગુરુરાત્રી ’	૧૪૪

૧૪	‘ પારિજાતન ’ — એક અવલોકન	શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૧૪૧
૧૫	‘ આરાધિકા ’ — એક અવલોકન	શ્રી. શાન્તિધાવ દાહર	૧૪૫
૧૬	‘ પારિજાતન ’	શ્રી. વિવિધ	૧૬૪

સ્ત્રાગકે ૩: પત્રવ્યક્રિતત્વ

૧	પૂજ્ય શ્રી અંબુભાઈ પુરાણી પરના પત્રો	૩
૨	શ્રી. મંગલભાઈ તપાડી પરના પત્રો	૫
૩	શ્રી. જયકાન્ત પુરાણી પરના પત્રો	૧૪
૪	શ્રી. કાન્તિભાઈ રં. એક પરના પત્રો	૧૬
૫	શ્રી. ‘ પુરંદર ’ દેસાઈ પરના પત્રો	૧૯
૬	શ્રી ગિરધરભાઈ દયવાડી પરના પત્રો	૨૦

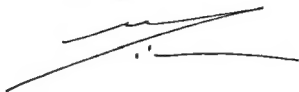

શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીના આશીર્વાદની
 તરવીર સાથે કવિ શ્રી. પૂર્ણલાલની
 વિવિધ અવસથાઓની અન્ય
 તરવીરો પ્રસ્તુત સન્માન
 અંકમાં ગદ્યાર્થાને
 ગોઠવવામાં
 આવી
 છે.

17th June 1957

To the Mother's Poet

blessings from Sri Aurobindo
and myself

શ્રીમદ્મહાભારત

શ્રી અરવિન્દ

શ્રીમદ્મહાભારત

પ્રજાપતિ પત્રિકા

પ્રજાપતિ સમાજની સર્વાંગીણ ઉન્નતિની ચર્ચા ચલાવતું માસિક

ભક્તકવિ શ્રી. પૂજાલાલ સન્માન અંક

સંપાદકો

પિનાકિન, 'પુરંદર'

વર્ષ : ૨૬

મે, જુન : ૧૯૫૭

અંક : ૧૦-૧૧

સુખ સકલ તારા ચરણમાં

સુખ્ય મેં જ્યારે કે સુખ સકલ તારા ચરણમાં
ઘડી તો મારું આ મગજ હસવાના ચક્રમાં
ચક્ર્યું : આ તે કેવી કચકચ થતી ધૂળ સરળી,
ખરે, શું હોયે કે પગમહીં વિના ધૂળ કંઈયે ?
અમે તો જ્યેં છે સુખ પ્રિયતમાના વદનમાં.
સુકેશે વા હૈયે, સઘનતમ આસ્થેષમહીં વા,
યશે વા સૌંદર્યે, સ્ફટિક-રચિયાં રમ્ય નદને,
મહા વા મિષ્ટાન્ને, ખટ રસભર્યા થાળ મહીં વા
ન બીજે ક્યાંયે ને, જસ ચરણ આ એકજ વિષ

ડુખો નો ફેળાવા ! બહુ મગજની કેવીક દશા !
 મને હું ઉદ્ધ - જિન જગતમા એમ લમતો
 નથી ત્યા ઊંચા કા પથર મહુ માયુ મદભર્યુ
 ડાચુ, આખોને ચક્ર ચડિયા, બો હું દળિયો,
 મકારા એકકેયે મદદ ન બન્યા યોગમતણા
 મને તાજ્યો જ્યારે, અખિલ જગમાથી મજ કને
 ખડુ ના ડોહ ત્યા બમ મગજ મારુ જ્યારીં બચુ
 રવાયેલુ, ધૂળે મલિન, ત્યહી હા કેવળ હતા
 બહુ મે નિહેલા ચરણુ અહ
 મને જાણ્યુ શાને મુખ સકલ તાગ ચરણુમા
 હવે જ્યાં જ્યાં ઉચિત જનો આમ ડઈ કે,
 —સ સકલ તાગ ચરણુમા,
 —બલ સકલ તાગ ચરણુમા,
 —કલ સકલ તારા ચરણુમા,
 —મુદ સકલ તારા ચરણુમા,
 મને ત્યા તેથી લવ પણ ન તકલીફ બનતી
 — તો મૂગો મૂગો મુજ મન મની માત્ર ઉચરુ
 બધા જાણે તેથી અધિ- ડઈ હું જાણુ અધુના

સુન્દરમ .

જીવનયાત્રા

.....

બાઈ પૂજલલાલ

કવિ શ્રી પૂજલલાલ : ટંક પરિચય

આધકવર્થ પૂજલલાલ

સ્નેહમૂર્તિ પૂજલલાલ

નમ્રતામૂર્તિ પૂજલલાલ

ગૌતમ્યમૂર્તિ પૂજલલાલ

શાન્ત તથાગી

‘ભાઈ પૂજલાલ’ કેવા બે મોડા રાખે! એ રાખેની રમૂત ઉપર એકાગ્ર ચાંઈ છું ત્યારે રમૂતિપટ પર ત્રણ ચિત્રા એક પછી એક અંકિત થાય છે. પ્રથમ ચિત્ર છે ૨૦-૨૫ વર્ષ પહેલાંનું. ફટતી દાદીમૂઠવા અરેરાવાળા, શ્રી. અંબુભાઈ પુરાણીની સાથે ધસના, એમના વ્યાયામના કાર્યને ભાવિમાં ચાલુ રાખનાર આજીવન સજ્ય. મોં ઉપર ચિપાદની ઝાખા છે. અંતરમાં અનેક ભાવનાઓનું તોફાન ચાલુ છે, જ્યાં શાન્ત, રોદાળ નીકળે, માદસપ્રિય, પ્રેમપિપાસુ, અદેશપ્રેમી ભાઈ પૂજલાલ, બીજું ચિત્ર ખડું થાય છે ૧૫-૨૦ વર્ષ પહેલાંનું. ઝાંખા કેશ અને લાંબી દાદીમૂઠવાળા શાન્ત, ભવ્ય, ધીરગંભીર, મૃદુદાયવાળા મા ભગવતીની અંગન સેવામાં ગદાર્ધ ગયેલા, તેઓશ્રીના પ્રેમમાં સ્તન ડૂબી રહેલા, સાધનામાં રત, આંતરનાં ભાવનાયુદ્ધોને જીતના, ભાવકેન્દ્રને વિશુદ્ધ કરતા પ્રેમ નિતરતા ભાવકેન્દ્રવાળા ભાઈ પૂજલાલ. અને ત્રીજું અને છેલ્લું છે દાદીમૂઠ વિનાના—Circan Shave અરેરાવાળા, વિશુદ્ધ ચિત્રવાળા, પ્રેમભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી ઘસુને શ્રી અરવિંદના માર્ગનો મર્મ સમજાવના, સૌને ઉપયોગી થવા તત્પર, શ્રી માતાજીના લાડીલા ભાઈ પૂજલાલ.

શ્રી. અંબુભાઈ લગ્ન કેળવણી મંડળમાં સક્રિય કાર્ય કરવા માટે નિરૂચ આવીને વરયા. એમનું ઘર અમારા ઘરને અડીને જ રાખ્યું હતું. એમની સાથે ઊગતી લુવાનીવાળા શ્રી. પૂજલાલ પણ આવ્યા અને એ બૃદ્ધ-ઘરમાં આગેજ થયા. તેઓ ક્યાંના વતની, તેમના કુટુંબનો શો ધંધો છે, કયી જાતિના છે, શું કરવા માગે છે વગેરે અજૂજજીવનને લગતા પ્રશ્નો મનમાં ઘડી ઊઠ્યા ન હતા. જ્યાં ધીમે ધીમે તેમની સાથે સંબંધ બંધાયો હતો. તેમનાં કુટુંબીજનો પૈકી તેમનો નાનો ભાઈ મોહન અને તેમનાં તે વખતનાં ધર્મપત્ની ગ્વ. પ્રદી પણ ન્યાં આવીને થોડા સમય રહેલાં એટલે તેમના

પરિચયમાં આવવાનું પણ મન્યું હતું. પછી તો શ્રી. પૂજનશાસ્ત્ર કાચિન્દ્રી ગયા અને ત્યાંથી જ આગ્રમે ગયા. અમારો સંબંધ ચાલુ રહ્યો, ગાઢ થયો અને સાન્તરનેહમાં — પ્રભુપ્રાપ્તિ મારેલા પ્રવૃત્તિમાં રત એવા અને પ્રભુપ્રેમના સત્ત્વ સંબંધની ગાંઠથી બંધાયેલા, આજે અમારો આ સંબંધ કેટલો મધુર અને રિનકશ છે !

‘પ્રજ્ઞાપતિ પત્રિકા’ના તૃતીઓએ ‘ભક્તકવિ શ્રી. પૂજનશાસ્ત્ર મન્માન અંક’ પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. મને એમના જીવન અને એમની અક્ષરની આરાધના વિશે લખવાનું આમંત્રણ આપ્યું. ભાઈ પૂજનવાયનું આ રીતે તેમની શાંતિ સન્માન કરે તે સ્વદેવ રીતે જ મને ગમે. એટલે મેં એમના વિશે લખવાનું સ્વીકાર્યું. પરંતુ વિચાર કરતો ગયો, તંપાગી કરતો ગયો તેમ જણાવું કે કામ સહેલું ન હતું.

માનવ પૌત્રાના વિષે પણ આજુ ગળુનો નથી હોતો તો પછી મીત્રતા વિશે — તેના આંતરજીવન વિશે, આંતરતા પ્રવાહો વિશે શું કહી શકે ? આપણે જેને માનવનું જીવન કહી સમજવા પ્રવૃત્ત કરીએ છીએ તે તો માત્ર સપાટી પરનું જ જીવન હોય છે. માનવનું સાચું જીવન તો તેનાં અંતરનાં જંગલો અને આત્માનાં ઉગ્મનોમાં વહેતું હોય છે. તેને કામ વારણ જ કહી શકે છે. માનવજીવનના આ આંતર પ્રવાહોના ત્રણ મુખ્ય પ્રવાહો હોય છે. એક પ્રવાહ મન-શુદ્ધિના વિચારો અને શુદ્ધિથી પર જવાનો હોય છે. બીજો પ્રવાહ ભાવકેન્દ્રમાં બેસી લાગણીઓ, ઊર્મિઓ, ભાવનાઓ, ભાવાવેશોનો હોય છે. ત્રીજો પ્રવાહ પ્રાણુના આવેગો, સતત જાગતી નાની મોટી વાસનાઓ અને તે પૂર્ણ કરવા મારેની સંકલ્પ-શક્તિનો હોય છે.

જીવનને અનંતતા તરફ વિકસાવવાનો અભ્યાસ કરનાર માનવ આ પદ્ય પ્રવાહોમાંથી કાંઈ એકને પ્રાધાન્ય આપે છે. તેના સ્વભાવનું અધારભૂત જ એવું હોય છે કે તે તેને તેમ કરવા પ્રેરે છે. જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મના ત્રણ માર્ગો આપણે ત્યાં પ્રચલિત છે. ભાઈ પૂજનશાસ્ત્ર એમના અભ્યાસના

અધારણે લઈને, સદજ રીતે જ લાગણીઓ, ભર્મિઓ, લાવનાઓના માર્ગે ધીમે ધીમે છતાં મક્કમપણે શરૂ કરી લાવના, શ્રદ્ધા, લક્ષિતાના માર્ગે જીવન યાત્રા કરતા કરતા પ્રભુના અતિમધ્યમે પહોંચવાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે તેઓએ કેટલી મજત્ત વટાવી, માર્ગમાં ક્યાં ક્યાં મુકામ કર્યો, કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ વેડી તેનું યથાર્થ નિરૂપણ તો ફક્ત તે પોતે જ કરી શકે. છતાં તેમનો સંગી હોઈ, અમે અરસપરસ લખેલા પત્રો, તેમણે શ્રી અંબુભાઈની જાહેરાત પત્રો અને એમના તરફથી મળેલા જવાબો તથા બીજી કેટલીક પત્ર અને લેખન સામગ્રીને આધારે તેમના આંતરજીવનનું આશ્રુ પાત્રું રેખાચિત્ર આલેખ્યા મિત્રભાવે અહીં પ્રયત્ન કરું છું.

એમના સદગત પિતા શ્રી. રણછોડદાસનો મુખ્ય ધંધો ખેતી હોય એમ લાગે છે. તેમનાં મોટાં દીકરી-પૂજનસાધનાં મોટી બહેન નડીઆદ પરગાવ્યાં છે. પૂજનસાધનાં કોઈ ધર્મજ રહે છે. એમના કુવાની સ્થિતિ સારી છે. ત્યાં પોતાનું 'ક્રીકેટીનું' કારખાનું છે. પૂજનસાધ ભર્ય દત્તા ત્યારે એમના નાનાભાઈ મોહનસાધ ત્યાં આવી કેટલોક વખત રહેલા. પછીથી ગોધરા રહેવા ગયા. તેમનું ઘર શહેરા ભાગેજો આવેલું છે. ઘર મોટું દશે એમ લાગે છે કારણ કે તેમાં બાકુઆન પબ્લુ રહે છે.

નાનપણમાં પૂજનસાધ ધર્મજ રહેતા અને ગુજરાતી નિશાળમાં બહુવા જના ત્યારબાદ એમણે અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણ મુધીનો અભ્યાસ ગોધરાની ન્યૂ ઇન્જિનિયરિંગ સ્કૂલમાં કરેલો. ત્યાં વધુ અભ્યાસની સમય ન હોવાને કારણે તેઓ તેમની મોટી બહેનને ઘેર નડીઆદ આવ્યા અને ઘરની લગભગ અડોઅડ આવેલી કોરોનેશન દાઈક્રિસ્ટમાં છઠ્ઠા ધોરણમાં દાખલ થયા અને ત્યાં જ મેટ્રિક પસાર કરી. તે વખતે નડીઆદમાં અત્યારની જેમ ઉચ્ચ શિક્ષણની સવડ નહોતી. પરિણામે તેમને અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થવું પડ્યું. ઇન્ટર સાયન્સ મધી અભ્યાસ કરી સન્યાસીના અમલમાં અભ્યાસને તિર્વાંજલિ આપી

તેઓ અંગ્રેજીનાં ઉપદ્યાં ધારણોનો અભ્યાસ કરવા નડીઆદ આગળ તારપછી યોગજ સમયમાં વ. બ. અંશુભાઈના પરિચયમાં આગા અને હેવરે એમના ઘરના જ માણસ બની ગયા. આ ગાળનમાં પોતે લખે છે : “ઈ. સ. ૧૯૧૭-૧૮ નો સમય હશે. ત્યાં એક દિવસ કોઈ વિદ્યાર્થી મિત્ર પાસેથી સાંભળ્યું કે કોઈ કુળવાયેલા ગ્રેજ્યુએટે અખાડો શરૂ કર્યો છે. કંઈક કુતૂહલપૂર્વક અને કંઈક ભારી વ્યાખ્યાનપ્રિયતા અને ત્યાં લઈ ગઈ.

જાહેને જાણ્યું તો ત્યાં એક આંધર્ષ દહીનો, સ્નાયુમદ્ધ અને મદનગીની માંડારવાળો, સ્વપ્નસેવી તેજસ્વી આંખોથી આકર્ષિતો, સંસ્કારી પુરુષ, યૌવનની ઉત્કટ અને ઉત્સાહિત કરતા ઉત્સાહથી ઉત્તરતે હૃદયે, ત્યાંજમા થયેલા ૪૦-૫૦ વિદ્યાર્થીઓને હંડ બેઠક, દોડ અને કૂદવાની કસરત કરાવી રહ્યો હતો. એને જોયો ને બાલ આત્મા એની તરફ આપોઆપ આકર્ષાયા. પસંદગીમાં જ પ્રાણે પસંદગી કરી લીધી. સંકેત નિશ્ચયાત્મક બની ગયો. કોઈ ગૂઢ હૃદયાનુ-ગંધથી પ્રેરાઈ હું એમના વિદ્યાર્થીઓના જીવનકાળમાં તરતજ સામેલ થઈ ગયો તે થઈ ગયો.

દિવસે દિવસે અને વધારે ને વધારે નિકટ આવતા ગયા. એમની પ્રેરક અને પ્રેમાળ દૃષ્ટિએ જેમ અને તેમ ભારી ભાવિક દૃષ્ટિએ એમને એળખ અપનાવી લીધા ને પોતાના કરી સ્થાપ્યા. આ અંતરંગ સંબંધને લીધે મારામાં જાણે એમનાજ પ્રાણોનો પ્રવાહ રેતાવા લાગ્યો, એમની ધમશે ધમસ જગાવવા માંડી, એમનાં બર્ધગામી આત્માનાં આંદોલનોએ મારા આત્મામાંય એવાં જ બર્ધગામી આંદોલનો ઊભાં કરવા માંડ્યાં. માતા પિતા અને ઘરના સ્નેહાળ પાતાવરણથી વિખૂટા પડેલા એવા મને જે દેહની ઉલ્કા પહેલાં મને મૂંઝવતી હતી તે એમના હેતાળ દેવાએ પૂરી પાડી અને મારા અભીષ્ટ અંતઃકરણને ઉચ્ચોચ આદર્શો ઉપરની પ્રીતિનો પ્રેરણાપ્રસાદ આશીર્વાદી પુષ્ક પુષ્ટીઓ આપવા માંડી. x x x અને વિદ્યાદાતાઓમાં મણુના તો હતા; પણ ભણી બૂલી જતાના બાણતર સિવાય ભાગે જ બીજું કંઈ એમણે અમને આપ્યું હશે અમારી યાગી વિદ્યાદાતાઓ તો

“તો અખાડાઓ અને એ અખાડાઓના કુલપતિ ધ્યાને હતા અંબુભાઈ.”

આમ પોતે વ. બાં. અંબુભાઈના પરિચયમાં નડિયાદમાં આવ્યા. તેમની સાથેજ અમદાવાદ ગયા અને ત્યાંથી ભરૂચ પણ તેમની સાથેજ આવ્યા શ્રી. અંબુભાઈના નિકટ સહવાસમાંથી તેમણે શું મેળવ્યું ને ખીલવ્યું તેની ડાંખી ઉપરનાં અવનરણોમાંથી આપણને જોવા મળે છે. ઉત્તર હવન ગાળવા માટેની ઉચ્ચ ચારિત્રશીલ દેશસેવકને જરૂરની બધી જ તૈયારી તેમણે ત્યાં કરવા માંડી અને તેમના સાન્નિધ્યમાં તેમનીજ જાણમાં રહીને પ્રભુપ્રેમ માટે ઝંખના જગી અને તેને પૂર્ણ કરવા રસ્તો તથા બધી જગતની મદદ પણ તેમની પામેથીજ લાઈ પૂજનવાલ દેવી રીતે મેળવી શક્યા તે આપણે આશ્ચર્ય નોંધશું.

તેમનું પ્રથમ લેખ બાલવયમાં મહુધા મુકામે થયેલું. સાતેક વર્ષના નસંજીવન બાદ તેમનાં ધર્મપત્ની પ્લેગના હુમલાને કારણે શુદ્ધરી ગયાં. દુઃખી અને નિરાશમને ફરી ન પરણવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. આ સમયે કોઈકે કામ પ્રસંગે હું શ્રી. અંબુભાઈને મળવા નડીઆદ ગયો હતો. ત્યાં મેં નાના અને ઉંસાડી પૂજનવાલને જોયેલા. ત્યારબાદ તેઓ ભરૂચ આવ્યા ત્યાં તેમના પરિચયમાં આવવાનું બન્યું. તે સમયે તેમના અંતઃકરણમાં ત્રણેક બાબતોની મુશ્કેલ આવતી હતી. અને તેનો નિકાલ લાવવા તેઓ મથી રહ્યા હતા. તેમણે ઉકેલવાના પ્રયત્નોમાં સૌથી મોખરાનો પ્રયત્ન તેમના લંઘનજીવન વિષેનો હતો. કારણ કે લાઈ પૂજનવાલે આ સમયે પણ કેટલાક દેહ નિર્ણયો લઈ લીધા હતા અને અખંડ નૈધિક પ્રત્યક્ષનું પ્રાપ્ત કરવું એ તેમનો એક અને ખાસ હતો. શ્રી. હસુભાન તેમનો આદર્શ હતો, પરંતુ તેઓ સદૃગત ડાહીનહીન સાથે પુનર્વિચારી જોડાયેલા હતા. એટલે આ પ્રયત્ન કેમ ઉકેલવો તે સંબંધી તેઓ કરી નિર્ણય કરી શકતા ન હતા. પ્રભુતામાં પૂજવાં માંડવા તેમને આશ્ચર્ય થતો હતો. અને પ્રતીક્ષા સહવાસમાં રહેવા તેમના પર દબાણ થતું. તેમના કોઈ સંબંધીએ તેમને આ બાબતમાં એક લખિા પત્ર લખ્યો છે.

પ્રગતિ પત્ર ।

આ પત્ર ૯ ના ૧૯૪૭ ના ઑગસ્ટ ૩ સપ્ટેમ્બરના લખાયેલો નો
લાઇ ૧ નાને આ લાઇને તો એવો મરમ જવામ આપ્યો છે કે એ
લાઇ તેમના ના ૧૯-૬-૪૭ના પત્રમા જણાવે છે . " તમારો પત્ર મને
રાખીને રાખેમા નહિ જણાવાન એટલો આનંદ થયો હવેનાને તમા ન
નિમ્મ આપાડે આવવા લાગ્મિ પત્ર તે વાનો છે ને પત્રની મને ઉપ
ખૂમ જોડી અમર થઇ છે અને મધ્ય નીતિ જ પ્રનાય - મને મધ્ય નિમ્મીના
ઉચ્ચ આદર્શ દેખાડ્યો છે

આમ મિત્રો સમજ્યા પરતુ કુદળીઓના આગ્રહ મમદા થી
૧ નાને નમતુ એખતુ પડ્યુ અ સૌ યજ્ઞીયતેન ભર્ય આલ્ય
અને મદ્યો- મમમ રજા ત્યારમા નીમની નીવાનનીયને મુદ્દા સાધુ
કુળનાને પૌંચિયેરી જ્યાનુ થય તા ૧૪-૧૦-૧૯૪૭ ના પત્રમા પોને
નમ છે 'મુ મધ્યી તા ૧૫મી મનારના ૬ વાગતા ગ્રામી મદાસ થઇ ત્યા
આરીશ કહી, મોન જોરે જા છે માગ માયા મરી ગરા છે' આમ
રિતા ગુજરી ગયા અને નીમરો જોરો જાય છે અને લાઈ પૂનવાન
અ સૌ લીનાનનીયને મુદ્દા જ્યાના નિમિત્તે મદાધુ પાંગેશ્વર શ્રી
અરવિન્દના દર્શનાથ પૌંચિયેરી ગા છે અતે હુ જ્યારે ૧૯૩૭મા આશ્રમ
ગરો ત્યારે વાતચીતમા નીના મધ્યે પૂનવાલે અને જ્યાનુ કે કાલીની
નદમિ થઈ

લાઈ પૂનવાન મોટા થયા એમ્લે તેમના માતાપિતા સ્વામાનિ
નેમી પાસેથી આશ્રિ મદદની આશા રાખે પરતુ, પજ્યશ્રી અણુભાઈના
અતેવામી થયા પછી અને જીવન સમિ મધ્યમેના અને પ્રભુપ્રેમની પ્રાપ્તિના
ઉચ્ચ આદર્શ નજર સમક્ષ જ્યનન રાખ્યા પડી પાને શુ મરુ કે જેવી
નધ્યમેના થઈ ગઈ માતાપિતાને સતેરી રમય અને નાથે નાથે ઉચ્ચ
જીવન જીવી ગયા - આ પ્રમ તેમના અંતરને ટેલવાન રખત સુધી મુદ્દા
રોતો દેખાય છે ઉપર જ્યાનુ છે તેમ પત્નીનો પ્રમ તા છેવટે ઉચ્ચ
થો મહેવાય પરતુ કુદળની જવામદારીન શુ નાના લાઈ મોદનના

વિદેશીનું શુ ? અંબુભાઈના આશ્રમે ગયા પત્રી નિર્મલ માટ રુ. ૨૦૦ ૧ આ
પ્રશ્નોએ તેમના ચિત્તને ટટોડે જમય રોકી રાખે તુ જણાય છે

સરખાતમા અમદાવાદથી લઈય ચપેનો વગેરે લાગી અખાતના
નિવાસીઓમા વેચનાનું તેમણે શરૂ કરેલું પરંતુ એ માંડો સમય બાલી
રાકયુ નહિ પત્રીથી પોતે હાથગાગો નાખી કપડુ વણનાનો ધંધો સ્વીકારનાર
મિચારી રહ્યા હતા આ રહ્યા તેમના ઉદ્દેશો “ શાળ શરૂ કરના માનવ
તમે કાર્ક લખ્યું નથી મારો તમા મુકુન્દવાયાનો શાળ માટ વિના ચંચો
છે અને તેને ખાતર મારે ૧૫-૨૦ દિનસ રાખેદ જ્યાનુ ખજુ થયે
નગભગ ૫૦થી ૪૦૦ ડા રાખના પરો જોશી ભાઈની નામ તે બામનની
ખાતચીત કરી તેમનો અભિપ્રાય મેળવો છે બરોમર તંવારી માથે જ શરૂ
રવાની જરૂર જણાય છે ” શ્રી અંબુભાઈએ પૈસા મોડનાનું જણાવ્યું
ત્યારે લખ્યું છે કે. “ હાન પૈસાની જરૂર નથી જરૂર પડે મમ્મરી
નર્મલ ચિંતા ન કરજો મારી બા અને મોહન આજે અહીં આનના છે
મોહન અહીં રહેનાનો છે પણ મારી બા સા માટે આવે છે તે હજી ઘણા
ગરબો નથી ” આગળ ત ૧-૭-૨૮મા પત્રમા જણાવ્યું છે કે. “ અપ
મહથ જોડે રૂપિયા મોખલાના હતા પરંતુ તેની હર્ષ જરૂર નથી અગિની
જરૂરિયાતો માટે અમે વ્યવસ્થા કરીએ છીએ અને કરી રાહીશું એટલે
આપના તગ્ધથી રૂપિયા વિના અટકી પડે તેવું લાગશે ત્યારે મગાવત
આનામની જાદિ થાય ” આમ, શ્રી અંબુભાઈની ચેરહાબરીમા તેમનું ધન
ગાને છે અને ભાઈ પૂજનવાન બધાની સલાહ રાખે છે શાળો નાખનાવું
મમ યનતુ નથી અને હેવટે પાછળ જણાવ્યું તેમ ભાઈ પૂજનવાન આશ્રમે
પડેઆ

ભાઈ પૂજનવાને યોગેશ્વર શ્રી જીવર્દિના દર્શન કરી, દીક્ષા લીધી — મેન
આખ્યાની પરંતુ, ત્યા તેમનું, લીનાવતી બહેનનું અને માનુના શરીરનું
મારોઅ' મગડાથી ગુરુદેવની સૂચનાનુસાર તેઓ મદ્રાસ દેશ માટે આવ્યા
ત્યા તેમને ગોધરાથી પત્ર મળ્યો તે બામતમા પોતે લખ્યું છે કે “ ગોધરાનો

લાગળ વાંચ્યો. તમે (શ્રી અંબુભાર્ગવે) પણ વાંચ્યા હશે એમની નિશ્ચિત
 સ્થાગનક તો હતી જ, પણ હવે વધારે સ્થાગનક થઈ હોય એમ વાંચે છ
 મારી પામે કશું નથી એટલે હું એમને ઈંડા થાય તો પણ આપી મદદ
 નેમ નથી. હોત તો અત્યંત આપી દેત મારી આંતરગ્રીહિતને લીધે કે કાંઈ
 અગત્યું અથ મને પરાણે પણ લાવની ગ્રીહિતને ખેતી રહ્યું છે. મને કેઈ
 સમજતો પડતો નથી એટલે હું કેઈ પણ નિર્ણય કર્યા વિના માત્ર ગાર્ત
 રાખી રહીશ. વાતગી તો થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ તે લાગણી જ
 ગંભીરે એમ લાગ્યા કે છે. આ આમત તમે પોતે જિંદગીમાં નહિ ઉતરે
 એવી ઈચ્છા છે. પ્રભુ જો હશે અને તેની ઈચ્છા હશે તો મૌ હીક થય,
 એમ શ્રદ્ધા રાખવા પ્રવળ ફરીશ માગવા આ આમતમા શુ ધર્મ શકે તેમ
 છ તે તમે જાનવા દો તો કહેશો મારી માગના કનારાની, પૈસા મેળવવાની
 અશક્તિ છે. જનિ કે શુદ્ધિ પણ હોય એમ નામનું નથી ” (૮-૩-૨૪ મહાસ)

આ પત્રના જવાબમાં પૂ. શ્રી અંબુભાર્ગવે લખ્યું છે: “ વ્યવહાર
 માટે પ્રેરણા ન જ દોષ તથા તમોદ્ધતિ તથા નિર્જળતા અને લાયકાત નથી
 એવી ખાતરી દોષ તો વ્યવહારમાં નજ પડ્યું એવી મારી સલાહ છે. પ્રમ
 માટે જ કંબળા દોષ તો તેજ નથીમાં લાગવું સ્વાભાવિક છે. ”....

“ અત્યંત કેવળ માર્ગ કંઈ છે અને પરમમત્ય તેજ છે. તેને શોધ
 નથી માટે ફરીપણ એવો ગાક અથવા ઉદાસીનમાં રિચાર કરવાજ નહિ
 પ્રશ્નની ગતિ વિના કનું જ થતું નથી, તો પડી અમુક સુખ:દુખ, અમુ-
 કનું મૃત્યુ, બાળ ગેરવાળ અત્યંતે પરમમત્યને અનુસાર જ છે. તેને સીધાપણ
 અને તેને વચારી લેવું એ માનસનું કામ છે. જન્મનું તે જવાનું એમાં કાંઈ
 મદ નથી લાભ ગેરવાળ (લાભ) વચે પળ થયા જ કરવાનાં. પરંતુ,
 અનિશ્ચાનક રૂપે આત્મા અસ્થિર છે તેને જાળવું ફરકારની અસર મની
 નથી આ અથો નિષ્કુર માનસ પેરે નહિ પડતું મત્યને ધીમાગત, ગતી
 નરકે જ સ્વીકારવા લોગ ”

ભાઈ પૂગનરાવ વગેરેની તમિષન નાદુરસ્ત ગેવાતી' ગુરુદેવની સૂચનાનુસાર અર્ધા પાછાં ગુજરાતમાં આવ્યાં કેટલાક સમય પછી ભાઈ પૂગનરાવ કોશિંદ્રામાં વ્યાયામ શિક્ષક તરીકે જોડાયા. એ વિષે પોતે લખ્યું છે કે : "ત્યાર પછી તો સ્વ. શ્રી. કર્ણાધિકરના કોશિંદ્રાના આશ્રમમાં હું વ્યાયામના કાર્યને માટે જોડાયો. ત્યાં એ સાહિત્યકૃતિ વિપ્રવર્ધના સત્સમાગમે, ત્યાંના કુદરતી સુંદરતાથી ભર્યા સરળ, એકાળ, ઉદાર, વાતાવરણે મને વધારે સંવેદનશીલ અને સંગ્રહશીલ બનાવવાનું ગુણકાર્ય આપ્યું; તથા મારા આધ્યાત્મિક જીવનને માટે જરૂરી અનુકૂળતાઓ બની ફરી આપી, મને મદન આંદોલનોત્તેજ આનંદાનુભવ કરાવવામાં સહાયતા કરી".

"...અત્યાર સુધીનાં મંથનોમાં ઉર્ધ્વા પ્રતિ વજેલી પ્રાણ પ્રાર્થનાઓ સફળ થઈ, અને કોશિંદ્રાથી શ્રી અરવિંદનાં જે ત્રણવાર દર્શન કરી આવ્યા પછી હું એમની અભીષિત મંત્રિકામાં ચિરકાળ રહેવા માટે પૌડિચેરી-નિવાસી બની ગયો. ૧૯૨૬ થી પૌડિચેરીનું મારું સ્થાયી જીવન શરૂ થયું."

ભાઈ પૂગનરાવે કોશિંદ્રામાં રહી કુટુંબને શી મદદ કરી (આર્થિક) તે મારી જાણમાં નથી. છતાં એક ખાખત ચોક્કસ દેખાય છે કે ભાઈ પૂગનરાવે છેવટે આ પ્રશ્ન માહગતની ચરણે ધરી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે.

ભાઈ પૂગનરાવ પૂર્વજન્મના સંગ્રહી આત્મા છે. પૂ. શ્રી. અંબુ ભાઈના મમાગમમાં આવ્યા ત્યારથીજ તેમનું હૃદય વિવિધ ઉચ્ચ ભાવનાઓ તરફ ઉઘડતું અને તે ભાવનાઓને શીવતું રહ્યું. પૂ. શ્રીના મમાગમમાં ધણી વિદ્યાર્થીઓ આવી ગયા છે અને અધ્યાત્મિક સંસ્કારો એમની પામેથી શ્રીલ્યા છે અને એક આત્મ-પિતાને નાતે પૂતળીઓ પાણુ દરેકને વિવિધ પ્રકારની નૈનિક-આધ્યાત્મિક સંપત્તિ, નિઃસ્વાર્થ રીતે આપવાનું સદાય આત્મ ગામ્યું છે. આ વિશાળ વિદ્યાર્થી-જાણીમાંથી ભાઈ પૂગનરાવે જે શ્રીલ્યા, અપનાવ્યું તે સૌને વટાવી ગય છે એમ બેધક રીતે કહી શકાય. પોતે પણ આ જાણનો જાહેર રીતે સીકાર કરતાં વખે છે કે : "ત્યાર પછી તો

હું નડિયાદ બાળવા ગયો. અંગ્રેજ છઠું ને સાતમું ધારણ મેં ત્યાં પસાર કર્યું છે. તે અરસામાં દ્રાવ ગુજરાતભરમાં કાઢતી ફૂલતી થયેલી વ્યાવામ પ્રગતિના પ્રવર્તક, આદર્શગીત નવયુવકોના હૃદયમાં આજીવન પ્રેમનું સ્થાન પામેલા પ્રેરણામૂર્તિ અંબુભાર્ગ એ નડીઆતમાં અખાડાની સ્થાપના કરી અને તેની ખર્ચર પડતાં જ દે તેમાં જોડાયો. ત્યાં અમારા બની ગયેલા અંબુભાર્ગના પ્રાણપ્રેરક સમાગમે મારી અનુવિક્સેલી, જ્યાં વિદ્યાસને અત્યાર મુખી ગૂઢપણે પાંખજી આવેલી સ્વદેસ મેવાની, ઉચ્ચ આદિક્રમંત જીવનની અને આદર્શ માટે કુર્યાન થઈ જવાની અવ્યક્ત ભાવનાને અભિવ્યક્તિ તથા આવેગ આપ્યાં, વિદ્યાસ દિશા બતાવી ને ભાવના સિદ્ધિને માટે અનેક વિધ અનુકૂળ સંજોગો જોવા કરી આપ્યા માગ જીવન પવટાનું આમ મંગલ થયું."

ભાર્ગ પૂજાસાધના હૃદય-કમળની પાંખડીઓ ખીલતી જ ગય છે આશ્રમેથી સંસ્કારના સ્વિમેશ મને લખેલા પત્રમાં લખ્યું છે કે : " પૂજ્ય શ્રી લીલાવતીમદનના સમાગમમાંથી કાંઈ નવું જાણવાનું મળ્યું છે. એતો અત્યંત જોઈતું હતું ને થયું છે હું પોતે તો એમની પામેથી જોઈતું શીખ્યો છું તેથી વધારે બીજા કોઈ પામેથી ભાગ્યે જ શીખ્યો હોઈશ. " એજ અરસામાં નૂતનવર્ષના મુપ્રમાને એમનું હૃદયભાવના-ઊર્મિઓથી ઉજળા ગદે છે. પોતે લખે છે કે : " તમાર સરસનો વિચાર આવતાં હૃદયસાગર ક્ષુભિત થઈને જોઈળી રહ્યો છે અને જોડાણમાં આવેલાં અશ્રુ-સરોવરની પાળ તૂટી પૂજ્ય ચરણ પખાળવા જળ વડી રહ્યું છે. શન્ય અંતઃકરણે, વિવશતાથી પત્ર લખાય છે, કાણ જાણે શા માટે પણ મુદ્દમ રથૂલરૂપે પ્રગટ થવા થત કરી રહ્યું છે. રથૂલ જન્મદાતા માતાપિતાના રથૂલ સંબંધનો મદિમા જાણું છું પરંતુ, મુદ્દમદેહની જન્મદાત્રી શક્તિની પ્રજાળના અમાપ જ છે, એમ લાંબા કાળથી અનુભવી રહ્યો છું. ગુરુ માતાપિતા, અંધુ, સખા જે કહું તે સર્વ તમારામાંથી પામ્યો છું અને તેથી બહુ જ મિશ્રિત ભાવ-પૂજ્યથી સદ્કાર વહનનો લ્હાવો લૂટી રહ્યો છું. એ વહન-અભિનંદન-પૂજા આપને પહોંચો એવી અભિલાષ છે. "

“લીલાવતીજાતેના પૂજ્ય પ્રેમામૃતના પાનથી મારું આનંદજન સાર થએલું છે. અને એમનામાં જ પરમ માનવ-સકિતનું અદ્ભુત દર્શન કરેલું છે. એમના હૃદય પર્યંત મારા હૃદયનાં વંદન પહોંચ્યાં.”

“ચિ. અનમૂયાને મારા પ્રેમાશીર્વાદ છે. એણે તો મને કવિ બનાવ્યો છે. મુકુમાર રતેદ ઐદર્થની પ્રતિમાનો આકાંક્ષક નાનુએ (અનુએ) કરાવ્યો. નિર્દોષ પ્રેમ વડે પુત્રની લાયકાત શીખવાડી એને માગથી કેમ નીમરાય ? એ દેવબાળાનું પદ પ્રાપ્ત કરે એવી આશિષ છે.”

“આ ગાંડુધેનું લખેનું તમારા પ્રેમનું હાથ પામશે તોય આર્થક છે.”

ભાઈ પૂજ્યજીવનું ભાવિક હૃદય આમ દૈહિક બંધનોને વટાર્યા વિશુદ્ધ અનતી જતી પ્રેમ ભાવનાઓના વિશાળ ગ્યોમમાં ઉડુપન કરતું કરતું સ્વદન રીતે સાચા કવિ બનવાની તૈયારી કરતું દેખાય છે.

તેઓ કવિ શી રીતે થયા એ જાનનામાં પોતેજ એક લેખ લખ્યો છે તેમની પૂર્વ તૈયારી વિશે એમાંથી કીક જાગવાનું મળે છે. અત્રે એના આધારે થોડી માહિતી આપવા પ્રયત્ન કરું છું. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે : “ ૩ pages is better than 1000 words ” “ લાવ, હું કવિ થાઉં ” એમ મનમૂલો કર્યો કવિ થવાનું નથી કવિ બનાવનાર તરવો એમના અભાવમાં ગરથી જ દનાં નાનપણમાં પણ એમણે એક દિશામાં અગત્યનપણે થોડા પ્રયત્નો કર્યા છે પરંતુ પૂ. શ્રી. અંબુભાઈના પરિચયમાં આવ્યા પછી તેમના આ નિઃસંકેત સંસ્કારોને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. “ અખાડાની ગયિ મમાઓએ, દસ્તલિખિત માસિક ને તે સર્વથીય વધારે તો અમારા આર્દશ બનેલા અંબુભાઈના જીવતા જગતા દૃષ્ટિ મારા મૂંગા અંતઃકરણને મોકલતું ‘મનદન્યુ’, મારી અંદગની અવદમામાં જોડા કવિને ઊભો કર્યો ને તેના કંઈને હંદીયો બનાવ્યો. આવનાશીલ ગણલેખો, નાનાવિધ કાવ્યો, પાદપૂર્તિઓના પ્રેરક પ્રયત્નો ને વખતના અનુપમ ઉત્સાહથી ઉમગતા, પ્રગતિ

માટે તવપતા, જ્ઞેશના જુવાને ચરેલા છૂત્રને અક્ષરોમાં ઉતાર્યા. આ પદો લખાણમાં ક્યાશ તો ઘણીયે હતી પણ એ ક્યાશ આશા આપનારી હતી. દષ્ટિ આગળ ખૂલેલા વિદ્યાળજ્ઞાનના નવા નવા ભાવના - લગ્નતાથી ભરેલા પ્રદેશોએ માગ હૃદયની લક્ષિતનિષ્ઠાને પોતાની બનાવી દીધી અને એ ભક્તિ પાસે વ્યક્ત અવ્યક્ત વાણીમાં ગાંઠાયેલું ગવરાવું.....”

આમ લેખક કે કવિ થવાના મનોરથની પ્રેરણાને નદિ પરંતુ ભરતીએ ચરેલી ભાવનાઓને વદન માર્ગ મેળવી આપવા માટે લેખિનીએ એની થોડી ગુંબજ પ્રમાણે કામ આરંભ્યું.

આમ અખાડાઓનાં દસ્તવિખિન માસિકો અને દિવાળીના ખાસ અંકોમાં ભાઈ પૂજનકાવનાં કાવ્યો આવતાં ધીમે ધીમે એ કાવ્યોની શ્રાવ્યતા વધવા લાગી. પછીથી ભાઈ પૂજનકાવ ભર્યું આવ્યા. થોડા સમય પછી ભર્યુંમાં સ્વ. મુ. દરિયાઈ માતર પણ આવીને વગ્યા. એમના મકાનમાં ધીમે ધીમે અંકડા મેળવવા ધન્યતા વિદ્યાર્થી વર્ગનું એક વર્તુલ જીવું થયું. એમનું ધ્યાન આ કાવ્યો તરફ ગયું અને તેમણે તેમાંથી ચૂટેલ કાવ્યોનો એક દસ્તવિખિન સંગ્રહ તૈયાર કરાવ્યો - છપાવવાની હેતુથી. પોતે તો એ છે કે, “પછી તો હું વરસ દોઢ વરસ ભર્યુંવામી થયો. અહીં સદગત થી. હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ (અમારા માતર સાહેબ) યાં આવ્યા વિના રહેતા નથી. એ સદગતની, સમતુલાવંત, જ્ઞેશના આત્માએ મારી કવિતા લેખનની પ્રવૃત્તિમાં રસ દર્શાવી ‘ધર દીવડ દા ખોટા’ ના ધોરણે મારી ઉઠતી કવિતાને પ્રોત્સાહન વડે પરિપુષ્ટિ આપી. ‘નર્મદા તીરે’ નામનું મારું (અત્યારે ગુમ થયેલું) કાવ્ય ‘ગુન્દરાન’ માં પ્રગટ થયા માટે પ્રથમ એમણે મોકલ્યું. આમ મારા કવનમાં અંગત રસ લઈ એમણે મને જાતજાનવાળો બતાવ્યો ને ત્યાર પછીથી જ મેં કવિતા લેખનનો પ્રયાસ બુદ્ધિપૂર્વક આરંભ્યો એમ કહી શકાય.”

ભર્યુંથી ભાઈ પૂજનકાવ કોસિન્દ્રા વ્યાયામશાળામાં કામ કરવા માટે ગયા. “ત્યાંના કુદરતી, સુંદરતાથી ભર્યા સરળ, રમેલાળ, ઉંચા પાતાવરણે

ધૈર્ય સંવેદનશીલ અને સંસ્કારજન બનાવવાનું 'શુભકાર્ય' સાધ્યું. "...
 "આ પરિસ્થિતિમાં અને વાતાવરણમાં અનેકાનેક કાવ્યભાવોએ મારા હૃદયને
 ભરવા માંડ્યું અને મારી અણુધન કલમે એ ભાવોનું થોડું આલેખન પણ
 કર્યું; પરંતુ હું તાલીમ વગરનો, અનભ્યાસી, અશાસ્ત્રિય, અકલાકાર હતો
 તેથી તેનું પરિણામ મંદ જ આવ્યું. છતાં .. કવિતાનાં બીજાં મારી
 ચેતનામાં નાંખ્યાં ને અંકુરિત થવા માટે અમીજોની ને ઉદ્બોધક
 ન્યાયિની વાટ જોનાં અનામત પડ્યાં રહ્યાં. "

આમ લાઈ પૂજ્યશાસ્ત્રની લક્ષ્મીકવિ થવા માટેની તૈયારીઓ થઈ
 એમ કહી શકાય. પછી તો ૧૯૨૬માં તેઓ શ્રી અરવિંદનાં દર્શને પાંડિચેરી
 ગયા અને ત્યારથી તેમનું ત્યાંનું "સ્થાયી હૃદય ગર થયું. " પછી તો
 તેઓ જણાવે છે કે : " શ્રી અરવિંદ મને નવો અવતાર આપ્યો
 મારા શિશુ આત્માને પરમપ્રેમથી મંગલમુખી માના અનુપમ અંકમાં
 આરોપિત કર્યો. મારે મને હૃદયે લઈ લીધો માના ચિન્મય અર્પણ
 મારી મગ્નચીત્ર માટીના પથર પડમાં પૂરાયેલાં ચેતન ચમકી ઊઠ્યાં, જે
 કાળમીઠ મંગતા અંગત ઉચ્ચાવી નાખી, કવકલ્પ નિનાદ કરતી વિશ્વસંત
 લક્ષ્મીવંતાં ગદિમંત્રાથી અગ્નિશયની વાટે વહેવા લાગ્યાં. એમનાં કારા-
 કંપિત કાળમૂર્તિ ગદનગાન મૃતમાંથી અમૃતની સંજ્ઞાની મેળવી મુક્તાનેદે
 મદાયવા લાગ્યાં એમની મુરખચિ વાણીને વહાવી લાગી, ને એ કૃપાવંતીએ
 એને અક્ષર રૂપમાં પ્રતિષ્ઠા પમાડવાનો પ્રારંભ કર્યો. " લાઈ પૂજ્યશાસ્ત્રને
 કાવ્યસ્રોતની જ્વલિત આવી રીતે હાથ લાગી. જ્યાં ૯૭ તૈયારીઓ અધૂરી
 હતી પોતે જણાવે છે કે " અલગત, મારી ઊલુપો આડે આવી છે અને
 આવે છે. મારી દલમને નવાજતી કવિતા કુદિત થઈ હોય તો તે તેને
 લીધે જ કાવ્યકુસુમો ઝોંદ્ય ને સૌરલહીણું જન્મ્યાં હોય તો તેને ખાટે
 નીરી જ વિકૃતિઓ જવાબદાર છે. કળાઓ ખીલતા પહેલાં જ કરમાઈ ગઈ
 હોય તો તે મારા જ સંતાપદારી નિઃશ્વાસે બાકી વાજેલીએ તો વિમળાં
 સંદાન વરસાવવામાં કહેણી રાખી નથી. હું ઘણીમે વાર કૃપણ થયો હોઈશ
 ખજ એને કદી કૃપાસુતા ઝાંવી નથી મારી જ વિમુખનાંએ અંતલિની

અરજાકર્તા દરિદ્રતા દાખવી કે અતઃ ત્યાર જ્ઞાતર જ્ઞાતે અતઃ એત મનુ
છે ત્યારે ત્યારે તેને અતઃ પરમેશ્વરીય પાડવેના પાનનમગી પ્રમાણ એત
મયા છે, એ કે નિ સદેક જ્ઞાતુ છુ ત્યારે ત્યાર બગનતીતી કૃપાએ મને
પ્રેરણાના પ્રમથ પાયા છે ત્યારે ત્યારે અનામને ને અરિનમે દ્રવ્ય મન
માથી જ પ્રરેષ્ટ પામેતી પ્રિતા સૂરતાની સગિતા મનીતે જ આતી
કેટકેટલીયાર આવો અનુભવ તો થયો કે

પ્રિ મનરાનો આ શ બાઈ પૂજનાનના । દતો અં નથા પગ
ઉત્કૃષ્ટ આદર્શને અનુરૂપ હન મનારાનો પ્રયત્ન કરતા કરતા ગ્રાભારિ
ક્રમમા તેઓ માનમનતીના જોણામા પડાવી ગયા તેમજે અતમા માન્યુજ
કહ્યું છે કે ' માગે જતા ભગવતીએ મનગુ કે ને મે ગાયુ છે મો
હજુરે ગરરામરો તો સુધી આરંભી ગાયા કરીશ બાઈ મન્ય ૧૪૮
મરતા ભાઈ પૂજનાનના એ શુજો ૧૫૧ મો નરક દવે આપ ।
૧૪૨ નાખશ

ભાઈ પૂજનાનના મન્યો ધીમે ધીમે મામિકોમા નમ ના માહા
મ થોની સખ્યા અને શુશ્રુષા નથી મઈ ત્યારે સાદિત્યરનામી રન પ્રા
મ કે ઠકારનુ એ તરફ ધ્યાન ગયુ અને તેઓશ્રીએ જણાવ્યુ કે " આ
સમ્રાટનુ પ્રમણન કરવાનો દરે નમત થયો કે ' પૂજ્યશ્રીએ પણ મો
જણાવ્યુ કે આપો પૂજનાનના કા રોનુ એ પુત્રક પ્રમિદ મરનાનુ

એમામા મરનાળાથી શ્રી રવિશંકર પ્રમથ ને લખાનામા
મમ પ્રસંગે આજુદ આવેના કાર્યાતથના પુસ્તકો નિર્મે તપામ મરવા મા
ત્યા આત્યા વાતચીતમા પૂજનાનના કાચોનો સમ્રાટ પ્રમિદ મરના રિધે
પણ વાત થઈ તેમજે બાનનગર વિદ્યોત્તમકે ૬૬ પાએથી મદ મેજલવા રિધે
વાત કરી આ વિગત મે શ્રી અશુભાઈને જાગવી તપાત મરવામા આતી
અરસપરસ તો વાગતા વગગતા સાથે ૮૧ વહેવાર તર થયો પરિણામ
પારિગત ' ભાઈ પૂજનાન તરકથી પ્રમિદ મરવાન (૬ ની સફેનો

મુદ્રા) નંકી થયું. પારિજાતની હસ્તપ્રત કેવી મુશ્કેલીથી તૈયાર થઈ હતી, પ્રો. બ. ક. કિશોરે તેમાં અંચથી છોતે સુધી કેવા રસ સાથે કામ કયું હતું તેની વિગત લાઈ પૂજ્યલાલે નિવેદનમાં આપી છે. પોતે લખે છે કે: "આ સંગ્રહનું સંકલન, સંરક્ષણ અને પ્રકાશન સંબંધીનું કામ મારે જ કરવાનું હોત અને જે આત્મીય સ્નેહીઓએ તનતોડ મહેનત ઉઠાવી છે તેનો સંગ્રહગવશાત્ મને લાભ મળ્યો ન હોત તો હજી બીજાને દસ વર્ગો વીતી જત ત્યારપછી પણ એ પુસ્તકાકારે બહાર પડત કે કેમ તે વિશે મને શંકા છે. ગિંધના નિયત સમયમાંથી સમયચોરી કરીને લખેલાં આ કાવ્યોની નક્ક સુદ્ધાં કરી આપવાનું મારે મારે અશક્ય હતું..... પ્રો. કિશોરે મારી કૃતિઓમાં રસ લેવા માંગ્યો..... પાછળથી એમણે જ 'આ સંગ્રહને બહાર પાડવાનો હવે વખત થયો છે' એમ જણાવી તે મારે માગણી કરી, ત્યારપછી તો કાવ્યોની પસંદગી પાછળ અને જોમની છપાએલી કાવ્યો ન હતી તેમની નક્ક કરી દગ્ગર તૈયાર કરવામાં મેં ખારસાં ફેદ એ વચ્ચે કાવ્યો.

"શ્રી અરવિંદે કાર્યાલયે આ સંગ્રહના પ્રકાશનની સર્વ વ્યવહાર વ્યાખ્યાન કરી માર્ગ લઈ મને ચિંતામુક્ત બનાવ્યો છે.....એણે તો 'પારિજાત' પાછળના સર્વ સેવાક્રમ અને પુસ્તકોના વેચાણમાંથી જે કાંઈ મળવાનું છે તે સર્વ શ્રી અરવિંદને ચરણે સમર્પિત કરવામાં મારો સાથ સેવી ઉત્સાહિત કર્યો છે એ સંભારી સંભારીને આનંદ થાય છે. કાર્યાલયના સંભાળનાર શ્રી. મૂળજીભાઈએ પારિજાતને સર્વાંગ સુંદર બનાવી આટલી જવાથી બહાર પાડવા પાછળ જે સ્નેહક્રમ લીધો છે તે મિત્રહૃદયના સ્મારકરૂપ રહેશે."

આમ "પારિજાત" પ્રસિદ્ધ થયું અને તે દ્વારા "પારિજાત" નાં પ્રયોગો વીણીને ગુજરાતને ચરણે ધરનાર લાઈ પૂજ્યલાલ કવિ તરીકે જાહેરમાં આવ્યા ત્યાંસુધી એમનો અમુક પરિચિત વ્યક્તિઓને જ પરિચય હતો. "પારિજાત"ના આ કવિ પૂજ્યલાલ કોણ છે?" એમ ત્વ. શ્રી. કવેરચંદ મેઘાણીને

તત્કાલ પૂછુ પશ્ય આ રહ્યા નેમના શબ્દ. " જ નરિ || આળી
આપણે ? પારિગતના મિત્ર નામ પૂજનાન - પુજનાન દ્વારા માન
' પૂજનાન ' એના નામ આમિતિ || કાલ્ય ગતિયામા નાની પેડ અમિત
છે પણ એ ભાઈ કોણ છે ? ક્યાના નિવાસી ? કેટલ બળેના ? આવી રા
મરતા ? આટલી માનુજી સખા શ્રી અરિદ આશ્રમમા કમ નત્ર ચક્ર
પુત્ર મા ક્યાપે હસારો થો નથી શ્રી મ = કાકા પ્રત્યક્ષ નથી
આપ્યો છે મ નુમકાની જનમમાથી મને પાન ઉત્તેજ દત આપતા
જ છે ' મિત્રી આમાન્ય મમારી નુનિવાના ઈશ્વર નદિ, આથા મિત્ર
અને તપોધન મનરાનીજ વાસનારાગા મવળી વળી એમના મનોરાગ્યના
મિત્રતાની પ્રામિત્ર અગર મિત્રા ગ્યનાની સ્થિતિએને ખીલવાનુ અટક
મરત પણ ભાએ ? શુ મિ પાન્ય સર્વથી શ્રી અરિદ આશ્રમ ||
ગોઆબ્યામી મન્યા છે આ કૃતિએના પ્રયોગ દ્વારાની કૃતિએ નીન તે
મૂળાન કદના ' મારે મિત્રકોને સુખનાર શ્રી પૂજનાન અત્યારથી
પુરાતરનો મિત્ર મનીગ્ય એ માર્ગને ન ગમે ડતા મારે નો એમને રિ
આમ અનુમાન પ્રવાન મરોધન જ નરુ રહ છે ' (જન્મમૂર્તિ ૧-૧૦-૩૮)
આમ પૂજનાન જવામમા શ્રી ભુવાર્ધ રાવન અને મે એમનો પરિચય
આપણે પ્રત્યક્ષ મરેના આમ ભાઈ પૂજનાન ' પારિગત 'ના પ્રમાણ દ્વારા
જાહેરમા ભક્તકરિ તરીકે જાણીતા થઈ ગયા ' પારિગત ' પુત્રક શુદ્ધ
તાના માન્ય જગતમા એક અનોખુ આલ એજ્યુકેડેડ ફરી રીતે તે ' મરે
આપણે આ પ્રત્યક્ષ મિત્ર સાદિત્યમામીએએ આપેના અભિપ્રાય ઉપરથી
જોઈ શકીશ

ભાઈ પૂજનાને મને મળ્યું (૧-૮-૪૮) " તમાર કાંઈ થયેના
પ્રકાશનોમા ' પારિગત ' અનોખુ ગીતી રિ છે, એવ તમચ રીતે જોતા
ગમે તેવે વાગમે "

' માતાજીને એ પણ સાંજુ વાગ્ય છે નમ્રતાની નમ્ય ના એમને
મનારા લઈ ગયો અને માતાજીએ જોને જ એને પોતાની મ્મારી વીધા

પારસવ આચ્યુ ત્યારે જ્યાં ' પારિગત ' એમની કૃપા દ્રષ્ટિ માટે નિવેદિત કરી દીધાં. પાકા પૂકાનાં જે - ૧ શ્રી માતાજીને અને ૨ શ્રી અરવિંદને પ્રાર્થનાનાં જે શબ્દો લખી આપ્યાં. તે અને પહેલાંનું એક એમ ત્રણેય નકતો શ્રી અરવિંદનાં નિત્ય અનેકવાર દર્શન કરતી એમની રૂમમાં એમના ટેમ્પલ પર મહિમાભર્યું સ્થાન પામી ચૂકી છે. તમારું નામ પણ એમની જોડે અર્પણ કર્યું એ કહેવાનું તો રહી જાય છે.

..... ચિત્ર પણ જાંઘને ખૂચ ગમી ગયું છે પાકા પૂકાની અધી નકલો વહેંચવામાં આવી ગઈ છે. x x આજરોજ ભાવનગર તરફથી રૂ. ૧૮૩-૮-૦ નો ચેક આવી ગયો છે. ”

સામયિકામાં ઘણાં અવસોકનો આવ્યાં છે અને તેમાંથી એક વિશિષ્ટ અસર જણાઈ આવે છે. તે આખું નો એક સ્વર્ગ પુસ્તક થવા જેટલી જગા રોકે એમ છે એટલે અહીં માત્ર આંશ મ્યાદ આપુ છું.

‘ પ્રગ્નપતિ ’ ના પુરાણા લેખક અને હમણાં પાનુ જેમના લેખા ‘ પ્રગ્નપતિ ’ માં અવારનવાર દેખાય છે તે જ્ઞાતિઅંધુ શ્રી. પ્રગ્નજ્ઞાત રણુછોડા દાસ દલવાડી ‘ પ્રગ્નપતિ ’ ના વર્ચકોને મુપરિચિત છે પરંતુ આજે અમે તેમનો પરિચય એક કવિ તરીકે કરાવવા માગીએ છીએ. થોડા જ સમય પર તેમણે પોતાનાં કાવ્યોનો એક સંગ્રહ નામે ‘ પારિગત ’ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે... કવિતાદેવીના પૂજારીએ વર્ષોથી જે કાવ્ય પુષ્પો ચદાવેલાં તેમની તે એક મોદામણી માળા છે આ કાવ્યોમાં તેમનું ભકતહૃદય દર્શન દે છે અને તેમની પ્રતિભા ખરેખર જળાદી હિડી છે તેમનું ‘ પારિગત ’ કાવ્યરસિકોમાં મારો આદર પામ્યું છે અને બિચ્ચકોટિના કવિની પ્રતિષ્ઠા તેમને તેણે પ્રાપ્ત કરાવી છે. પુસ્તકના પ્રારંભમાં પ્રો. ય. ક. કકોરે “ પારિગત ’ ને “ નંદન વનના મુખનોતી કલગી ” કહી છે. ‘ સ્વર્ગ અને સર્ગક ભકિતકુવારો ’ કહેા છે. કવિની આ મિહિ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે અંધુ પૂજ્યજ્ઞાતન અમારા હાર્દિક અભિનંદન છે કવિતાદેવીની તેમની આ સફળ ઉપાસનાએ, અમારી દ્રષ્ટિએ, ખરેખર જાનિના ગૌરવમાં પણ ઘણો જ વધારો કર્યો છે. (‘ પ્રગ્નપતિ ’ નંબી નોંધ)

‘પુસ્તકાલય’ના વિવેચક શ્રી. ત્રિવિદ્યુ લખે છે : “કવિઓ ખરેખર સ્વાનુભવમાં સર્વાનુભવ કવે છે’ એ શ્રાવણસાર શ્રી. અરવિંદની પવિત્ર જાયામાં સર્વતોમદ અને સર્વતોમુખી વિકાસ સાધવું એમનું માનસ એમની કેટલીક સુંદરતમ કૃતિઓને અરજે અરજે પ્રતિબિંબિત થતું માન્ય પડે છે, x x x x ”

પ્રા. કાશ્મરદાસ માંકડ : ‘પારિવ્રત’ની સારસ’ પ્રસરાવતાં લખે છે : “ મને એમ લાગે છે કે નરસિંહરાવથી માંડીને આપણા કવિતા પ્રદેશમાં જે નવકવિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તેમાંથી નરસિંહરાવ, કાન્ત, કલાપી, નાનાસાવ, બોટાદકર અને જલ્લવંતરાવનો કાવ્યોમાં જે જે વિશિષ્ટ તત્ત્વો નૃજરાતને પહેલીવાર અહીં તેમાંથી ધણાંખરાનો સમૂહગત અને કાંઈક અંશે પૂર્ણ વિકાસ રા પૂજ્યસાહના કાવ્યોમાં અનુભવાય છે. ” જાણ શ્રી સાંતિસાધક દાકર પારિવ્રતની ‘સૌમ્ય લહરી’ઓને માણતાં માણતાં લખે છે કે : “ કવિનું દ્વિત્વ બહુલકલ્પ છે એવો પ્રથમ દષ્ટિએ પણ લખાયા વિના રહે તેમ નથી. તેમની કવિતામાંથી આધ્યાત્મિકતા તો ટપકે છે. કવિ રાત્રિની મૌનભરી કવચાઓ સાબળતા હોય કે સૂરપાળના ધોધના પડછંદ ઝીંકતા હોય, આર્ધવિધવાના આદર્શને પ્રતિબિંબિત કરતા હોય, પોતાના એક યુવક મિત્રના લગ્ન દાણે અભિનંદન પાડતા હોય, પોતાનો જન્મ દિવસ ઉજવતા હોય કે પોતાના સહયત્ર પિતાને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પતા હોય, તે અગમનિગમના તારાઓનું અવલોકન કરતા હોય કે શિખરોની શબ્દ એકલતામાં ભવ્ય મંગલદર્શન કરતા હોય, તે રાજર્ષિ સિવાઈની પુણ્યમયી સૌંદર્યપૂર્ણ સ્મીતરતા હોય કે શિવ અને સુંદર ભાષિસર્જનની શક્યતાવાળી કાળીચૌદસની ભવ્યકર, વિનાશતા આલેખતા હોય— પણ કવિનો પ્રધાન સૂર તો એક જ નીકળે છે : તે છે તેમની આધ્યાત્મિક જીવનની તપસ્યા, તેમની દિવ્યજીવનની વીરોચિત અબીપ્સા અને તેની ખાતર સંપૂર્ણ સમર્પણ કરવાની લગ્નની, સર્વસ્વ બોજાવર કરી નાખવાની તાકાત. ” વગેરે.

‘ પારિજાત ’ પછી તેવો જ મોટા કદનો તેમનાં કાવ્યનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવા કેટલીક વખત વિચારણા થયેલી પરંતુ એક યા બીજા કારણે એ કામ મુક્તવી રહેયું. હમણાંજ જાણવા મળે છે કે ‘ ગુર્જરી ’ નામથી એક બીજો કાવ્ય સંગ્રહ આ માત્ર પ્રગટ થનાર છે તેમજ વીરરસવાળાં કાવ્યોનો પણ એક સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થનાર છે. (તા. ૧૧-૧-૫૭) આ તેઓશ્રી તરફથી મળેલા એક ખુશીના સમાચાર છે. ભાઈ પૂનવાસ સંગ્રહો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે કાવ્યો લખના નથી તે તો આપણે આગળ જોઈ ગયા ના ભગવતી ગવડાવે છે અને તેઓ ગાય છે. કાવ્યપદ્ધિઓ બિનરી આવે છે અને તેઓ આલેખ છે. શરૂઆતનો પ્રયત્નનો સમય અને આ સહજ પ્રગટ થતાં કાવ્યોનો સમય – એ બેની વચમાંના વખતમાં, માધના કરતા કરતાં તેમના ચિત્તમાં બિભરતી જિમ્મિઓને તેમણે આલેખી છે. એવા તેમના કેટલાક નાના નાના કાવ્યસંગ્રહોની પૂર્વ જુમિકા વિષે પણ અર્ધાં તેમનાજ શબ્દોમાં નોંધ લેવા પ્રયત્ન કરીશું. **માતાજીના મોતી :** શ્રીમાતાજીના Words of the Mother ભાગ ૧માંની મૂલાત્મક વાણીનો આ પદાત્મક અનુવાદ છે એ સંબંધી પોતે લખેયું કે : “ ‘માતાજીનાં મોતી ’ તમને ગમ્યાં એ જાણી પ્રયત્નની સાર્થકતા અનુભવું છું. મૂળના હાઈની જોડે અંતરનું અનુસંધાન કરીને ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો હતો, એટલે મૂળના આદેશનો કેટલેક અંગે એમાં આવ્યાં હોય તો નવાઈ નહિ. બીજાઓને પણ ગુજરાતી અનુવાદ સારો ગમ્યો. આમ લાવિકોના અંતરને સંતોષ થયો છે એ સહજતાની નિશાનીરૂપ હું તો માનીને જોની કૃપાએ એ મકળના પ્રાપ્ત કરાવી તેને ધન્યવાદ આપી વિરમીશ. ” (૨૫-૩-૪૪)

ત્યાર પછી તો ‘ જિમ્મિમાળા ’, ‘ જ્વલમાળા ’, ‘ ગીતિકા ’, ‘ પ્રભાતગીત ’, ‘ આરાધિકા ’ અને ‘ શ્રી અરવિંદ વદના ’ સંગ્રહો ગુજરાતીમાં અને ‘ Lotus Petals ’ તથા ‘ Retrosary ’ નામના કાવ્ય સંગ્રહો અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયા. આ સંગ્રહોના પ્રકાશન પાછળ થોડીક પૂર્વ-જુમિકા પણ ગંદેલી છે.

‘ઊર્મિમાળા’ વિંચી પોતે જ તેના નિનેદનમાં લખ્યું છે કે : ‘જપમાળા’ વખવાનું પૂરું થયું તે અરસામાં આશ્રમવાસી એક મુપરિચિત યોગે વાતમાં તે વાતમાં દસતાં દસતાં ભાવના પ્રગટ કરી, “અમારે મારે કાંઈ નહિ ?” આ ભાવનાને મારે હૃદયે અપનાવી લીધી અને જગદંબાનાં આગેકાનાં મરજી, મોંઢાળ, શ્રદ્ધાળુ આત્માને કવિનાની વાણી આપવાનું નિરધાર્યું .. ”

“આ પદ્ધતિ આશ્રમનાં આગેકાની એક પ્રાર્થનાને મેં શુદ્ધશાસ્ત્રીનાં જોડાવદ્ તરીકે લીધી, એને જ અગ્રેસર બનાવી ભગવતી જગન્માતાને આગવતા અભિવ્યક્તિ... . અવનવેરૂપે ઉજળા આવતી ઊર્મિઓના આનંદવ્યયને મનદાસ્યમાં મંજૂર કરવાનું કાર્ય મેં આરંભ્યું. માત્રી કૃપાએ એને પ્રમાણપૂર્વક પ્રોત્સાહન અને પદ્ધતિઓ વેળ આપ્યો. આ ‘ઊર્મિમાળા’ તેનું પરિણામ.”

‘શ્રી અરવિંદ વંદના’ વિશે લખ્યું છે : “શ્રી અરવિંદવંદના હિંદુ ઊત્તરીને અને શ્રી અરવિંદની સંનિધિને આત્મા સમક્ષ રાખીને શાંતશો. શ્રી અરવિંદનો દિવ્ય મહિમા મારા અંતરભાગે જેવો અપરો છે તેવો તેમાં આલેખ્યો છે. પરંતુ વાણી પાંગળી હોવાને લીધે તે પર્લુપજો કથારો નથી.” (૨૪-૬-૫૧)

ભાઈ પૂજાસાલના વ્યક્તિત્વમાંનું કવિ તરીકેનું પાત્ર આપણે નિષ્કાર્યું. એમનાં કાવ્યો સાધનામાંથી ઊતરી આવ્યાં છે. “મા ભગવતીએ મનદાસ્ય અને પોતે માયું” એ પણ આપણે લેવું. અહીં એમના વ્યક્તિત્વના એક બીજા પાસા વિશે થોડી તપાસ કરીશું. તેઓ આગેકા તમ ખૂબ સમજાવથી બુદ્ધિ છે. આગેકા મારે તેમને ખૂબ પ્રેમ છે એટલું જ નહિ પરંતુ બાળ-સ્વભાવના તેઓ હિંદુ અભ્યારી છે. શ્રી. પુરાણીજી સાથે અને સ્વતંત્ર રીતે વ્યાયામ શાળાઓમાં કામ કરતાં કરતાં તેમણે આગેકા સાથે જીવિતે તેમના સ્વભાવનો ખૂબ જોડો અભ્યાસ કર્યો છે. તેઓ પહેલી વખત આશ્રમે ગયા ત્યારે તેમનો ભાઈ મોહન ભગવ જ હતો તેણે કંઈક

મુન્દો ક્યાં હશે તે પ્રસંગે તેને મારેલો. આ આમતની તેમને જાણ થઈ ત્યારે તેમણે મીઠા દુધા રૂપે તે લાઈ આને વખેલું કે “પત્ર ઉપરથી તમે ખોટું લગાડો મદિ એવા વિશ્વાસ સાથે એ આપનને લગતા મારા વિચારો જાણવું છું. હું તો ઉલટું તમારો આભાર માનું છું કામગીરી મારી ગેરલાજરીમાં તમે મને મોહનની જવાબદારીમાંથી મૂકત ક્યાં નો...દરેક માણસને હૃદય પણ હોય છે અને જૂન નુધારવા મારે જરા ફરતાં પ્રેમની વર્તણૂક વધારે અસરકારક છે, એ જાણવાની જરૂર છે. મોં પણ એને મારેલો, ઉકળા જઈને પણ માને અંતરાત્મા એનાથી રહેલા કુમારો હતો તે તો હું જ જાણું છું. એના માર મને પોતાને જ જાણ્યો હતો.....અખાડમાં કામ કરનારે મનુષ્ય સ્વભાવના કોડ અજાણી થયું જોઈ એ અને સુધરવાની કળામાં એ પદ પ્રગતિ કરવી જોઈએ.” આમ શહેમાં લાઈ પૂજનવાલે પણ ઉકળી જના દરો. પરંતુ ધામે ધામે એ સ્વભાવ એમણે ખૂબ જાણી નાખ્યો. એક વખત વાતચીતમાં એમણે પોતે ‘આજ સ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરવામાં કેળવેલી શક્તિની વિગત રહેલી એમ માદ છે. આપામશાળાનાં આયોજકો રમનાં હોય ત્યારે તેમની વિવિધ હીલચાલ અંગે તેમની વાતચીત પરથી જાણકતા આપા સ્વભાવ વિશે-આજ ચરિત્ર (Child character) વિશે જાણી લેવાની શક્તિ તેમણે મેળવેલી. આજે આશ્રમમાં જનાર અને તેમના સંપર્કમાં આવનાર પ્રાઈપિય નરને જોઈ શકે છે કે આયોજકો તરફ તેઓ કેવા નિખાલસ, પ્રેમી, વ્યવસ્થાવી છે.

આજોક્તાના સ્વભાવનો અભ્યાસ એને તેમને મારેલા પ્રેમ અને સમ-ભાવને લઈને લાઈ પૂજનવાલે કેટલાયે ‘આજ કાવ્યો અને સુભાષિતો સંખ્યા છે-સંહર્ષ સાથે તેમનાથી લખાયાં છે. એવાં અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો તો તેમની પાસે ઘણાં જવાં છે. પરંતુ તેમાંથી એક સંગ્રહ “આલમુજર” નામથી ‘જીવન સાહિત્યમેદિ-મુજાઈ’ તરફથી અને બીજો “કાવ્ય કિશોરી” નામથી ‘યુગાંતર કાવ્યોત્સવ-સરત’ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. આજોક્તાના માસિક “આવમિત્ર” માં તો તેમનાં આલકાવ્યો નિયમિત રીતે આવ્યાજ ક્યાં છે.

અ. એ. સોસાયટી-આણંદ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા આજ્ઞાના મિત્ર સમા માસિક 'આસમિત્ર' સાથે તેમનો સંબંધ ધ્વજો ઘુનો છે. અહીં એ વિષેની વાત એમના પોતાના શબ્દોમાં જ રજૂ કરું છું. આસમિત્ર ઉપર તેમનાં કાવ્યો તો જતાં જ. પરંતુ કેટલીક વખત તે, એક યા ખીગ કારણે પ્રસિદ્ધ ન થઈ શકતાં. એમણે જનતાં કે આસમિત્રના અદ્વિતીય તંત્રીઓમાંથી કેટલાક તેમનાં કાવ્યોના શબ્દો અદ્વિતીય. નેઓ પોતે કાવ્યોમાંના શબ્દો અત્યંત રીતે વાપરતા હોય છે એટલે એ રીતે તેમનાં કાવ્યોના શબ્દો દાર્ઢિ અદ્વિતીય તે એ ચલાવી લેવા તૈયાર ન હતા. તેમના શબ્દોમાંજ આ આમતો જોઈએ. પોતે લખે છે: " આસમિત્રમાં પ્રગટ કરવા મારે ઘાગ્ર કાવ્યો મેં મોકલાવ્યાં હતાં, તે હજુ સુધી અપ્રગટ રહ્યાં છે. તો કૃપા કરીને મારે નામે એ પાછાં લઈ મને ન મોકલી આપો ? એમની નકલ મારી પાસે નથી. શ્રી રામભાઈ (તે વખતના તંત્રી) ને કહેજે કે ' આસમિત્ર ' ને એ જરૂરનાં ન હોય એમ મને લાગ્યું છે અને તેથી પાછાં મંગાવ્યાં છે. જો નિયમિત રીતે મોકલેલાં કાવ્યો પ્રગટ થાય એવી યોજના આસમિત્ર મારે અશક્ય હોય તો હું આજ્ઞાઓને પ્રગટ કરવાને ખાસ ઇતિગર નથી. તમને એ કાવ્યો કેવાં લાગે છે ? ૮ થી ૧૮ વર્ષની ઉંમર વચ્ચેનાં આજ્ઞા મારે એ લખાયેલાં છે. " (૨૬-૨-૩૪) ફરીથી પાછાં લખે છે: " આસમિત્રના આ તંત્રી પણ લખાણમાં ફરફાર કરતા હોય એમ લાગે છે. તો એમને મારી વિનંતી પહેલાંથી કહેજો કે એ મને મુદ્દે પસંદ નથી. જે રૂપે હું મોકલું તે રૂપમાં જ મોકલેલું લખાણ એમને મુદ્દે તો પ્રગટ કરે. એમની પાસેનાં લખાણોમાંથી એમને જેની જરૂર ન હોય તે તમે પાછું લઈ મને મોકલજો. " (૮-૨-૪૦) શ્રી. મગનભાઈ ઓઝા અને શ્રી. ઇશ્વરભાઈ પટેલ તંત્રી તરીકે આવ્યા પછી આસમિત્ર સાથેનો આ તુટતો સંબંધ ગાદ થયા પાછા. હું સોસાયટીમાં રહેતા હોઈ મારે આ બાઈએની સૂચનાથી કેટલીક વખત કહેંને કાંઈ મૂલના લખવાની થતી. એવી એક સૂચનાના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે: " આસમિત્ર મારે હવે મારી કવિતાઓ ત્યાં હશે. મોકલેલી વસ્તુ પુરેપુરી પ્રગટ ન થાય ત્યાં મુદ્દી નથી વસ્તુ મોકલેલી

૧૬૪ નં ગેણાંય, તેમ જતાં, અનુકૂળતા સાધીને કાંઈક મોકલવા પ્રયત્ન કરીશ. અને પસંદગીમાં તમારી સૂચનાને અનુસરીશ. અગત્ય, કાવ્યમાં કંઈપણ ફેરફાર કરવામાં ન આવે એ તો સમજી લેવાનું.

આગળ લખાવ્યું તેમ પછી 'તો આવમિત્ર સાથેનો સંબંધ ગાદ થયો અને તેથી 'આવમિત્ર' ના તંત્રી ભાઈશ્રી. હંશરભાઈએ એ કાવ્યોનો એક સંબંધ પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા જણાવી 'અંતે એ ઇચ્છા 'ગીત-ગુંજરી' ના નામથી કાવ્ય સંબંધની પ્રસિદ્ધિથી પૂરી થઈ. આ આખી વટના આગત તેમજે લખ્યું છે કે : " બાળ કાવ્યોના સંબંધ આવત જણાવવાનું ને શ્રી. હંશરભાઈ ત્યાંથી આવમિત્ર આદિમાંથી કાવ્ય પોતે પસંદ કરી સંબંધવા નરપત્ર હોય તો તેમાં મારી સંમતિ છે. મને તો અત્યારે અહીં સમયની ત્વરિ લાકેમારી છે. " વગેરે (૧૨-૨-૫૦) આગળ જતાં પૂછાયું કે " આવમિત્ર તરફથી આવ કાવ્યોનો સંબંધ તૈયાર કરી બહાર પોડ્યાની પાન-ચીન શ્રી હંશરભાઈ સાથે પત્રદ્વારા થઈ હતી. તેમજે તે દિશામાં શું થયું ને સદજ જાણવા મારે પૂછવું છું. " (૨૪-૬-૫૧) છેવટે ' ગીત-ગુંજરી ' પ્રસિદ્ધ થયું. એટલું જ માત્ર નહિ પરંતુ પોતાની શુદ્ધ ભાવનાના ચિહ્નરૂપે ભાઈ શ્રી હંશરભાઈએ રૂ. ૫૧૫ અર્પણરૂપે મોકલ્યો અને આપા. ન વિશે મેં લખેલા પત્રના જવાબમાં આની કદર કરતાં તેમજે જણાવ્યું કે : " શ્રી હંશરભાઈએ અર્પણરૂપે આપેલા રૂ. ૫૧૫ કાઈ આવતા જતા સાથે મોકલાવેલો તો આશરો. મેં કદી આશા રાખી ન હતી. પરંતુ મોઝાસરી આ રકમ લગવત મેવામાં અર્પણ કરવા સક્રિયમાન થઈ છે તે બદલ એમને ધન્યવાદ મળે છે. શ્રી હંશરભાઈને મારો આ ભાવ નિવેદિત કરશે. "

(૨૫-૩-૫૩)

ભાઈ પૂજ્યદાસ દાસમાં અંગ્રેજીમાં અર્પણ લાવવાહી બાળ-કાવ્યો આપી રહ્યા છે. જે આશ્રમ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા ' Mother India ' માં " Lyrics for the little ones " ના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યાં છે.

શ્રી. ઇશ્વરભાઈએ આ સમયમાં ભાઈ પૂજનવાચ પામે એક નવીન માનવી મૂકી. તેમણે તેમને એક “ વાર્તા ” આલમિત્ર માટે આપવા જણાવ્યું. અને ભાઈ પૂજનવાલે એક “ સાદસકથા ” લખવાનું સ્વીકાર્યું. એ રીતે આલમિત્રમાં “ આપનળિયો ” ની વાર્તા શરૂ થઈ ગઈ. આ વિષે તેમણે લખેલું કે : “ આલમિત્ર માટેની સળંગ વાર્તા આરંભા છે. પરંતુ દમો બેચાર દિવસમાં બનશે તો રવાના કરીશ. ” (૧૨-૨-૫૧) બીજા એમની પાસે જાણે સમય ક્યાં દેતો ! આગળ જતાં લખવું પડ્યું કે : “ શ્રી ઇશ્વરભાઈને મારા વની જણાવ્યો કે ‘ આપનળિયા ’ નો દમો મારાથી મોટો થઈ શકાયો નથી તે બદલ ખરખર મને દુઃખ થાય છે. ” વગેરે વગેરે. ઉપરે આ

વાર્તા પૂરી થઈ. ધગા આલમિત્રમાં એ ખૂબ ગમી છે અને ભાઈશ્રી ઇશ્વરભાઈએ તે સ્વતંત્ર પુસ્તકો રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાની ઈચ્છા પણ દર્શાવેલી ઈચ્છું છું કે એ પ્રસિદ્ધ થાય અને આલ વાર્તાઓના આલિપમાં તે એક અનોખી ભાગ પાડે.

ભાઈ પૂજનવાલના ભક્ત અને કવિહૃદયની ખાતરી વિવિધ પાંખડી-ઓ અને તેને વેખરી વાળીમાં રજૂ કરતાં કાવ્યોની વિગત આપણે જોઈ, લેખ આપણે તેમના જીવનની અને જાના જીવનના અર્થના હંમાં સમારેલી છે તે પ્રભુ પ્રાપ્તિ અને તેને માટે જરૂરની સાધના અને અશક્તિ એમની આરાધના, વિશે શક્ય હકિકતો જણાવી આ ક્ષેત્રે પ્રેરો કરીશું.

। .

સાધક - જીવન સપાટી નીચેનું - અંતરમાં આવતું - જીવન છે. સાધક પોતાનાં અંતરનાં કરણો (Instruments) માં જાગૃત થાય છે, ત્યાંથી તેનું એ જીવન શરૂ થાય છે. જગતને પોને દરેક કરણમાંથી આ વ્યાપારોને તેમના અસપરસના વ્યક્તિ - એકબીજા ઉપર અસરો કરવા અને આખા આધારને મુજબની નાખતા નથી આંતર આપતા વ્યાપારોને જુએ છે, તેમાં છે, તેમનું પૃથકકરણ કે છે. તેમાં મગ કરણોને જાગૃત

છે અને તેમના ઉપર શીજી ઉચ્ચ શક્તિઓની અસર પાડી, દરેકને શુદ્ધ કરે છે. આટલું જ નહિ, પરંતુ વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી અનેક શક્તિની આધાર પર થતી અસરોને પણ તે જુવે છે, તપામે છે વગેરે. આમ સાધકનું આપુરું જીવન એક આંતર-પ્રયોગશાળારૂપ બની જાય છે.

આમ હોઈ તેનો ખ્યાલ આપવો કે તે વિશે કંઈ કહેવું કે લખવું બીજાને માટે એક મુશ્કેલ કાર્ય છે. તેમણે ભાઈ પૂજ્યવાણ યુગાવતાર શ્રી અરવિંદના માર્ગના એક સાધક છે અને શ્રી અરવિંદના સાધનમાર્ગમાં કાર્ધપણ નિશ્ચિત સાધનાક્રમ હોતો નથી. કાર્ધપણ એ સાધકોનો માર્ગ સર્વાંગ એક સરખો હોતો નથી. ઉપરાંત આ સાધનમાર્ગ જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોનો તેમાં રહેલા અજ્ઞાનને દૂર કરી-તેમાં ભગવાનના પ્રકાશને સ્થાપવાનો ધ્યેય સ્વીકારતો હોઈ - સ્વચ્છ જીવન અને સ્વચ્છ દેહનાં તત્ત્વોમાં પણ ભગવાનનો પ્રકાશ સ્થાપવા અને તેને માટે જરૂરી - તેનું રૂપાંતર (દેહનું પણ) કરવાનો - ધરો ધરો લાંબો, અટપટો અને મુશ્કેલ સાધનમાર્ગ સ્વીકારતો હોઈ - દરેક સાધક એક યાત્રી અને યોદ્ધો બની જાય છે. પ્રતિજ્ઞા તેણે યુદ્ધ ખેલવાં પડે છે અને અનંતની યાત્રામાં આગળ ધપવું પડે છે. આ સાધનમાર્ગમાં અક્ષરની આરાધના તો છે જ. પરંતુ આંગળ વધી, પુરુષોત્તમની-પરાતપરની-આરાધના પણ અગત્યની છે અને એથી પણ આગળ વધીને દરેક પગલે ઉપરની ભૂમિકામાંથી શક્તિને-મા ભગવતીની કૃપા શક્તિને અવતરવા દઈ, કાર્ય કરવા દઈ દરેક ભાગનું રૂપાંતર સાધવાનું લાય છે.

આથી, ભાઈ પૂજ્યવાણે કેવા પ્રકારની આરાધના કરી તે સંપૂર્ણ રીતે કથનાનું કાર્ય તો મુશ્કેલ છે. પરંતુ એમના પત્રો પરથી એક ઝાંખું, આંધું, પાતળું ચિત્ર આંત્રી સકાય છે અને જોઈ સકાય છે કે સાધનાના ક્ષેત્રમાં તે કેવી રીતે કેવા પ્રકારનો વિકાસ સાધી સકયા છે.

ભાઈ પૂજ્યવાણનું સાધકજીવન શ્રી. અંબુભાઈ પુરાણી સાથેના અનેવામી નરીકેના સદવાસ દરમિયાન આધ્યાત્મિક પ્રેરણા-પ્રતિ-પાંખા

પ્રસરાવતા તેમના જાંઘ આંતમાની કંઈક જાંખી કરાવનારું ને તેમાંથી પોતાનાં પ્રભુપ્રેમને પોષનારું પીધૂપ પ્રાપ્ત કરનારું બને છે. આમ તેમના અંતઃકરણમાં પ્રભુ પ્રેમનાં બીજ વસાય છે. પછીથી તો તેઓ અંતરની અનેક ગમમથલોમાંથી સાર થાય છે અને અંતરની બૂલબૂલામણીમાં પડી રહતો નથી જડતો ત્યારે એજ શ્રી. અંબુભાઈ પામે માર્ગદર્શન માગે છે. તેમને જ પોતાના માતા-પિતા શુદ્ધ મપ્પા વગેરે માને છે અને તેમનાં ચરણોમાં, ચક્ષુમાંથી ખળખળ વહેતાં અશ્રુ સાથે, માનસ પૂજન કરે છે. પ્રભુવનો જપ કરે છે, ક્ષાદ્યાક્ષર મંત્રનો જપ કરે છે, ધ્યાનાદિ કરે છે, છતાં તેમના અંતરને તેમનું ભાવ-કેન્દ્ર જે પ્રેમને મારે તલસે છે તે દશ પ્રાપ્ત થયો નથી. શ્રી અંબુભાઈના પત્નીને પૅડિયેરી જવામાં સાથ આપે છે. “જગનના એક મદાતપુરુષ”ના દર્શન કરે છે. “કૃતાર્થ” થાય છે પાંતુ દલ્ય પ્રેમને મારે પછાડે આધાર છે મદાગુરુશ્રી અરવિંદ પામેથી પોતે દીક્ષા પામે છે, સાધના આણે છે અને મદાસમાં હતા ત્યારે (૧૯૨૪) મા તેમને એક અનુભૂતિ થાય છે. શ્રી અંબુભાઈને તે વિશે તેઓ જણાવે છે અને સવાલ સૂચન માગે છે. તેમના જીવનની દૃષ્ટિને બદલી નાખનાર આ અનુભૂતિ વિશે શ્રી. અંબુભાઈ જણાવે છે: “જે અનુભવ થયો છે તે સદ્ગમ દેહ છૂટા પડ્યાનો છે. Psychical body એ પ્રમાણે સ્થૂલથી જૂદું પડે છે. પછી તેનો વિકાસ થાય છે અને તેનું ઉપાંતર થાય છે.”

અહીંથી ભાઈ પૂજ્જલાલની સાધનામાં બીજો તત્ત્વકેસ શરુ થાય છે. અને તેના અંતમાં ભાઈ પૂજ્જલાલ સદા મારે આશ્રમમાં જઈને વસે છે (૧૯૨૬માં) અને ત્યાં શ્રી અરવિંદના સિદ્ધિદિને દિવસે “અમૃતનું” પાન કરે છે.” કોઈ અગાધ સાગરનાં હિચ્છી આવનાં મેળન-પ્રચંડ સદ્વિશાળી મોળ - તેમના આંતર બાહ્યને સ્પર્શી જાય છે. કોઈ નવી ચેતના આંતર ચેતનાને જગાડે છે અને ત્યાર પછી ભાઈ પૂજ્જલાલની સાધનાનો ત્રીજો તત્ત્વકેસ મને નજરે અટકે છે.

તેઓ આશ્રમમાં વહેલી મવારથી મોડી રાત સુધી શ્રી માતાજીના ઝોરડામાં ત્યાંના દિવ્ય શક્તિમયી વાર્તાવરણમાં મા લગવતીની સેવામાં પ્રેમ-પૂર્વક રહે છે. આ સમયમાં તેમને અનેક આંતર્યુધ્ધો ખેલવાં પડે છે. અને ધીમે ધીમે તેમને પ્રતીતિ થાય છે કે: "માતાજીની કૃપાથી જ દામ હારી જવાતી નથી." એટલું જ નહિ, પરંતુ વારંવાર પોતે અનુભવે છે - એમની સાધના પણ શ્રી માતાજી કરી રહ્યાં છે. એમનો પ્રેમ અને એમની દયા એજ એમનો અચળ આશરો બને છે.

એમની સાધનાનો છેલ્લો (આજની નજરે) અને ચાંચો તમકકો હવે શરૂ થતો દેખાય છે. ધીમે ધીમે મા ભગવતીનાં ચરણોમાં પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરતા જાય છે મા ભગવતીની અપાર કૃપાથી તેમનું ચિત્ત ગૃહ બનતું જાય છે

છેવટના બે પત્રોમાંથી અને તેમની સાથે થયેલા મારા છેલ્લા વાર્તાલાપો (૧૯૫૦ ને ૧૯૫૨માં) પછી જણાય છે કે તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ માનું કરી દીધું છે અને તેના પરીણામે ભગવાન મારેની અગ્ર શ્રદ્ધા, ઉત્તમ દ્રષ્ટિનો નતિ-ચરણાગતિ લાવ, અષ્ટ દર્શિ અને જ્ઞાન તેઓ પામી ચૂક્યા છે. તેમનામાં સૌને મારે પ્રેમ છે, સૌને મદદ કરવા તેઓ સદાએ તત્પર છે. અંદરથી અધેકારના ઝોળા ફર થયા છે. મુખ મના દસતું છે. અને સદા જગત બની સદાય મા ભગવતી અને મહાગુરુથી અરવિંદનું સતત સાન્નિધ્ય અનુભવતા અનુભવતા તેઓ જેમ ધડે તેમ પોતાની ગતને ઘડવા દે છે. આમ મા ભગવતીના કાડીલા, સૌના પ્રિય ભાઈ પૂનવાવને અંતમાં સુદજ લાવે નમન ધર્મ જાય છે.

કવિશ્રી. પૂજાસાલ : દૂક પરિચય

કુ કાન્તાબેન છ, દલવાડી

પરંપૂર્વથી પ્રભુપરાયણતા, નિષ્કપટ પરિવ્રતા, ઉદાર આનિશ્ચ અને 'ઈર્મનિર્ભયતા'ની દૃષ્ટિએ સૌન્દર્યભરપૂર તરુપરના દર્શાવની આવેલી શાન્ત, નમ્ર, નિર્મળ, ભક્તહૃદયી પ્રજાપતિ જ્ઞાતિ જગૃન ચર્ક છે. કાળમજે પોતાના પુરાણા મહિમામાંથી ષ્ટકુંડે ગુમાવ્યા જ્યાં દશમે પોતાની સગ્ગ, સદગ, પરિત્ર, સહસાવગીય, ભગવદપરાયણ અને મીઠી, મધુર માણુસામ્રની મુખ્ય સૌરભ પ્રસારી રહી છે આર્થિક દૃષ્ટિએ ગરીબ દેશવા જતાં ય એનું ગૌરવ અને ભક્તહૃદયના સંસ્કાર લાકવા નથી રહેતા એની કીર્તનામાંથી ય ગૃહ નિવ્યતા ડોકિયા કરતી દૃષ્ટિઓચર થાય છે આ જ્ઞાતિમાં અનર્થવા સહુપુરણો, સતો અને ભક્તોનું હવનકાર્ય તેની આત્મા પ્રતીતિ કરાવે છે. ભક્તકવિ, સાધકવર્ધ યી. પૂજાસાલના ભગવદપરાયણ આત્માના અવતરણથી તે પાવન થઈ છે.

ભાઈ પૂજાસાલનાં સદ્ગત પિતામહ શ્રી. લક્ષ્મીદાસ વનમાળીદાસ દલવાડી મૂળ નાપા (તા. ભેરસદ) ના વતની હતા. ઈ. સ. ૧૮૧૦-૧૨માં તેમને એમના ઉમરેકના એક સંબંધી દરિના ધર્માર્થે શ્રેષ્ઠ નર્મ ગયા હતા. એમનાં ધર્મપત્નીનું નામ અમૃતબેન હતું. એમને રણુછોડાસ - પૂજા-વાપના સદ્ગત પિતાશ્ર - અને ત્રિકમવાલ નામે બે પુત્રો તેમજ સદ્ગત નાથીઅહેન નામે એક પુત્રી હતાં. ઉત્તરવર્ષે અમૃતબેન ગુસ્તરી ગયાં વલ્લભીદાસને પુત્રવધૂઓ હોવા જતાં ય ખોરાકપાણીની તકલીફ પડવા લાગી. નેઓ પોતાના વત્તમાં આવ્યા અને પોતાના મૃત્યુ અગાઉ બે ત્રણ મહિને ગામની વૃદ્ધવિધવા સાથે વૃદ્ધવયે પુનર્લગ્નથી લેણવા હતા.

સદ્ગત રણુછોડાસનાં પ્રથમ ધર્મપત્નીનું નામ ધૂળીઅહેન હતું. એમને શ્રી. પૂજાસાલ અને શ્રી મોહનસાલ નામે બે પુત્રો તથા સદ્ગત

શ્રીમતી દિવાળીએન અંન શ્રીમતી ચંચળએન નામે બે પુત્રીઓ છે. દિવાળીએનનું લગ્ન નરિયાદનિવાસી શ્રી. જ્ઞાજ્ઞાન સ્વામીની સાથે થયું હતું. એમને ઘેર થોડોક સમય રહીને શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાને પોતાની માધ્યમિક કેળવણી લીધી હતી. ત્રી. પૂજ્યજ્ઞાને ઉચ્ચશ્રેણી નામે અપરબા પલ્લુ હતાં. એમને બે પુત્રો — શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાનના અપરબાઈ ઓ — છે.

શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાનના પિતાજી ઈરાનો વેપાર કરતા હતા.. ચોખાસામાં ઈરા પકવવાનું કામ જાહે પડતાં તેઓ ખેતી — ખાસ કરીને કપાસની જમીનમાં ડાંગરનો પાક — કરતા હતા. તે સમયે દરવર્ગે આશરે ૨૦૦-૩૦૦ માણ ડાંગર પકવતા હતા.

એમનું ઘર નાપામાં છે. તેમાં એમના કુટુંબી રહે છે. એમનું મોઢાવાનું મોઢું, મેકાજાહે મકાન વેચાઈ ગયું છે. છતાં તે જ હાલતમાં જાહેરા ભાગોળે, દાઢીધાવાડના નાકે, તળાવ ઉપર આગે આવેલું છે. મદગત રણેહોરદાસના પ્રેતબોજન સિવાયના અથવા જ અવસરે એમના વ્રતનમાં જ ઉજવાયા છે. સારેમાઠે અવસરે અને ઉભાલી વખતેય તેઓ નાપા આવતાં હતાં.

શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાનનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૧ ના જુનની ૧૭મીએ ગોપરામાં થયો હતો. એમનો સ્વભાવ મસ્તીખોર હતો. બાલ્યવામાં ઝાઝો જીવન હતો. રામચંદ્રજીના વખતની વાનરસેનામાં શોભી બીડે એવી એમની ચંચળ ચપળતા હતી. વળી દૈન્ય ખૂબ જ લાગણી પ્રધાન હતું. તેઓ સદાય ખુશમિજબાનમાં રહેતા. એમને દાનજીનું અમોઘ રક્ષણ મળ્યું રહેતું હોવાથી આખાય કુટુંબને એમની મસ્તી ચલાવી લેવી પડતી હતી. વટજી જોવા વિશાળ કાય, દિલાવર દાદાની શીળા, સરેક્ષક, વહાલસેધી હાયામાં એમનું બચપણ પસાર થયું હતું. પાંચ વર્ષની વયે ફાઇને ત્યાં-ધર્મજીના નિશાળમાં દાખલ થયાં અને ગુજરાતી ચાર ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો. તેઓ અભિજ્ઞા વિષયમાં 'ઈ'—ગ્રેડ હતા અને નિશાળમાંથી નાસાગમ કરતા. શિક્ષકોનો

કવિશ્રી. પૂજાલાલ : દૂક પરિચય

ક. કાન્તાબેન છ. દલવાડી

પરાપૂર્વથી પ્રભુપરાયણતા, નિષ્કપટ પવિત્રતા, ઉદાર આનિશ્ય અને ધર્મનિર્ભયતાની દૃષ્ટિએ સૌન્દર્યમયરૂપર લક્ષણો ધરાવતી આવેલી શાન્ત, નમ્ર, નિર્મળ, ભક્તહૃદયી પ્રજાપતિ જાતિ નમ્રન ચર્મ છે, કાળજીથી પોતાના પૂરાણા મદિમામાંથી કેટલુંક ગુમાવ્યા છતાં હજી પોતાની સરળ, સદગ, પવિત્ર, સદ્ભાવશીલ, ભગવદ્પરાયણ અને મીઠી, મધુર માણસાઈની મુખ્ય ગૌરવ પ્રસારી રહી છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ ગરીબ હોવા છતાં ય એનું ગૌરવ અને ભક્તહૃદયના સ્વંદાર ઢાંચા નથી રહેતા. એની દીનતામાંથી ય ગૃહ દિવ્યતા ઊર્ધ્વિયા કરતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ જાનિમાં અવનરેલા સદ્ગુણો, સતો અને ભક્તોનું હૃદયકાર્ય તેની સાચા પ્રતીતિ કરાવે છે. ભક્તકવિ, સાધકવર્ધ શ્રી. પૂજાલાલના ભગવદ્પરાયણ આત્માના અવતરણથી તે પાવન થઈ છે.

બાઈ પૂજાલાલના સદ્ગત પિતામહ શ્રી. લક્ષ્મીદાસ વનમાળાદાસ દલવાડી મૂળ નાપા (તા. ખેરસદ) ના વતની હતા. ઈ. સ. ૧૮૬૦-૬૨માં તેમને એમના ઉમરેડના એક સંબંધી ઇરાના ધોધારે મોઢગા સર્પ ગયા હતા. એમનાં ધર્મપત્નીનું નામ અમૃતબેન હતું. એમને ગુણોદાસ - પૂજાલાલના સદ્ગત પિતાજી - અને ત્રિકમલાલ નામે બે પુત્રો તેમજ સદ્ગત નાથીબહેન નામે એક પુત્રી હતાં. ઉત્તરવયે અમૃતબેન ગુજરી ગયાં. લક્ષ્મીદાસને પુત્રવધૂઓ હોવા છતાં ય ખેરાકપાણીની તકલીફ પડ્યા લાગી. તેઓ પોતાના વતનમાં આગ્યા અને પોતાના મૃત્યુ અગાઉ બે ત્રણ મહિને મામની વૃદ્ધિધવા સાથે વૃદ્ધવયે પુનર્વ્રમથી જોડયા હતા.

સદ્ગત. ગણોદાસના પ્રથમ. ધર્મપત્નીનું નામ. ધૂળીપર્ણી હતું. એમને શ્રી. પૂજાલાલ અને શ્રી. મોહનલાલ નામે બે પુત્રો તથા સદ્મન

ધીમતી દિવાળીએન અને ધીમતી ચંચળએન નામે બે પુત્રીઓ છે. દિવાળીએનનું લગ્ન નડિયાદનિવાસી શ્રી. જ્યેષ્ઠજ્ઞાન સ્વામીની સાથે થયું હતું. એમને ઘેર થોડોક સમય રહીને શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાને પોતાની માધ્યમિક કેળવણી લીધી હતી. શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાને ઉચ્ચએન નામે અપરમા પણ હતી. એમને બે પુત્રો — શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાનના અપરબાઈ ઓ — છે.

શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાનના પિતાજી ઈંદાનો વેપાર કરતા હતા.. ચોમાસામાં ઈંદા પકવવાનું કામ મધે પડતો તેઓ ખેતી — ખાસ કરીને ક્યારીની જમીનમાં ઝાંગરનો પાક — કરતા હતા. તે સમયે દરવર્ષે આશરે ૨૦૦-૩૦૦ મણુ ઝાંગર પકવતા હતા.

એમનું ઘેર નાપામાં છે. તેમાં એમના કુટુંબી રહે છે. એમનું ગાંધરાનું મોઢું, મેઘાગંધ મકાન વેચાઈ ગયું છે. છતાં તે જ હાલતમાં ખાંડરા ભાગોળે, દાહીયાવાડના નાકે, તળાવ ઉપર આજે આવેલું છે. સદગત રણુહોદ્દાસના પ્રેતભોજન સિવાયના અંધા જ આવસરો એમના યતનમાં જ ઉજવાયા છે. સારેમાઠે આવસરો અને ઉજવણી વખતેય તેઓ નાપા આવતા હતાં.

શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાનનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૧ ના જુનની ૧૭મીએ ગેઘરામાં થયો હતો. એમનો સ્વભાવ મસ્તીખોર હતો. બાલ્યવામાં ઝાઝો જીવન હતો. રામચંદ્રજીના વખતની વાનરમેનામાં શોભી બેઠે એવી એમની ચંચળ ચપળતા હતી. વળી હૃદય ખૂબ જ લાગણી પ્રધાન હતું. તેઓ સંઘવ, ખુશમિનજમાં રહેતા. એમને દાદાજીનું અમોઘ રક્ષણ મળ્યું રહેતું જ્યેષ્ઠાથી આખાય કુટુંબને એમની મસ્તી ચલાવી લેવી પડતી હતી. વટવટા જેવા વિશાળ કાવ, દિવાવર દાદાની શીળા, સરેક્ષક, વડાલસોથી છાયામાં એમનું બચપણ પસાર થયું હતું. પાંચ વર્ષની વયે ફોઈને ત્યાં-ધર્મજની કનિષ્ઠાળમાં દાખલ થયાં અને ગુજરાતી ચાર ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો. તેઓ નિખિલના વિષયમાં ‘૬’-કોટ હતો અને નિશાળમાંથી નાસભાગ કરતા. શિક્ષકોનો

માર પણ ખૂન ખાતા માત્રા એમન રાજ્યન જ્યા તાગતા દતા પડી
ગોધરાની નુ ઇચ્છિય રૂનમા દાખન હાં તા પાન ના અભ્યાસ થો
નાનપગથીજ એમને રમતગમતનો હારે નાખ, એમની હિમરાઇ નતો
પ્રાણશક્તિનો ચનગના અગિઅગમા અખ મચેયો ગંતો બોખો, યજો
ગિઓ, ગિલીદડા વગેરે ગમતોમા એમણે પૂરેપૂરી મજેજત લીધી
વિશાળ તળાવમા તરરાનુ પણ તેઓ શીખ્યા જિની જિની આમવીઆ
અને આમાઓ એમના નિરાઅરથાને સારા પ્રમાણમા મેનાથી વાગ રા તેએ
તા જતા અને ખૂન જિની ગળીઓથી ફૂન માગતા આમ આની મ
નગીલરી મત્રા એમણે જેટની માણી કે તેની મત્રા એમની હિમરાખી
માલકે ભાએ જ માણી દશે! તળાવ નચે! મિદ્ધમણી માનગીની એમ
ધણીનાર મુલાખતો લીધી છે ને એ માનગીને ' સુદ્ધ માગ ' મા પડી
દેરાના અદ્ભુત રાખો પલ સેવા છ પાગીમા નણના માઈન તરણ
એમને મન રાખારિ- હતુ તે વખતે ગોધરા સદેર જગનોની વચ્ચે આવે
હતુ તેની ચારે દિશાના જગનોની જડતી પૂગનાને લીધેની છે નદીનાળા,
કાતરડા, કુગરાઓ અને પર્વતોમા, કાંઈવાર એમ્યા, તે કાંઈવાર એમના જે
મીગ સાથીઓ નાથે એમણે આનદ અને ઉનામમયા પડધા વનેરનમા
પાડરા કે રામકળ, સીતાકળ, જાણુ, ચારોળી વગેરે રનકોની મિજબાનીઓ
મિત્રો માથે આનદથી માણી કે જુના અમયની જુની રણગારાઓના
રખતની વાવો શોધીને એમા ગમખ પ્રેન થોં છે તેની દલાતમ આધગા
અને નરીગરીથી અગમ તાલુખીઅનુભવી છે એમનો નિશાનમાણનો શોખ

તેઓ નાનપણથી જ પ્રભુપ્રેમી હતા. વળી માયાપત્ની ભકિતના અંરેકાર ગળથૂથીમાંથી જ પડેલા હતા. સમક્ષમણની મુંઝર લાઈ લાઈની જોડી એમને ખૂબ જ ગમતી હતી. સર્વે આત્મામાં એમને પરમાત્માનાં જ દર્શન થતાં. સાધુઆવાઓ પ્રત્યે ઘણી દયા દાખવતા અને તેમને કંઈક ને કંઈક આપ્યા કરતા. સાધુઆવાઓ એમના અંતઃકગ્ધને ઘણું આકર્ષતા એમનું 'હૃદય ઉદાર હતું'.

નડિયાદની વ્યાયામ શાળામાં કસરતના શોખીન પૂજનલાલ જોડાયા. આત્મવિકાસ માટે જે જરૂરનું હતું તે શ્રી. અંબુભાઈના સહયોગે અને વ્યાયામ પ્રવૃત્તિએ પૂરું પાડતાં એમણે આ પ્રવૃત્તિને ઉદયપૂર્વક વધારી લીધી અને તના કાર્યાનંદમાં રસતરબોળ થઈ રાચવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં મોડી બહેનને ત્યાં રહી અભ્યાસ કર્યો. પછી મનોરદાસની ખડકીમાં એક ગ્રારડી ભાડે રાખી. વળી ત્યાંથી શ્રી. અંબુભાઈ સાથે ગયા. થોડો વખત વીશીમાં તો કોઈવાર દવચંપાકી જતી ભોજનનો પ્રત્યંધ કરી લેતા. તે વખતના દાર્શિકૂલના પારસી હેકમારતરને વિદ્યાર્થી અખાડામાં જાય અને શારીરિક ખર્ચ કેળવે તેમજ અન્ય અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ કરે તે પસંદ નહિ હોવાથી પૂજનલાલને તેમની સાથે સહાર થઈ. એમને રિસમિસ કર્યો એટલે લગ્યા અને તુરત કેળવણી ખાતાને જવણ કરી તથા ત્યાંથી સર્ટિફિકેટ બેળવી ઘોડા દાર્શિકૂલમાં દાખલ થઈ મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી.

તેઓ ઈ.સ. ૧૯૨૦ માં અમદાવાદ ગુજરાત ડૉલેન્ડમાં દાખલ થયા પિતાશ્રીની આર્થિક સ્થિતિ મંદ થઈ ગઈ હોવાથી 'એમણે આત્મિક સાદાઈ અને ઘણી જ કસરત કરીને રહેવાનું પસંદ કર્યું'. એમને એક ટંકનું ભોજન બે ટંક મુધી ચલાવવાનો પણ પ્રસંગ પડેલો. નડિયાદ વ્યાયામ શાળામાં તાલીમ લઈ નીકળેલા એટલે શ્રી. પુરાણીની સહાયથી સારંગપુર વ્યાયામ શાળામાં દુર્ધ મેળવી લીધું. એમને માટે અખાડો સાગી શાળા-અમાજ જતી ગયો. અખાડો એએક શરીરસંચિતની મુદારખા અને આરિચની

સમ્ય તરીકે રહી ત્યાંની અટક આધ્યાત્મશાળા ઉપરાન્ત શ્રી. અરવિંદ કાર્યાલયનું કાર્ય પણ તેઓ કરતા. ઈ. સ. ૧૯૨૩માં શ્રી. અંબુભાઈ પાંડિચેરી વ્યાપી કેશિન્દ્રાનાં અદ્વૈત કુચુલાચંદ્ર માસ્તરે શરૂ કરેલા આશ્રમમાં વ્યાયામ શિક્ષક તરીકે જોડાયા ત્યાંથી એમને પાંડિચેરી શ્રી અરવિંદના દર્શને જઈ આવવાની તક જોવાર મળી હતી. કેશિન્દ્રા આશ્રમનું સાતાવરણ એમને મુક્ત અને ઘર જેવું લાગતું હતું. આમ ત્યાંના ઉદાર, ભાવિક આત્માઓએ એમના આત્મવિકાસ માટે અનુકૂળ સદાય કરી એમને સદાયના ઝાણી બનાવ્યા છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૬માં તેઓ પાંડિચેરી આશ્રમનિવાસી થાય છે. તે જ વર્ષે તા. ૨૪ની નવેમ્બરે શ્રી અરવિંદ એકાન્ત વાસ કર્યાં. ત્યારબાદ ભગવતી શ્રી માતાજીના મંગલ સંબંધમાં આવ્યા શ્રી માતાજીની અપાર કુચુલા ને પાપસાદ વડે શ્રી અરવિંદે દીપેલી દીક્ષા સિદ્ધિને માર્ગે આગળ પ્રેરતી રહી ૬. તેઓ શ્રી અરવિંદ તથા માતાજીની દિવ્ય કૃપાની અભિવાધા રૂપતા એમના પ્રેર્યા પ્રભુને માર્ગે પ્રગતિમાન થઈ રહ્યા છે. એમની બીજા રહેલી શક્તિઓ એમની કૃપાથી અંકુરિત થઈ છે. એમની હૃદયશક્તિ પણ એમની ગુપ્ત સહાયથી જ ફાલીફૂલી છે. અભ્યાસાદિ બાહ્ય પ્રયત્ન વિના કેવળ એમની આંતરિક ચેતનાના પ્રભાવે એમના જીવનમાં મોટો અમલકાર કર્યો છે.

શ્રી અરવિંદ પ્રતિનું ખેંચાણુ તો સૂર્યને કમલના, શશી અને સાગરના ખેંચાણુ જેવું છે. બાહ્ય નિમિત્તરૂપે શ્રી. અંબુભાઈ પુરસ્કીને આગળ કરી શકાય. પણ એમનો અંતરાત્મા નાનપણથી જ પ્રભુ પ્રતિ વગ્ધન થયેલો હતો. તેથી શ્રી. અંબુભાઈ, શ્રી. રામકૃષ્ણ અને સ્વામી વિવેકાનંદજીએ નિમિત્તકાર્ય જ કર્યું છે એમ કહી શકાય.

શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજી એમનું સર્વસ્વ છે. અને એમના કાર્યની સિદ્ધિ માટે સેવામાં એમનું સર્વજીવન એમણે અર્પણ કરી દીધું છે. એમની સર્વ કામનાઓ એમના દિવ્ય સંકલ્પમાં સમાવવાનો શ્રી. પૂર્ણવાક્યનો પ્રયાસ છે.

સાધકવર્ચ પૂજલલ

શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર

આજે શ્રી. પૂજનલાલના ૫૬ મા જન્મદિને તેમને આ અંજલિ આપતાં અમને ખૂબ આનંદ થાય છે. પરમકૃપાળુ પરમાત્મા તેમને દીર્ઘાયુ કરે અને તેમની દ્વારા શુભરાતી કવિતા વધારે દિવ્ય, ઉન્નત, પાવન અને પાવનકારી બને, તેવી અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

શ્રી. પૂજનલાલ જેટલા આત્મવિશ્લેષનપ્રિય છે એટલા જ અંતર-ગીત છે; જેટલા કવિતાના અને શુભભાવનાઓના રસિયા છે, તેટલા જ સમર્પણ કરવામાં પોતાની જાનને સંપૂર્ણપણે યોગ્યવર કરી દેવામાં પાછું વાળીને ન જુએ તેવા છે. નાનપણમાં તેમને સાહિત્ય અને અભ્યાસ તરફ બહુ રુચિ ન હતી, છતાં શ્રી ભગવદ્ગીતા અને અનુભવસાચી, શ્રી. ભર્તૃહરિના નીનિગત અને વૈરાગ્યસતત પ્રત્યે ખૂબ પ્રીતિ હતી. તેમના જીવનમાં શ્રી. અંબુભાઈ પુરાણીની અને પછી શ્રી. અરવિંદ તથા શ્રી માતાજીની અસર ખૂબ જાંડી પડેલી છે. આખર આખરમાં તો તેમની જીવનસરિતા અને કવિતા બંને સંપૂર્ણપણે શ્રી અરવિંદના પૂર્ણયોગ પ્રત્યે, વિજ્ઞાનયોગની સિદ્ધિ પ્રત્યે, શ્રી માતાજીના ચરણકમળમાં સંપૂર્ણ સમર્પણ, પ્રત્યે અને આધ્યાત્મિકતા પ્રત્યે વળી છે.

શ્રી. પૂજનલાલમાં નીડરતા છે, દિવ્ય જીવનની પ્રાપ્તિ માટે અદ્ભુત અભીપ્સા છે, જીવનશુદ્ધિ પ્રત્યે પ્રેમ છે, ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે સર્વસ્વનું અગ્નિદાન કરી દેવાની તમન્ના અને તાકાત છે. તેમની કવિતામાં પણ આજ વલણો છે. તેમને જીવનમાં ઉદ્ધાસ છે, પ્રકૃતિપ્રેમ છે, કૃષોની, ચૌરભ સાથે અને ગંગોની વિવિધતા સાથે ગાઢ પરિચય છે, દિવ્ય, માતાજીનાં આનંદ પ્રત્યે આત્મીયતા છે, શ્રી અરવિંદ પ્રત્યે પ્રગાઢ શુદ્ધાકૃતિ છે. શ્રી માતાજીના ચરણકમળમાં આજમુક્ત આત્મસમર્પણ છે આજકીની પેઢે-તેમની કલ્પના જગનની અને પ્રકૃતિની કુતૂહલમયરી વસ્તુઓમાં ગયે છે. આટલી ઉંમરે પણ

તેમને બાળકોનું ધ્યાન ખેંચે તેવા પદાર્થો અને પ્રાથમિક વસ્તુઓ પ્રત્યે આકર્ષણ અને રસ છે. તેમને લઘુ પદ્ય બાળકોની રમતો ગમે છે. તેમની પેર ફપાફપી અને કૂંડકૂંડ કરવાં ગમે છે. તેમની કવિતામાં ચરમ્યતા અને નાગીરી અને સાથે સાથે નજરે પડે છે.

અનેક જોઈ પર તેમને ઘણા મારા દાખૂ છે. સમૂત શબ્દોનો તેમની કવિતામાં સુદર ઉપયોગ થયેલો આપણને નજરે પડે છે. તેમની રૂપનાનાં ઉચ્ચનો અને ઉત્પ્રેક્ષાઓ લગ્ય અને રસિક હોય છે. Loyal Praisals અને Hymns માં તેમનું પ્રાસાદિક અંગ્રેજી અને ભાવભરી ચરમ્યતા આપણું ધ્યાન ખેંચે છે 'આરાધિકા'માં તેમની મા-ભક્તિ મુકન રૂપનામિકાર કરી શ્રી શંકરાચાર્યની ચોર્યવદનીની યાદ અપાવે છે 'શાન્તિ'માં કુલોની સૌભ મહત્ત્વા કવિ-સપિષામુઓના મનભ્રમરને મન કરે છે 'શ્રી અર્ચિસ્વરૂપ'માં તેમની ગુરુભક્તિ નજરે પડે છે. અને શ્રી અરવિંદની મહાન યોગચિત્રિતે તે તેમની બિહી બદ્ધામરી અંગરૂચ છે. 'પ્રભાતગીત'ના કવિ હમેશા દિવ્ય આધ્યાત્મિક પ્રમાણનાં જ ગીતો ગાતા હતા છે. તેમની 'ગીતગુજરી'માં તેમનાં ગીતોનો ગુન્ગરવ મનોહર ભામે છે. તેમની 'કાવ્યકિશોરી' કિશોર અવસ્થાની મુખ્ય મનોહરતાનું દર્શન દાવે છે. તેમની 'જર્મિમાળા' હમેશાં દિવ્ય અનીષ્ણાની જર્મિઓમાં જ રૂઝે છે. 'માતાજીનાં મોતી' અને 'શુભાશ્વરી' માં તેમની કવિતા શ્રી માતાજીની વાણીનો અનુભવ કરી તેમના ચમત્ક્રમણમાં નમ્ર નૈવેદ્યનું નિવેદન કરે છે.

૧૧

શ્રી અરવિંદની મેવા કરવાનો અનન્ય અધિકાર પામેલા શ્રી પૂજા-વાય કવિ તરીકે મહાન છે, પણ સામક તરીકે વધારે મહાન છે, વંદ છે. મેરાભાવના, પ્રેમ, મમતા, સૌજન્ય, નિરલિખાનતા, આત્મવિશ્લેષન, સમપણું ભાવના, વિશુદ્ધિનો આગ્રહ—આ બધા દિવ્ય દૈવી ગુણો તેમનામાં પ્રમુખ માત્રામાં દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમની પાસે ગુન્ગરાતી કવિતા લઘુ પૂજ્ય

પંચાર સમૃદ્ધિ અને એટલેથી મેવાની આશા રાખે છે શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં પહેલા ગયા શ્રી. અંગાવાત્ર પુરાણી અને તેમની પાછળ વ્યાપારના ક્રમમાં સેવા અર્પીને પછી ત્યાં જ ખેંચાયા શ્રી. પૂજ્યપાત્ર. શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં રહેતી આ એ વિજ્ઞાનિઓ ગુજરાતની ત્યાં મૂકેલી મોંઘી મૂડી છે, આપણ છે. તેમણે અનેક ગુજરાતી યુવકોનાં હૃદય ધસ્યાં છે. અને આધ્યાત્મિક માર્ગે વાળ્યાં છે. શ્રી. અંગુભાઈ પુગાની એટલે અગ્નિ, ધગશ, રક્તિ, ક્રિસાદનો ફવારો, અદ્ભુત બધ પ્રવાહ તે ખેંચીને, ધકકેલી, ધસડીને દિવ્યતા પ્રાપ્ત થઈ ગયે શ્રી. પૂજ્યપાત્ર એટલે 'કૃમનીય કાન્ના અને કવિનાની પેકે' મૌમ્ય સ્વભવદથી, અનોરા વ્યાકર્ણથી, મુઁધ પ્રેમથી, રતેદસરી સન્નિવૃત્તિથી, વ્યપાર મીરજથી, હૃદયગા મનીશાથી દિવ્યતા તરફ આકર્ષે. તે એ મદા-ગુજરાતીઓ જાણે સુખ અને બચ્ચની તેજ-જોડેલી છે, યોગમાર્ગની પાઠ અને પિંગલા છે, વીરુદ્ધ અને જાનતગસના સ્રોત છે. પ્રભુ તેમને દીર્ઘાંશુ આગે અને તેમની માગકત અનેક બ-વજીવોનાં ઉદ્ધાર કરાવે એવ અપર્યવાના.

*

સ્નેહમૂર્તિ પૂજાલાલ

શ્રી બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

પુરાણીના અખાણઓમાંથી જે મનમાં મવાના જેને 'ભાવસ્થિરાણિ
જનનાન્તરસૌહદાનિ' નું મને સ્મરણ કરાવે, ત્યાં ક્યાંથી
જે ચાઈ આવેના ભાઈઓ અને ભાઈઓ કરતાં મધુ ગાંધી મનમાં રચાઈ
ગયા આજદિન સુધી તે મનમાં જરાપણ લાગે ન આવતાં મધુને વડ
માદજ તે બનતા ગયા છે એમાં કશુંકોઈ દાય માનીએ કે યુગયુગથી
બધાપના સમયોને કુદરત જ કોઈ અનુષ્ટાનો રજાનો મનાવના, મિત્ર
કે એમ કહીએ, પરંતુ નમ્રતા પેદા, મનમાં પણ પૂર્વનિર્મિત ધરના જે
આગે છે પુરાણીના અખા. અન્ય જ્ઞાનજ્ઞાન, નેદ, ઉચ્ચ જ્ઞાનની
અભિનાતા, ખડતલપણ, આદુ જ્ઞાન અને માનુષી સમાનરીતે અન્ય
મનરાજી ભાઈઓ નવ્ય અખ્ય જામે છે આ પ્રમાણે આ સમય
આના ૭—અખ્ય ગાદ બનતું મધુ કે

ભાઈ પૂજનાન માથે મારે ક્યારે પ્રીત મધાઈ તેની કંઈ નોંધ
માગી પામે તથી અમદાવાદના અખાણમાં તે દેતા, નિયામનો અખાણ
૫ ને સાચવના અને ભરવામાં પણ તે દેતા જે અમો વગોટિયા ભાઈમધા
કીમ અનુ જે કહેવું અમ થશે

પ્રથમ દર્શને જ પૂજનાન તરફ મને મધુ અન્ય આકર્ષણ થત
અમ આજે હુ ભૂતકાળમાં ફૂંકી મારીને કી શકુ મુન્દાનાનાને એ
તેનજીમાં કિલ્લાસાની મદાપ્રભુનું ગર્જન મધુ તેમ જે પણ અમાના
પ્રથમ મિત્રને જે પારદર્શક નિર્વાજ આધુતાના દર્શન ક્યા એ 'પ્રજાપતિ'
જે અથાત્ કુલારની જાતિમાં જન્મેલા જે એ જ્યારે પહેલસેલુ મે
મન્યુ ત્યારે મારુ આચાર મધુ ગાદ અન્ય પત્રી તો ભાઈ પૂજનાન
શ્રી અલુભાઈ પુરાણીના અન્ય લક્ષ બન્યા, પોતાની જાતને અલુભાઈની
જાતમાં જે તેમણે મમારી દીવેની મે ભવ્યમાં એક રામના મને એ

દમુભોન લાગ્યા. અંતર્યાં મેં એ અનન્ય લક્ષિતનાં દર્શન કર્યાં અને પાવન થયો. ભર્યની વ્રમિયનરામની ખડ્ગમાં અમો અધા સાથે રહેતા ત્યારે જે પૂજનલાલને મેં જોયા છે તેને હું કદી ભૂલી શકતો નથી. પોતાની જાતને અન્યમાં સંક્રાન્ત કરવાની કલા મેં પહેલવારેથી પૂજનલાલમાં જ જોઈ-પહેલ-પહેલાં ભક્તદુષ્કર્મનાં દર્શન કર્યાં.

શ્રી. અંબુભાઈ અખાડ ડોડી આશ્રમમાં ગયા. ગુજરાતે એમાં શ્રેયછા જોઈ, વ્યવહાર કુશળ માણ્યોને એમાં વેદીયાપણું લાગ્યું. પરંતુ જીવનને ધુલ સમજનાર એ યોગ્યો તો ગયો ને ગયો જ. ગયા પછી પણ ગુજરાતને તે કદી ભૂલ્યો નથી. ગુજરાતનું જોટલું દિન અને હેન એના દૈયામાં છે તેટલું બાજે જ ખીજામાં દશે. સોમધો સાચવવાની શ્રી. અંબુભાઈ પામે કળા છે અથવા ખરું હરીએ તો એક પ્રેમળ આત્મા પ્રેમના પાશથી અન્ય પ્રેમીઓને ખેંચી નાંકે એવો વારસમણિ નેમની પામે છે.

અંબુભાઈએ ગુજરાતના ધણા ભાઈઓને પારિવર્તી આકર્ષ્યા છે. પુરાણી મંદળના ભાઈઓ તો મોખરે હોય જ. પૂજનલાલ પણ ત્યાં ગયા-ત્યાંના જ થઈ ગયા. દીક્ષિતભાઈઓ ગયા. જે ગયા તે ગયા જ. કોઈએ ધર, શ્રદ્ધિગીતી ચિંતા જ ન કરી. દિવ્ય જીવનનો સ્પર્શ તેમને લાગ્યો. પોતાની જાતને કૃતાર્થ કરી પોતે ધન્ય બન્યા. પૂજનલાલ જેવા ભક્ત ત્યાં ગયો, શ્રી અરવિંદ અને માતાજીનો અનન્ય ભક્ત બની ગયો. ભક્ત તો હતો જ. તે વધુ ભક્તિશાળી બન્યો. બ. ક. ઠાકોરના શબ્દોમાં તે ભક્ત-કવિ બન્યો.

પૂજનલાલ વચ્ચે સમયથી કાવ્યો લખતા. એમના અમુખેથી મેં કાવ્યો સાંભળ્યાં છે. એમના 'પારિવર્ત' અને બ. ક. ઠાકોરની પરિચયે એમને વધુ પ્રદાસમાં મૂક્યા. એમના સંબંધમાં આવનાર મિત્રો તો એ ભક્તને જાણતા જ હતા. ભક્તકવિના મિત્રો તેમના પર્તુલને બૃહદ બનાવ્યું. 'પારિવર્ત' પછી તો ઘણાં કાવ્યો એમણે લખ્યાં છે અને આજે પણ

તે પ્રવાહ ચાલુ જ છે. ઉત્તરોત્તર એ ભક્તિપ્રવાહ વધુ ચાલ્ન-ગંભીર બની ગયો છે. એનો પ્રધાનસૂર તો ભક્તિ જ છે. કારણ કે પાંડિત્યરીના શ્રી અરવિંદ આશ્રમને હું યોગના ધામ કરતાં ભક્તોનો આશ્રમ જ માનું છું. યોગ અને ભક્તિ અવિચ્છાદ્ય જ છે. કેટલાક ટીબ્બીઓ એ ભક્તોનો 'વેવલા' કહેવા જેટલી હદે જાણ છે. કેટલાકને 'વૈષ્ણવો'ના બધા જ દાંડ ત્યાં મૂર્તિમંત થતા જણાય છે. ગમે તે કહે તેની સાથે મારે નિરંબન નથી. ભક્તિહીન થતા આજના જમાનામાં જે ભક્તિમાં અનેક જ્ઞાનની મહીમાનાઓ પ્રવેશેલી છે એ ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તિની ચાન કરવી સુચની નથી જ ભક્તિને વેવલી કહો તોય મને વાંધા નથી હિંદના આત્મા ભક્તિ છે. ભક્તિને કેન્દ્રમાં રાખીને જ હિંદમાં બધી ત્રિજ્વાઓ નીકળેલી છે. શિવ ગુરુ પામે જઈ ગુરુની ભક્તિમાં લીન રહે, શિવચક્ષુ ગુરુ નેના નિઃશ્વેસ માટે સદા જગત ગરે, પત્ની પતિનાં અને પતિ પત્નીમાં પોતાની જાતોને એકાકાર કરી નાખે, દૂતમાંથી અર્દનના સ્ત્રી જાય એ ભક્તિનો મહિમા-પ્રનાય આપણા દેશમાં સદઅમુખે ચલાવેલો છે. ભક્તિ સિવાય સંસાર, કુટુંબ સંસ્થાઓ વગેરે આત્મા વિનાના બોખાં જેવાં છે. ભક્તિ સિવાય નશ્વતા અને વિનય નથી ખાતનાં. ભક્તના પ્રભુપાતમાં એની મોટાઈના બીજ અંકુરિત થાય છે. શ્રી અરવિંદ જેવા લોકોત્તર પુરુષ તરફ સાધકો મેજા બની જાય, પ્રભુપાતો કરે એ સ્વાભાવિક જ છે. શ્રી અરવિંદનું કાર્ય પીઠાતનારા હિંદમાં કેટલા હશે? આગરની ઊંડાઈ માપવા વાંસની લીંકડી શેં આણે? દિમાસય જેવા ઉતુંગ, સમુદ્ર જેવા શાન્ત, યાનીઓના યાની, કવિઓના કવિ, યોગીઓના યોગી જેવા આ પરમ ભગવત, લોકોત્તર યોગીના આનિધ્યમાં, હૃદયમાં ભક્તિ ન આવે તો એ હૃદય નરિ પંજુ પથર જ હોય. પરંપરાગત આચાર-પ્રભુપાતાદિ તો ભારતમાં છે જ. પાંડિત્યરીમાં તેના આવિર્ભાવ વિવિધરૂપે દૃષ્ટિગોચર થતા હોય તો નેમા પાનરતા નથી, માયકાંગલાની માગજીવિયા નથી. હૃદયનો એ ભક્તિસાન કૃતાર્યતા શોધનો હોય છે. પૂજનકાલ જેવા ભક્તને જે ક્ષેત્રનું દર્શન મળી ગયું.

પૂજનવાચ ૧૯૦૬માં પૌડીચેરી ગયા. ૩૦ વર્ષનાં વદાણાં વહી ગયાં છે. યોગીઓનાં આંતરજીવન કંઈ ઓછાં જ કેમેરામાં આવે છે? બાહ્યદષ્ટિએ તો હજી એના એજ પૂજનવાચ લાગે છે. પરંતુ આખા જેવા અંતરને વાંચવા તો જૂદી આંખો જોઈએ. ભારતિય સંસ્કૃતિ એટલે મૌન. મૌનની ભાષા જ જૂદી હોય છે. એ ભાષા આંખોમાં વાંચી શકાય, વાણીમાંથી પારખી શકાય. ૨૦-૩૦ વર્ષનાં મૌન! એકાન્તવાસ! આ અગ્નિપરીક્ષા છે. આ અગ્નિમાં તારી તપીને મોનું તો કુંદન થાય જ પણ ધિર પણ કુંદન થાય પૌડીચેરીમાં. જ્ઞાન છે, ભક્તિ છે, કર્મ છે. પ્રાચીન તથા બધા યોગોના મમન્યવમાંથી એક નવો યોગ-પૂર્ણયોગ-શ્રી અરવિંદે સરજ્યો છે. એ વિભૂતિના જીવનની અનુભૂતિમાંથી તે પ્રગટ્યો છે. ભારતીય આત્માને અનુ-૩૫ એ યોગ છે. સમન્ય ભારતના લોકોમાં છે. ભારતે દર યુગમાં યુગાનુ-ક્રમ અવતારો પેદા કર્યાં છે. શ્રી અરવિંદનો અવતાર આ યુગના ઉદ્ધાર માટે જ છે. એનું વિશાળ દર્શન મુઘ્ધ કરી નાખે છે. એનું જિંડાણ જીવનનાં અત્યંત પાતાય કુંદનારથી જ મમજી શકાય છે. સંકુલ જનતા જીવનના પ્રત્યેક વાણાતાણા એ જોઈ શક્યા છે અને કોઈ અજ્ઞ કલાકારને જ શોભે એવી અસૌકિક પ્રતિભાથી પૂર્ણયોગ પ્રગટ્યો છે. પ્રાચીનોની મૂડી ઉપર વેપાર દવે થાય એમ નથી. ભૂતકાળનું ગૌરવ દવે ઉઘડી નાંખેશી નોતરે છે. પ્રાચીન ભારતીય આત્માનાં દર્શન કરનારથી જ ભારત શું છે તે શું નથી તે સમજી શકાય. ભારત એ દેશ નથી, એક વિચાર છે, એક દષ્ટિ છે, એક અનુભૂતિ છે. આ ભારતમાં જન્મ લેવો એ ભાગ્યશાળીનું ભાગ્ય છે. નપ મિત્રાય કરી સત્યનાં દર્શન થતાં જ નથી. તપમાંથીજ ભારતીય સંસ્કૃતિ અર્જન છે. આ તપ શ્રી અરવિંદે તપ્યું, તેમાંથી પ્રજ્ઞ Suprarational Cognition પ્રકટી. પ્રજ્ઞાનુ દર્શન Intuitionnal Vision થતાં અત્યંત આનંદનાં વિવિધ સ્વરૂપો મમજી શકાય છે અને એ સમજનાં બીજું કંઈ મમજવાનું આપી જ કર્યાં રહે છે? શ્રી અરવિંદનો યોગ એ પંડિતોની પોથી નથી-એ તપથી જીવનનું કાવ્ય છે. એમના જેવાના સાન્નિધ્યમાં ગહેવું એનાથી બીજું પગમ ભાગ્ય કે જીવનની કૃતાર્થતા શું હોય?

પૂજનક્ષત્ર ભાગ્યશાળી છે. કોઈ પૂર્વજોના પુણ્યે જ સંતનો સમાગમ થાય છે. સંયમો કંઈ અમથા નથી જોવાતા. કુલાર કુટુંબમાં વ્યવહાર હોવા છતાં જાતિના પુરાણીના સંસારમાં આવવું, એ અકસ્માત તો નથી જ.

પૂજનક્ષત્ર કવિ છે, અનેક નાનાંમોટાં પુસ્તકોના એ કવિ છે. એ 'જ્ઞાન' છું, પરંતુ મારે મન એમનું પારદર્શક, નિર્મલ જ્ઞાન, એમની નિર્વાજ આસ્તા, મોહકપ્રેમ — એજ મુખ્ય છે. કાવ્યોનો સ્રોત જ્ઞાનમાંથી વહેતો હોય તો એમનાં કાવ્યો એ એમના જ્ઞાનના પ્રેરક બને, યામ, ભક્તિ, સમર્પણ ઇત્યાદિનાં કાવ્યો છે. ભગવાનને સર્વ ભાવે સમર્પણ, આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રોના વિજય મારે શક્તિનું આવાહન, ભગવતી દિવ્ય શક્તિને ચરણે જ્ઞાનનું નેત્રાચર, માનવજીવનનું સમુન્નત બનાવનાર પ્રેમ, ભક્તિ, સૌર્ય, યજ્ઞભાવના — આ એમના કાવ્યોના મુખ્ય વિષયો છે. એમનું જ્ઞાન એમાંથી વાગી શકાય છે. એમનાં કાવ્યોનો રસારવાદ લેતાં જ્ઞાનની કાશિના દૂર અર્ધ જાય છે, ભક્તિની ભર્મિઓ અંતરે ચરે છે અને ધડીભર આ પાર્થિવ વિશ્વમાંથી પર એવી ભૂમિદ્રા ઉપર કવિ બેસી જાય છે.

શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં માતાજીના પૂજનક્ષત્ર પૂજરી છે. માતાજી ઉપર એમનાં ઘણાં કાવ્યો છે. 'ગીતિકા' ૧૬ ગીતોનો નાનકડો સંગ્રહ માતાજીના — પરમાત્માના પીયુષો પાનારી એ પ્રેમમયીના-અપ્રમનદિને પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

શ્રી માતાજીના આગમન પછી જ પૌંડ્રીએ આશ્રમનો મધપૂરો મંડાયો છે :

"મેં તો દોઢ મંડાવડો મંડાનો મોરો મોરો મધપૂરો;

અણુમાણમાં મલોનો ખગનો મોરો મોરો મધપૂરો."

કવિતાં "મૃદુ મોહો ને માયા મિટાવનાર" એ માતા મધપૂરામાં દેશ દેશની મધુમક્ષિકાઓ આવીને બેળી થયેલી છે. એ મધપૂરો આને

“ પ્રભુતાના આગે પ્રકાશતો ” છે. ભાઈ પૂજ્યજ્ઞાન જેની અનેક મધુમદ્વિદ્યાઓ એ મધપૂજામાં આજે ભેગી થયેલી છે.

ભક્તકવિની ‘ માતાશુ ’ તરફની ભક્તિ નીચેની પંક્તિમાં દ્રશ્ય ઉતરી છે :

“ માના પૃથ્વી પરના નંદન આગમાં
પ્રાણ અમારા પુષ્પ બનીને ખીલજે,
પવિત્રતાની પાંદડીઓ પમરાવતા,
અનંતકેરા આશીર્વાદો ઝીલશે

પિતા અમારા પ્રભુ પ્રકટેલા પિંડમાં,
માત અમારી મદાશક્તિ સાક્ષાત્ જો;
પરમાનંદ પ્રસાદો માના મીઠા
બડલાગી બાલકડાંઓ મૌ બાલુશું.

સત્ય-સદાશિવ - સુંદરને આરાધતાં,
દેવોનાં ડગ લરતાં જગમાં શીખશું.
મરુશ્વરીના આદેશો અપનાવતાં
માની મેવા જીવનકાર્ય બનાવશું. ”

માની મેવા એજ એમના જીવનનું કાર્ય છે. એ ‘ બડલાગી બાળ ’

‘ પ્રભાતગીત ’ નામના એમના કાવ્યસંગ્રહમાં ૭૫ કાવ્યોની અંજલિ શ્રી અગર્વિન્દના ઉપમા જન્મદિવસે, એમણે અર્પી છે. એ પોતે જ કહે છે તેમ એ ‘ અધ્યાત્મભાવી ’ ૭૫ કાવ્યો છે. ઝૂલણા હંદ પ્રભાતગીતો, મારે પચંદ કરેલો છે. ‘ યોગેશ્વરની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થયેલી કાવ્યવિધાનની શક્તિ ’ એમાં દો દો જળાય છે. ‘ આરોહ ’ નામના કાવ્યમાં કવિ કથે છે :

“ દાગ મન ચરણને વાળતો ના કદી
 સરળતા શોધવાને ન જાતો,
 મન જુભાવત આકર્ષણની ભણી
 લગ્નનું ભાન બૂલી ન ધાતો;
 જન ચૂંટી તુંજ વર, ગગનનું બાજ બધો
 ધાર નક્ષત્ર સદ્ ગીર્ણ તાં,
 લે અમિતને ચિદાત્મા ! નિગ્ધવિગ્ધને
 અહમમ મન જલ્લાહ-આવે.”

આ સંકુચ વિશ્વમાં આજે અનંક જનતા આસુરી બળો કામ કરી
 રહ્યા છે આ આસુરી બળો ઉપર વિજય મેળવવા શ્રી અરવિંદે બધા
 સંતોનો મેલ્યા છે.

“ તનઅવનસાધી અવચેતના સમરો
 મસિ સમા રમામ જળને જુવાળો,
 સકલ પાવિત કરી નાખતા પ્રાણુ મમ,
 છેક પહોંચી જતા ઉર્ધ્વ મારો,
 લઙ્કિક્ષ્ણો લીન થઈ સૌ અલ્પિક્ષ્ણે,
 ધર્મ કમાડી જતી ધૂળધાણી !”

આ અવચેતનાના સાગરો સાધકોને કેવા મતાવતા હશે તે અનુભૂતિ
 બીજાને શો હોય ? આર્થ પૂર્ણવાચ અને સાધક માત્ર એ યોદ્ધા છે. પુદ્ગલ
 પ્રસંગો સાધકોના જીવનમાં ઘણા આવે છે, આસુરી બળો એમને નીચે
 પછાડ્યા મથી રહ્યાં હોય છે. એ સંતોમમા માતાજીની કૃપા, ભગવતીર્થ
 અવલંબન કવિ વારંવાર પ્રાર્થે છે :

પ્રાણ પનુરૂત્તિવાળો દર્વી જાય દા !
 હીન યું નિમ્ન માર્ગે દોલો,

ધિૃત એની વિવિધ પાંખાઓ તણે
વિપુલ કે' વંશવેલો વધેતો ।

સગ એને અસતનો જ અંતર રૂચે ।
રંગ રણિયામણો લાગતો ના ।

પતન પર પતન એને પ્રતાપે થતાં
ઉર્ધ્વ આરોહવા જકતો ના ।

x x x

માર્થના અતરત્મા તણી એક આ
માગું તોયે ન દે મલિન માયા

આપજે એક તારું દૃષાગ્નિત અને
આશ્રયાર્થે સુધાસ્નિધ છાયા ।

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ વ્રતનો કેવળ ભક્તિકાવ્યો વિરલ જ છે. ભક્તિ ભણે નથી આવતી, એ છે લોહીના સંસ્કાર, એ છે આત્માનો નુવાસ. એ પાંગરે છે પૂર્વજોના પુણ્યથી. ભક્તિ સંસ્કારનું બીજું નામ જ શું નથી ? વિનમ્રતા, આર્જવ, દ્વિ, અર્પણ — આ બધા ગુણો ભક્તિ સાથે જ દેહ ધારણ કરે છે. પૂજ્યશ્રી જેવા ભક્તકવિથી ગુજરાતી સાહિત્ય અભાગી બન્યું છે ગુજરાતના જે સુપુત્રો પૌડિયેરીમાં તપ કરી રહ્યા છે તે ગુજરાતનું સૌભાગ્ય છે. આવા કલિકાવ્યમાં પણ યોગ મારે — ઉચ્ચતર દિવ્ય જ્ઞાન મારે — તપસતા અનેક યુવાન યુવતીઓ ગુજરાતમાં છે એ ઓછા સૌભાગ્યની વાત નથી. જો જ્ઞાન જ સાહિત્ય ધરે છે એ સ્વીકારાયેલી વસ્તુ છે તો પૂજ્યશ્રી જેવા ભક્તકવિનાં જ્ઞાનમાંથી સ્ફૂરનારાં કાવ્યો ગુજરાતને પાવન બનાવશે, કલિકાવ્યની કલિમાને જૂસવામાં આગળ પડતો ભાગ જરૂર ભજવશે.

આ લેખક વૈષ્ણ છે. કાવ્ય સાહિત્ય સાથે એને જ્યંત સહવાસ નથી. પૂજ્યશ્રીની બધી કૃતિઓ દૃઢ મારગ જેવામાં નથી આવી જે બે વણ

મારી પાસે છે તેનો જ ઉપયોગ હું કરી શકું છું. માટે પૂનર્જાવનાં કાવ્ય મૌકિતિકાની માળા બનાવવામાં આવશે નો માના મર્ત્યરેત્ના પ્રક્રિયાઓ, એ ખરેખર મુજબ સંતાનોનું કદાચરણ થશે.

અકતકવિને મારા નમસ્કારો પાડવું છું. દીર્ઘાધુષ ઈન્દુ છું તમારા જ્ઞાઓની વૈરાગ્યવૃત્તિ, માયાના પાગમાં બધાવવા અમ જ્ઞાઓની મામે લાવવતી રૂપે સદા લક્ષ્યબિંદુએ ગ્લેશે અને અનેકોને આરોગ્ય કરવા વક્ત્યાયશે. હું જુઓંતરની ભારતની પ્રખ્યાતઓની આગા તમે છે. રત્ન હો, પંક્તિ હો !

નમ્રતામૂર્તિ પૂજલાલ

શ્રી છગનભાઈ કા પટેલ

મહાગણા પ્રતાપના ઘરા બાવીસ હજાર લડાઈયાઓમાંના એક એવા શ્રી પૂજનવાય દયવાડીમાં વીરતા અને નમ્રતાનો સુલભ સમન્વય થયો છે. અભ્યાસકાળ દરમ્યાન બ્યાયામની પ્રગતિમાં પુરાણીભાઈઓના પદશિખ્ય જંવા બની રહી ગુજરાતના બ્યાયામવીર તરીકેનું બિરુદ શ્રી. પૂજનભાઈએ પ્રાપ્ત કરેલું તે સુવિધિત છે. મદાનગીભયાં બેવકૂદમાં (પોતાના જીવનના પરોઢમાં) મોખરે ગદી તેમનામા ગદેવા ક્ષત્રિયત્વનો પરચો તેઓ બતાવી ચૂક્યા હતા સાથે સાથ તેઓના સપદમાં આવનાર સૌ કોઈ એમની નમ્રતા અને ઝગજગતાથી પ્રભાવિત થયા સિવાય રહી શકતું નથી એ એમના જીવનનું બીજું પામુ છે. એમની એ નમ્રતા એમનામાં સભર હરેલી સેવાભાવનામાંથી જન્મેલી છે. શ્રી માતાજીની અંગત સેવા કરવાનું સદ્ભાગ્ય જેમને લાધ્યું છે એવા શ્રી. પૂજનભાઈમાં મેવાવૃત્તિ મૂર્તસ્વરૂપે આપણી સમક્ષ ખડી થયેલી જોવા મળે છે. સેવકમા સદૃજ એવું નિરભિમાનપણું એતો શ્રી. પૂજનભાઈનો એક ખાસ તરી આવતો ગુણ છે. પરિચિત કે અપરિચિત માણસને સહાય રૂપ બનવાની એમની તૈનરતાનો, પાડીચેરી આશ્રમમાં જનારા સૌ કોઈને અનુભવ થાય છે. કર્મયાગી શ્રી પૂજનભાઈ પોતાની ફરજોમાં દટાયેલા રહેતા હોવા છતાં કોઈ પણ આગંતુકને તેમના સહાનુભૂતિભયાં વર્તનથી અને મદદરૂપ બનવાની તેમની રેવથી સહારો આપવાનું ચૂકતા નથી.

સ્વભાવે બહુ ઝોઝા બોવા હોવા છતાં તેમના પરિચિત માણસોમાં એક અચ્છા મિત્રનસાર અને દિવસોજ ગૃહસ્થ શ્રી. પૂજનવાય જણાયા છે ઝોઝું બોવવું અને કામ વધારે કરવું એ ગુણ શ્રી. પૂજનજાણના જીવનમાંથી શીખવા મળે છે. ઘણું જ જવાબદારીભર્યું અને અગત્યનું કામ કરવાનું સદ્ભાગ્ય તેમને પ્રાપ્ત થયું છે, જનાં પોતાની અગત્યતા બીજાઓને દેખાવી

આપણી વૃત્તિનો તેમનામાં અમાવ છે. “વૈશ્વરૂપ તા તેને કહીએ”
પીઠ પરાઈ જાણે રે” એ વચનોને શ્રી. પૂજ્યમારજી પોતાના જીવન
ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યા છે.

એક પચીસીથી પણ વધારે અમયથી શ્રી પૂજ્યમારજી શ્રી અગ્નિ
આશ્રમના અતેવામી બનેલા છે. આ સમય દરમ્યાન તેમણે યોગ આધના
મારી પ્રગતિ સાધેલી જણાય છે. એમના પત્રો દ્વારા અને અંગત અમાગ
પ્રસંગે તેમની સાથેની વાતચીત દ્વારા તેમની આ દિશાની પ્રગતિનો ખ્યા
મો કોઈને આવે છે. તેઓ ઉંચ કોરીના માનસ છે અંગ્રેજમાં જે
Realized Soul કહેવાય એ ભૂમિકા મુકી તેઓ પડેલા છે. એમ
એ મિદિ જેવી નથી નથી દગ્ગાં કરનાં, કામ કરના દોષ તે અમ
ખીજાઓ સાથે વાનાવાપ કરતા દોષ તે સમયે, ચોવીસે કપાક તેઓ જાન
મુખ બનેલા જેવામાં આવે છે. તેમના અંતરમાં દરદમ ધ્યાનગ્રહ જેવા
તેનામાં આવે છે અગરાનની સાથેની સંગતને અનુદ ગીતે વ્યાપુ રાખવા
મિદિ એમણે પ્રાપ્ત કરી છે એમ કહી શકાય અકોનિશ એમના ચિત્ત
અમતુવા Peace of mind એ જળવી શકે છે. એવી ખાત્રી એમ
અંગત અમાગમાં આવનાર મો કોઈને ધાય છે.

‘અદિત્ય સંતે તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિ પણ જાણનાવાન છે. જૂ
જૂનાં સામાયિકામાં પ્રગટ થનાં તેમનાં કાવ્યો તેમની એ દિશાની આધના
આક્ષી પૂરે છે ‘પારિમિત’ કાવ્ય અંગ્રેજ પ્રગટ થયા પછી ‘જપમાળા,
‘ગર્ભિમાળા,’ ‘માનાજનાં મોતી,’ ‘શ્રી અગ્નિ વદના’ વગેરે કા
અંગ્રેજો તેમની કવિ તરફની પ્રગતિના પ્રતીકરૂપ છે હજી અપ્રગટ એ
અનેક કાવ્યોનો જંગર એમની પાસે પડ્યો છે. તેઓ માત્ર ગુજરાતી કાવ
વગે છે એમ નથી “Lotus Petals” નામના શ્રી અગ્નિ
આશ્રમ તરફથી પ્રગટ થયેલા એમના અંગ્રેજ કાવ્ય સંગ્રહ પછી ‘પ
‘Mother India’ ‘Advent’ વગેરે સામયિકામાં પ્રગટ થ
એમનાં કાવ્યો કવિતા દેવીની એમની આગવનાની આપણને ઝાંખી કરાવે

એમનાં કાવ્યોમાં પણ એમની યોગબાધના નિતરતી જણાય છે. આત્મસમર્પણનો મહામંત્ર એમનાં કાવ્યોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમનાં કાવ્યો વિવિધ વિષયોને સ્પર્શતાં હોવા છતાં તેમના કેન્દ્રમાં આત્મસમર્પણની ભાવના સભર ભરેલી હોય છે. આત્મસમર્પણભાવ તેમના કાવ્યોનો અતૃપ્ત તાંતણો બનેલો રહે છે.

કવિ તરીકેની એમની શક્તિ વિશે સદ્ગન સાક્ષર શ્રી. બ. ક. કાકિરે શ્રી. પૂજનવાલના કાવ્યમંત્ર 'પારિજાત' ના આમુખમાં મૂક્યાંકન કર્યું છે. ગુજરાતના સાહિત્ય સ્વામીઓએ કાવ્યનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સાધેલી પ્રગતિ ખરેખર આનંદદાયક છે. છતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં એકાદ મહાકાવ્યની ખોટ આપણને માલે છે. શ્રી. પૂજનભાઈનાં કાવ્યોની સમીક્ષા કરતી વખતે બ. ક. કાકિરે એવી આશા વ્યક્ત કરી હતી કે શ્રી પૂજનભાઈ ગુજરાતને એક મહાકાવ્ય આપશે. એમની કાવ્યશક્તિમાં એના અંકુરો પડેલા દેખાય છે. સાક્ષરપર્યે સેવેલી એ આશા શ્રી. પૂજનભાઈ પૂરી કરશે એવું એમની આજીવનીની કવિના સમૃદ્ધિ ઉપરથી લાગે છે. આપણી એ આશા શ્રી પૂજનભાઈ, જલદી પૂરી કરે એની મારી અભ્યર્થના છે.

આ પ્રમાણે એક સાધક તરીકે, કવિ તરીકે, મેલી તરીકે, મિત્ર તરીકે દરેક રીતે શ્રી. પૂજનભાઈએ એમના જીવનમાં જે કંઈ સાધ્યું છે તે પ્રશસ્ય છે. એના પ્રતાપે તેઓ સમાજના શલુગારરૂપ છે. એમનાથી આપણી ગરવી ગુજરાત સવિશેષ ગરવી જતી છે. નમ્રતા મૂર્તિ શ્રી. પૂજનભાઈને સ્નેહવંદન માથે એમની મિલિઓ માટે તેમને અભિનંદન આપુ છું.

સૌજન્યમૂર્તિ પૂજલલલ

શ્રી. ઇશ્વરભાઈ ખટેલ

પૂજનવાયનુ નામવ્રવલુ થના જ એમનું કવિત્વ અને એમનો
શ્રી અરવિંદ આશ્રમ-નિવાસ એ એ વાતો મનઃચક્ષુ આગળ તરવરી જો
ડે ગુજરાતી ભાષાના અગ્રગણ્ય કવિત્વ કવિઓમાં પૂજનવાય સ્થાન ભોગવે
ડ એમની કવિતાઓમાં ભાષા પગ્નુ પ્રસુત અને એનું સૌમ્યપણુ તો
તરત નજરે પડે જ છે ઉપરાન્ત, ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક ગદ્યન ભાવોનુ
વાદન પણુ એ એને સરળતાથી બનારી શકે છે એ એમની ખુબી છે.
એમનું કવિહૃદય ભક્તિતથી તન્મ્યોળ હોવાથી, સમસ્ત જગતમાં અને જગતની
નગી પ્રાણીનગપતિ સૃષ્ટિમાં એમને જે જગન્નિપતાનુ દર્શન થાય છે,
એ સૃષ્ટિશીલામાં સવાદિતા ને સુમેળના જે પડ્યા એમના હૃદયમાં ઊડે છે
તે કાવ્ય દ્વારા સરળતાપૂર્વક રજૂ કરે છે આવુ સમ્યક્દર્શન હોવા ઉપરાન્ત
એમની કવિતામાં એક પ્રકારનું જેમ અને જુસ્સો, સાદસ અને સૌર્ય
પણુ દેખા દે છે

‘આવમિત્ર’ના તરી તરીકે હુ એમના પરાક્ષ પગિયથમાં આવ્યો
પ્રથમ પત્રવ્યવહારે અમે એકબીજાના પ્રેમમાં પડ્યા જેવુ થયું. કાવ્ય સાથેના
એમના પત્રની સૌજન્યતાસરી લાગણી, એના મરોઢાગ રવર અક્ષર ને
જોડીશુદ્ધિએ મને એમનો ચાહક બનાવ્યો તે પછી તો અમારો પત્ર
પરિચય વધતો ચાલ્યો ને એમણે મારી વિનંતીથી ‘આવમિત્ર’ દ્વારા ‘આપ-
વણિયો’ નામની સૌર્યસરી સાદસકથા ગુજરાતના બાળકોને ભેટ ધરી એ
કથા જેમ જેમ ચાલી તેમ તેમ તેમના પ્રભુમય હૃદયના ખમીરનાં દર્શન
થતાં ચાલ્યા

દરમિયાન ‘આવમિત્ર’માં છપાયેલી એમની કવિતાઓને બાવકાવ્યોની
પુરિતકા રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાની મેં માગણી મૂકી તો એટલી જ હૃદયની સરળતા

ને લાવુકતાથી એમણે હસ્તપ્રત તૈયાર કરી જીવીસ કાવ્યો મોડ્યાં, જે 'ગીતાગુંજરી'ના નામે આવકાવ્યોમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં ને સૌની ચાહનાને પાત્ર બન્યાં. એ કાવ્યપુસ્તકની એક જરા કડક સમાલોચના એક અજોથી મળી. તેની કાપડી ખીડતાં મેં જરા દુઃખ-દષ્ટિભેદ અંગેનું-વ્યક્ત કર્યું તો એમનો સામેથી શાન્ત અને સૌમ્ય જવાબ આવ્યો કે એવા દષ્ટિભેદ સ્વાભાવિક ગણાય ને એ માટે સમાલોચક આભારના અધિકારી ગણાય.

આવો મીઠો ને મુજનતાભર્યો અમારો પરિચય ને પ્રેમપ્રસંગ છે. હજુ તો અમે દેરી 'મળા દબોદબ' એ સ્થિતિમાં બેગા થયા નથી. પણ બેએક વર્ષ પહેલાં શ્રી. મૂળજ્ઞાન તત્વાટી દ્વારા એમની તાજેતરની છબિનાં દર્શન થયાં ત્યારે એ છબિના મુખભાવ મારી કટપનાકૃતિના મુખભાવ સાથે મેળ પડતા જાણ્યા ત્યારે મને સ્વાભાવિક આનંદ થયો.

આવા આ સરળ અને સૌજન્યમૂર્તિ એવા પૂજ્યજ્ઞાન ગુજરાતી સાહિત્યનું નહિ, એમની કેામનું નહિ, શ્રી અરવિંદ આશ્રમનું નહિ, માનવ-જાતનું-માનવતાનું પંકજ છે, અને પોતાના જીવન દ્વારા એ આ માનવતાસૌંદર્યને રેલાવતા રહે છે.

અમર તપો એ સૌંદર્ય એજ પ્રાર્થના !

*

શાન્ત જ્વાળા

શ્રી કૃષ્ણલાલ, પૌડિયેરી

ગુજરાતમાં વ્યાયામની પ્રવૃત્તિનો આરંભ અને પ્રચાર શરૂ થતા તેની સાથે ઉચ્ચ ભાવનાવાળો આદર્શ હતો. આને એક યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ કહીએ તો તે વધારે અધમેસલુ થશે. યજ્ઞની જેમ તેમાં હોમના માટે શુદ્ધ વસ્તુઓનો ઉપયોગ થતો. એ આદર્શની જ્વાળાને જોયે ચક્રાવરમાં જેનારે યુવાનોએ પોતાના જીવન દેખ્યા હતા.

એમના અંત ને ભાષ પૂજનાન

આ રમના વ્યાયામનદિરોની શિક્ષણપદ્ધતિમાં શિક્ષક અને શિષ્યો વચ્ચે ભાગ નહોતો. જે કાંઈ થોડું ઘણું સીખી લે તે નસ આનંદને સીખનારે આવી બાળભારની ભાવના કિપર વ્યાયામની વ્યવસ્થા નખતી.

મને પૂજનાનનો પરિચય તેમના હાથ નીચે વ્યાયામ શીખનારાથી થયો. મનખમ જે લાંબીના હાથ સીખના-સીખના એમાંજ મહત્તા આવી જતી નહોતી. પણ સાથેસાથ જીવન ધ્યાન જે મસ્તકે રેલાતા હતા તે આ વ્યાયામનદિરોની શિક્ષણતા હતી.

ભાઈ પૂજનાન બહાનની નજર શાન્ત સ્વભાવના દેખાય-વાન્ત કરતા. પણ નરમ કહીએ તો આને-પણ નિમ્નના પરિચયમાં આવીને નિમ્નનારને દેખાય કે એ શાન્તિની પાળ્યા અંજિ રહેલો છે.

એમની સાથેના લકડી શીખનારા અને લકડી છૂટના પ્રસંગો એની સામિતી આપતા હતા. સીખનારની રખતે દયાન દયાન ન રી જતા એની કાળજી રાખતા. શીખનારને ધીજીથી શીખવાડે, પાકે ગાવે, ગાન બૂન થાય તો લકડી સાથે જગ્યાએ મારે.

શિવ પાળવામાં અને પૂજાવવામાં ચોક્કસ બદલાનાં વગેરેને પડી પાડે અને હેતુ સમજાવે. તેથી બદલાના કારણો એમની બીજી લાગે અને નાચું વર્તન કરવાનું વધુ થાય એ કડકાઈની પાછળ રહેલો પ્રેમ સામાને એમના તરફ ખેંચી રાખે -

વ્યાપારનો સમય પૂરો થયા પછી ઘેર જતાં અથવા અખાડામાંજ મિત્રો તરીકે અંગત વાતો થતી. તેમાં અંગત મુશ્કેલીઓની રજૂઆત, નાણાના લણતરની કચાચ, કૌટુંબિક સંબંધો વગેરેના ઉદ્વેગ થતા. એમાંથી આગળ વધીને ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, વિચારની વિશાળતા, દેશની સેવા, પ્રભુની ભક્તિ એમ જીવનનાં બધા પાસા ખીસવવા ઉપર ભાર મૂકાતો. એમાં પૂજનસાક્ષીને કાળો ધણોજ હતો. અને ત્યાંજ તેમની ઉચ્ચ જીવનની અભીષ્મા દેખાઈ આવતી

એ અંકધારી અભીષ્માએ એમના જીવનને જીએ અને જીએ તક જીવને ચોગતે માર્ગે મૂકી દીધું.

મહેરમાં ગુજરાતને તેમનો પરિચય કવિ તરીકે છે. એ કાવ્યોમાં તેમની ઉચ્ચ જીવનની ધગશ દેખાઈ આવે છે. એમનાં કાવ્યો વખવા પૂરતાંજ લખાયાં નથી, પણ આંતરજીવનમાં થયેલા અનુભવોનો શબ્દો દ્વારા પ્રગટ થયેલો ઘાટ છે.

અત્યારે એમનું જીવન પહેલાંના જેવુંજ શાન્ત - નરમ - લાગે પણ અંતરની જ્વાળા તો મનુષ્ય તરીકેની બધી સામાન્યતાઓને આળતી દિવ્યતા તરફ જીએ વધી રહી છે.

એ જ્વાળા પૂર્ણતાને પહેંચે એજ પ્રજ્વળે પ્રાર્થના.

અક્ષરઆરાધના

.....

તમે અમર આત્મ આ !

‘ પારિજાત ’ નો પ્રવેશક

‘ પારિજાત ’ — એક વિવેચન

‘ પારિજાત ’ ની સૌગંધ

‘ પ્રિયાકવિતાને ’ — એક રસદર્શન

‘ પારિજાત ’ ના ભક્તકવિ

‘ પારિજાત ’ — એક સૌગંધ્યવદની

‘ પારિજાત ’ નો પ્રસાદ

‘ સ્વતંત્ર અને સર્જન ભક્તિકુવારો

‘ પારિજાત ’ ની કાવ્યકલા

‘ પારિજાત ’ ની ‘ સોનેટ ’ સૌરભ

‘ પારિજાત ’ — એક દૃષ્ટિપાત

‘ પારિજાત ’ — એક સમાયોગના

‘ પારિજાત ’ — એક અન્યોક્તન

‘ આરાધિકા ’ — એક અવન્યોક્તન

‘ પારિજાત ’

લક્ષ્મકવિ શ્રી પૂનલાલ સન્માન ચક્ર

પ્રધાનમંત્રી પૂનલાલ

प्रत्यक्ष

श्री अमर - १०२०५

श्री अमर - १०२०५

તપો અમર આત્મ આ !

કોણુ આ,
કાજ ગાને ?
પોડિયેરી આશ્રમે
બેસી કાચ ગાળતો ?
સાધના ?
હા, સાધના.
કિંતુ કોની ?
ત્રીતણી કે ચર્ગની ?
ના રે ના,
ન લક્ષ્ય એનું
ત્રીમહી કે ચર્ગમા.
કિંતુ એક વાંચના,
ઉરમાં રહી સદા.
હૃદયગ્નડ્ય ઝામવા,
દિવ્ય જ્ઞાન, પરમ ચૈતન્યને પામવા,
સ્વરૂપ અદ્ભુત પરબ્રહ્મનું કામવા,
સિદ્ધિ કાજ જોહની પ્રગટી 'આરાધિકા.'
જે બેઠ્યા લાવ દે ઉરમાંલ એહના, '
રૂપ અદ્ભુત લઈ 'પારિજાત' અવતર્યા.
જમિંઓ જે બિછાળી,
ઉરસાગરે રહી,
આત્મના થે આત્મની
પ્રાપ્તિએ, 'પ્રભાતગીત' ગુંજને થ અવતરી,
કીર્તિગાન, શુભગાન, ગાની ગવરાવતી

દિવ્ય સંદેશ્ય વિશ્વને સુખ્યાવતી
ગુંજતી રહી સદા 'ગીતિકા' ગીતાવત્રી.

વિશ્વમાં વ્યાપ્ત વિરાટને વંદેતો,
આત્મ તાદરો રહ્યો આશ્વાસ માખૂનો.
ને રકુરી રમૂતિઓ મીકડા બાલ્યની,
મીકડી મરનીની,
તીન તોફાનની,
મુદ્દા મોજની,
સાદસી સૌધની,
'કાવ્યકિશોરી'એ, 'ગીતગુંજરી' અને
'આશ્વગુંજર'માં આશ્વાસે લેખતો,
તું રહ્યો.

તું રહ્યો,
અક્ષિત ને પ્રેમની, જ્ઞાન ને ધ્યાનની,
વિશ્વમાં અખંડ હોરીઓ ધ્યાનાવતો.
દિગ્દિમંત બેડતા,
અનિ પ્રભુપ્રેમના,
મુણી સૌ ખાનવી,
વંદતાં વિશ્વના નાથને રહ્યાં વદી,
'તપો અમર જ્ઞાન આ.'
'તપો અમર ધ્યાન આ.'
'તપો અમર આત્મ આ
વદાવતો દિવ્યનાં વિમલ વરદાનને'

• રમેશ જમીનદાર •

‘પારિજાત’ નો પ્રવેશક

પ્રા. જગવંતરાય કે. ઠાકોર

૧. પ્રકાશન માટે આગ્રહ

પુસ્તકસ્વરૂપે આ પહેલી વાર દેખા દેના રા. રા. ભાઈશ્રી પૂજ્યવાદ્ય દસવાડીએ ‘પૃથ્વી છંદ’ અને ‘અશ્વત્થન કવનો’ એ સોનેટબોધમાં મહારી કવિતાની સ્તુતિ કરી છે; જે મદને અમારી અર્જનપ્રવૃત્તિના આદિ કાળમાં ભાઈ મણીશંકરે જાહેરી ‘ઉપહાર’ સોનેટ જેવી જ મીઠી લાગે છે. અને આમ હોવાથી ‘હું’ તો ભાઈ પૂજ્યવાદ્યના કાવ્યોને સાતમે આસમાને જ ઘસાયું ને !’ – એવા પૂર્વઅદવાળો વાચક આ મહારા પ્રવેશકનાં પાનાં ના વાંચે તે જ એકતર, એટલા એવા વાચકના બલિષ્ઠકાર સાથે આ અર્જનનો દોકો પરિચય આપવાનું આ કર્તવ્ય આદરું છું.

આપણી અર્વાચીન કવિનાસમૃદ્ધિમાંથી નમ્ના વીણીને પૂરતા વિવરણ સાથે વખતોવખત ‘પ્રસ્થાન’ માસિકને ‘મોકલવાનું’, એ માસિકના તંત્રી રા. ભાઈશ્રી રામનારાયણ વિ. પાડક‘સ્વૈરવિદારી’ ‘જાત્રા’એ ગથા ત્યારે એમના પ્રતિ મિત્રભાવે રાફ કરેલું. પછી તો શ્રી ગુજરાત વ. મોસાયટીએ એવી એક શાળાપયોગી કદની ચોપડી માગી. એ નમ્નાઓ બેગા કરવામાં, મદને પ્રગટ થયેલી ચોપડીઓથી જ સંતોષ ન થયો; માસિકો આદિના અંકો જેવી મુકાબલે ચોખી સચરાતી અને અમુલ્ય સામગ્રી પણ ખની તે તપાસી. જુવાન તંત્રીઓ અને મિત્રોની મદદથી આ કામમાં આગળ ચાલનાં મદને પોતાને કેટલાક ઉચ્ચતા કવિઓની ઓળખાણુચિન્ન યદ. અને તેમાંના કાઈ કાઈ પામે પુષ્કળ કૃતિઓ એકઠી થયેલી જેવામાં આવતાં હું, એવા લગભગ દરેક અંધુને કહેવા લાગ્યો, “ભાઈ, અમારો ઝમાનો જુદો હતો, આ તો છે એવગાંલેન રેડિયોનો ઝમાનો. મણીશંકરને કે મહારે પગલે ન ચાલો; તદમારે મારે રા. ગ. ન્દાનાચાચ ફ. કવિનો દાખલો વધારે સાગે છે.

સાધારણ કદની એક ચોપડી જેટલી કૃતિઓ લખાઈ જાય તેમ તેમ ચોપડીઓ પ્રગટ કરતાં જ જાય. અમારે જાણે ચોપડી બહાર પાડવાનો વિચાર સ્ફુરતામાં તો માથે ઘંટીના પડ જેવી જવાબદારીનો ભાર આવી પડતો. હવે તો એવા સંક્રાંતિદિની વાત નીકળનાંય તે સૌને હસવું આવે છે. પ્રકાશનની મુશ્કેલીઓ પણ વધેલી છે. અને બીજું અમારામાંના ધણીખણ તો હવે આવી યાક્યા, અનનવા કદબનાવનુવરે 'લીમડાપીપળા' ની મોજ માણવાના અમારા દિવસ આપવી ગયા. કલાપ્રગતિસાધક ગુજરાતી સાહિત્યને પોષક ઉપલવનો અને ઉકુવનો હવે ઉપડી લેવાનાં હમારે. હમારામાંથી જેના જેના પ્રયાસપ્રયોગને અધિકારી રસિકો વધાવી લેતા જણાશે, તે માન્યો દરેક લેખી ચડતું છે ત્યાં વધારે સાહસિકો બની શકશે." વગેરે.

૧ - ત્રણ ઊગના કવિજંધુઓએ તો પણ જરા ચોખી જવાનું ઉચિત ગણેલું અને એમણે સ્પષ્ટપણે કહે પણ જે કારણ જણાવ્યું તેથી મને એ અપવાદો ભાવનાબદ્ધિત પ્રતિ સવિશેષ માન લેવાનું, "There is more Faith in Honest Doubt, Believe me, than in half the Creeds." x—એ સ્વનો પ્રદેશ માત્ર ધર્મ નથી. એઓના દિલમાં એવું હતું કે 'અમારી કૃતિઓ, અમારી કલમ દરેક કાચી છે. પ્રતિભા કે જે કેઈ અગમ્ય સત્ય—બહારથી અથવા તો અંદરથી ઉપર આવીને—લેખકની લેખણ પર સ્વાર થઈ કેવળ શુદ્ધિ પ્રદર્શિતો ધારેલી પણ ભાગ્યે એવી લીલા ઉપજવી આપે છે : કદા કે જે કેઈ સેવાત્રેય વિવેક સુરુચિભેજવાળા સંકલનાકાકનાં રૂઢ સ્વરૂપોને અવમણતાંય તેમને અપૂર્વ બહારમાં સદા આપે છે : તેમનો અમારો

x કવિ રેનિસનના આ મુક્તકનો વાવાવૃં.—

ખ્યાયી) સંઘ સાયદિલી જો,

મહાની છે સહોદરા ભગિની,

■ જડ-કાળજ રોળી

કર્મજી સોલજ બ્રહ્માની.

ગતઅનુભવ હજી આજો અજનો છે. દૃકામાં, અમારા સંગ્રહમાંનું ઘણું હજી તો માત્ર શીખાડનાં મનોધનો (Exercises, studies) છે : કૃતિઓના નામને લાયક જ નથી. હા, પ્રતિભા અને કલાનો અનુભવ વધવામાં છે, એમ તો લાગે છે. પરંતુ એ તો બાધિમાંથી જે વર્તમાન જ્યારે પ્રસવે ન્યારે ખડું પ્રકાશનની ઉતાવળ માને કરવી ?' વગેરે.

પ્રતિભાશીલા અને કલાકાંડ કઈકે અપહર રજૂ કરતી કૃતિઓ વધે ત્યાં લગી રાહ જોનારા કવિજનોમાંથી એક પોનાનો આ ખોલો સંગ્રહ હવે ગુર્જર પ્રજના કાવ્યોદ્ધાનમાં ચોપે છે.

૨. બકતકવિ

આ છે “પારિભત” : નંદનવનનાં મુખનોની કથગી.

કવિઓ પોનાની વ્હાલી કૃતિઓને આવાં અભિધાન આપે છે, તેમાં એક વર્ગ નામ પાડનારની આત્મશ્લાધા અને જીજ્ઞાસેનવાળા જુવે છે. કવિઓ પોતે વિનમ્ર નિખાલસતાએ અને ઉભરાતા દયાતા સત્યાલેખનભાવે વર્તતા હોય છે.

જુવો સંગ્રહના આરંભમાં જ —

ને એ નંદનને નેહે બિહન્યું દેયું બોમમાં,

બિજળા રસ ત્યાં પીધા, લય્યાં મુખમ મોમમાં. (અર્પણ)

— એ ‘મોમ’ એટલે ?

મુખે સરલ લેખિની અમૃત અક્ષરોએ લખે,

કથા અલખ કાવ્યની સદ્બલકિતિભાવે, સખે (તારો લલિયો)

— એ ‘સખા’ કોણ ?

‘જન્મદિન’ માં જે સ્મૃતિ ફરી ફરી જગાડી આપવાને સારુ કવિ ‘જન્મદિવસને લગીવગીને વધાવે છે, અને સામાર અર્થ અર્પે છે, તે

અમ્હિ પ્રજ્ઞાપતિ અર્થઃ આજ્ઞામુજ્ઞ કા ન્યોત શી

એટલે અં ?

ગુરુપ્રતિદિત આત્મિ ચિત્તમાત્રીના અર્થિ દેને કવિ શુભ વેગઅર પ્રેરણા પ્રવાહ પ્રાર્થે છે, તે અર્થિ આ લોકનો ? (અર્થિનું આવાહન)

‘કા’ જુનો

‘તારી સમીપે જ’ જુવો

વધારે દાખલા ખરડવાની જરૂર નથી અર્થાગર્થ કૃતિઓમાં કવિનું નકલદ્રવ્ય આદ્યુતિઓ અર્થમાં દરે છે. તે આદ્યુતિન્યાયી વધુ વધુ ઉત્તેજિત નિબાઓ અકલમગનદોષને પેલે પા ને એકમેવાકિનીય છે, ને એ જ ‘છે’, પ્રવાહ છે, પ્રકૃત્યે છે, અનેકાનેક અર્થ દરે છે, પરિગ્રહે છે, એવ સ્વતંત્ર વર્ણા કરના પ્રવાહમાં અત્ય સમાનત નત્વ છે, ગાતાનેયગાન એવી વળુ ગાજુવાળા પામે છે, અધિકારી સનાતન અર્થદ છે, — તેના ભાગી ચંદ છે, તેમાં ભળે છે, તદ્દુપ બની વ્યય છે.

અગ્રેષ્ઠ કૃષ્ણવણ્ણીની સાથે મુશ્કેલીય અન્નેયવાદ (Agnosticism) અને વ્યવહારુ સુગમતાઓ સાધી આપના વિજ્ઞાન (Materialistic science and its practical applications)નો અમલ આપણા શિક્ષિત શાળાપાઠશાળાનિઃશ્વાતર્થમાં વધતો ગયા છે, તે દાષદાઓની આપણી અર્થાગીન દ્રવિતામાંથી ભકિતના મુરોતે ભગભગ લેખ વર્તાય, એમાં નવાઈ નથી. આપણા વૈષ્ણવો કૈવલ કે જૈનોમાં કાઈ સ્વતંત્ર સર્ગ-શકિતનાઓ (Creative originalityવાળો) ભકવેકવિ નીવડ્યો નથી, પ્રાર્થનાસમાજોમાં માત્ર જૂનાં ભજનોમાંથી જે અભિનિયમના ત્રીગ્ધ નેત્રની દષ્ટિસૃષ્ટિ વિનાનાં, અથવા અમુક પ્રતીકના અવનો જેવામાં આપ્યાં, તેમને તે તે તે શબ્દોમાં અગર થોડા ફેરફાર સાથે ગાયા કરે છે. નાસ્તિકતા-પ્રભુવિરહ — ની વેદનાનાં, અગર કોઈ કે આદમાની એકકતા દિવા વિશ્વની અજ્ઞેયતાની ગૂંચળાવી ભારતી વેદનાનાં, કવનો પણ થયાં નથી. ગુરુદાસી

કાવેના અદ્વૈતલુ ઝંખાના લગી સૂકા - માત્ર દુન્યવી રમોએ રસાળ, - પંચને પડાયા પછી પહેલી વાર આ નવો સ્વતંત્ર અને સર્જકલક્ષિતકૃતિ પામે છે, એ આ ' પારિજાત 'ની આપણી અર્વાચીન કવિતામાં અપૂર્વતા છે. x

૩. દિગ્દર્શન

પરંતુ કવિ લક્ષ્મણે હોવા ન હોવા; એની કવિતા એવી વા એની એ કારણે નહિ, માત્ર પોતાના ગુણદોષે સારીનરતી જાંચીમધ્યમદયદા પગે હોઈ શકે. આપણે ખ્રિસ્તી નથી એવા વાચકો પણ ટોમ્સન, ક્રિસ્ટીના ગ્રેગેટ્ટિ, ન્યુમાન, જેવાનાં લક્ષિતકવનોના રસિયા હોઈ શકીએ; ખ્રિસ્તી કવિઓમાંના મધ્યમને ખ્રિસ્તીઓ પણ પોતાના પંચને એવા કાગળે મધ્યમને બદલે ઉચ્ચ કરાવી ન શકે. કથામૂલ્યાંકન કામ પંચ દેશ આંધ્રિ પદ્મપાતોએ વિચારિત થવા દેધું ન ઘટે. અને વળી સામાન્ય વાચકો - કોઈ પણ દેશકાલમાં - મોટી સંખ્યામાં લકતો સંભવે નહીં; એટલે આ પ્રવેગકનું મુખ્ય કાર્ય આ કવિનાઓના ગુણદોષ કવિતાની દૃષ્ટિએ અને દૂંધાનાં, દેખાડવાનું છે. આ સંગ્રહમાં " બીજી કૃતિઓ " એ બીજા વિભાગ વધારે મોટા છે, વાચકોનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવો પણ છે.

' સનાતન શિશુ ' એમાં " દધિયા " નિહારિકા (Nebula) થી માંડીને વિશ્વમનુકાન્તિનો અગ્રવ દૂંધામાં કવિત્વરીતિએ વર્ણવેલો જણાશે. સોનેટ વિભાગમાં " મનુ મનુ " વધારે દૂંધી કૃતિ છે, તો પણ આવી અતાગ અમર્યાદતાને બાથ બીડ્યા મથતી જણાશે. બ્રહ્માવર્યાપી વિષયને પોતાના એક બોળા શબ્દોમાં માપી લેતી કૃતિઓ ગુજરાતી કાવ્યમંદિરે ધણી નથી,

x ' પ્રેમહવન ' અને ' અભેદોર્ગિ ' નું ક્રમશઃ શુદ્ધ અને નિષ્ણાવસ ગણી રાખ્યે જાય; અથવા ભલે એને ન્હાનો શો અપવાદ ગણવામાં આવે. અમરેલીનો હંસરાજ, તેના પહેલાના અવગણ્ય જગત અનંતર નિર્ણય પગે પરપરપ્રિય અન્નોના આપણા ટાકને તાજુ રાખનારા જણાય

જે મણુતર છે તેમાં આ મને સારી દીપી જોડે છે “ક્યારે?” અને “શાશ્વત અસંતોષ” એ એમા માણુસના અતઃકાળે જોડે જોડે સદા જનતી પ્રાપ્તમાનવી આગળ આગળ ધમ્યા - ત્યાં જ જાની નિવ્ય ચિનગારી આમાઃ આયેઆયવી જણાગે

“અમૃતના પાત્રીઓ,” “નામી વાટ,” અને (નોનેટોના) “પદ્ધિ,” “દડી,” અને “મજુરિયા”મા ચર્ચ - સ્વાર્થના પળુ છટુસિદ્ધિ મેળવના મથતો માનસમાનસનો વલ્લમય ટેક બિન્નબિન્ન રૂપે એકસરખો જ રમે છે, પોતાની અખડ હિંમુતિએ વાયકોના દિન છતી નેવા સમર્થ છે પત્રી ગગનમાથી વૂમિ સમીપ કોનરતા, સ્વાતંત્ર્યના સીંગતાના, ફેરાપ્રેમે માધુ આપનારના, વિશેષીક્રમન ખૂન કરી નાખે નેરા સુદીના, સીંગતાના, ઔદાર્યના અને પ્રતોક્ષનપરાજયના કાળ આવે છે આ છે ઘોડા, પળ લગભગ દરેક સુરેખ છે, સર્જક મિયાનપ્રમાર કે કલ્પનાચમત્કૃતિને ન્ધાન એવુ મરખુ હાપ ત્યાં સમોની મીઠાસ અને લગ્નના પ્રસાદ કનિતાદે રચી લે છે પ્રાસ અને વર્ણસગાઇ મ્હિને પદે પદે વાધ્યા આવે છે ચિત્રવની એકાગ્રતાએ જરતી પકિનઓ ટપકના મિંદુઓ જેવી સુગતમધુર અને તેજોમય નામે છે આપાયા બીજા અસાચીન નિઓ સાથે મુકામના રાયકે જાતે કંગી લેવા સમારી બાવોને આર્થધર્મની બાનાઓ સાથે રણી લેના કાળ્યા મનિર મદ્યમ ઉત્તમ ત્રણે રમના રાયકોને મુગ્ય કહે એવા છે એમા ત્રણ વિરલમનંદા છે, તેમાના થોળ પકિનપ પો નબી ખોસી બધથે

(૧)

હતો પદા. તો કંઈક

પત્રેકા. તો તો નહોત,

તે પરે તુ નેહની હતી નમેદ વેદડી,

નુશવ મજરી જરત મીઠી એકની

x x x x

ઝીલતી નિદેધનદ

તોય જે ન પામી આદ

સ્ત્રીની । ખરે જતાંય તું કદી ન વીસરી
દેખાણુ નોહમર્તિ સૌ ગુન્હા જતી તું વીસરી

કુલાઅને હું લાંડતો

નિશીથવેળ કહાડતો

વરાળ વેદના તણી;

હું મોતીએ નહવાડતી,

કમેથી રાત પાડતી,

ના મુનોય ખીંચણી

(હિમે)

x x x x

(૨)

રિસાર્ધ દાદાતણી સોડમાં અમે

મનામણુમા સુખ માણુવા જતા,

આંસ્ર અમંતા સિશુલોચનોને

દાદાતણો વસતી દાથ લૂછતો :

વળા ગયેલા વળા વિશેષ

પંપાળતા પીઠ, હથેળી વચ્ચે

વહ અમારું મુખ અથુબીંબેયું

અવન બની ગદ્ગદકંઠ ચૂમતા :

મનામણુના મૃદુ વેણુ બિયરી

દસાવતા લોચનનાં જલોને.

x x x x

હવે તો દાદાઓ દુરજમ થયા, - માનુષ્ય સમો,
અકાળે બાળો ન્યાં કુરમાઈ જતાં, શી કીત તરી
ચહેરું દાદા વાસો ? શિશુમુખનિયતે લઈ નુખે
ખિલાતીતે ખાતે અમગત-રસ્યા નંદનમણી ! (દાદા)

x x x x

(૩) જે ખોળે જોડનાં બાળ બાદશાહ બની જતા
ખંડયો તે, બન્યા રાંક જેવા દા રાજવી અમે !
દમરો દિનચિંતાની કાળો જેવનારને
જેરી ચિતાનયજ્વાલા એકલી જેરવી ગઈ !
દાખરી જેમની દામ દેવામાં દવદાદની
તેમના વાનુ દાડેમાં, ડોળુ દામ દશવશે !

x x x x

સેવનીયનગી મેવા પૂગન ચંપૂજનીયની
દના ત્યારે કરી ના, ને મોનાની પણ વેઠી !
નહતા જેવા ગપ્યા ન્યારે આશરિયો, વાર્તા ગિમતે,
અરે ! અવગણ્યા મરે, સ્વેચ્છચારવિહારમાં !
કૃતદની કશિના બાલે પરાયા સમ આચરું ;
પરાયાર્થી, પરાયા તે, કાળે વ્હાવ અતાચરું !
દુઃખપ્રવાનવે દાખવા દિવને દાખરી દયા
અનોક ગાંનિના ધામે અપાંયમ લઈ ગયા !

(નંપિતાને શ્રદ્ધાંજલિ)

પણ આ આખી કૃતિ એવી તો સમિષ્ટ છે, કે કાપકૃપિયા અવ
તરજો આપવાં જ ન ગમે. આખી જુવો, અને જોતાં જોતાં એક વર્ગોથી
જાણીતા કાવ્યની સાથે તુલના પણ આપોઆપ ચક્રવાતી—એ દ્રષ્ટિથી વિશે
મૌન પાળવાનો દંભ શાને વારુ !...સમાપ્તિઃ કલાસિદ્ધિ શૈલીઓ વા
કલાપદ્ધતિઓનું તારતમ્ય પણ જે ય કૃતિઓને સાથે વાંચતાં ધ્યાનમાં આવશે

‘પારિજાત’માંના કુદરતવર્ણનનાં કાવ્યો તર્ફ તો અંગુલિનિર્દેશ જ
બસ છે. મેઘ સાગર આદિને આપણી કામ ને કાંઈ ઉન્નતગત્રીર ભાવનાના
પ્રતીક બનાવી આપવાનું કવિનું આમર્થ્ય એ કાવ્યોમાં ખાસ દીપ્તિ આવે
છે, અને હેવટ, આ દિગ્દર્શનની સમાપ્તિ ‘સૌન્દર્યોપભોગ’, ‘મૃગમુંદક
જેષ્ઠને’, ‘સંગીતવેરણ’ અને ‘સદ્ગજા’, એ બોધપ્રધાન (Didac-
tic) કાવ્યો સંભારીને કરીશું.

વારુ, સુબોધક કવિના ઊર્મિકાવ્ય (Lyric) પણ હોઈ શકે. ખેટ-
લાક જાણીતા ઓગણીશમી મદીના અંગ્રેજ વિવેચકો, તેમ આપણા ગુજરાતમાં
તેમના મદ્દગત રમણભાઈ અને ન. બો. દી. જેવા ચેલાઓ, આ વિષયમાં
ખોટા જમ ફેલાવી ગયા છે, એ મતના ટેકામાં ‘પારિજાત’ની આ અર્ધી
કૃતિઓ ટાંકી શકાય તથાપિ, આવી મોટી ચચાને અહીં તો માત્ર છેડી જ
ગકાય. લાગણીઓના આવેગ સાથેનો બોધ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણો હો, ધ્વનિત
જ હો, એવી કૃતિ ઊર્મિપ્રધાને છે, સુબોધક છે, એટલું જ કદીને
આગળ આવશે.

૪. ‘પ્રિયા કવિતાને’

* ‘Spirit of Beauty, that dost consecrate
With thine own hues all thou dost shine upon
Of human thought or form

* વચ્ચે —

(મંદાકાન્તા)

સૌન્દર્યશ્રી ! તિજ પંજરકાંચે કન્તા પવિત્ર
મત્યોકિરા મતિકરસ્કુર્મા. નેત્રચ્છેરે હવાયા,
જેની જેની ઉપર તિજ સ્વૈરવત્યા કિરિ છે—

મદાકરિ જેવીની એ સૌન્દર્યશ્રી, તે જ મ્હં આ કવિતામાં જા
પૂજવાયની 'પ્રિયા કવિતા' છે ? જેવી પોતાની કૃતિમાં વિવરે છે, તે દેવિ,
ત્હમે કેમ આટલાં મોંઘાં ? ત્હમારો દર્શન મારે આટલાટલાં રાત્રે દટાયાવો
છો ? ત્હમારો પ્રકાશપ્રકાશ આટલો ગંધો વિન્નવતરવ નાને વાડુ ? પરવિપવ
દેખાવ ન દેખાવ, ને દિવમો પર દિવમો, નદિના ને નદિના, ક્યાં કેમ
મંતાઈ વગ છે ? ત્હમે પ્રેમ છો, ત્હમે આરા છો, ત્હમે વદા છો,
ત્હમે બહાલી છો, માતા છો, દેવી છો, ત્હમારો અગમ્યમગ્નુ ? પ્રા દટાયાવો
અને અને અનારી દુનિયા કેવાં મોઘાધો રિમે, પ્રા દેવ્ય દોંઘાંવનં
મદાવિરે રિમે ? ત્હમે પાઞ તિરકવિર્ણીપ્રચ્છન્ન મના આમુ પાગ્યામ્વતં
પ્રેમુ તો મુનકાગમ્ય બની વગ છે ? મે પોત તો, નવેદ જ છો, અર્વન્દ
ત્હમારો ચરણકમળ આમગ ધરી દીધુ છે, ત્હમારો આંકિયો જ બની
ગયો છુ, તથાપિ, હે રહમમય સુદરિ, મહારા લાહી થ તે આટલા બધા
એપરવા કેમ ?.....વાડુ, પશુ નમતે પહેરે તો દિવસનાં તેજ આંખ
રિધર બને છે, તેમ મહાગ્ન સ્વનના આ અશ્વમતા પ્રદરમં તો કંઈ
આ કરસો ખર્ચ ને ?

કવિતાભાષના એવીને તેમ શ્રી પ્રમયદર્પન સર્વશ્રી આગાધ્ય વગ્ન
તે તથાપિ આ કૃતિ ઉપલી કરતાં બિચા જ પ્રકારની છે. એવીએ રચ્યા છે
વિવાપમય પ્રાર્થના, ત્યારે આ છે સૌન્દર્યશ્રીએ પ્રાપ્ત થતા હરોંશ્યાસના
મુક્તકંઠ પ્રસરિત, બેયના સમન્ત મમર્પણમાં લેશ પણ બિલુપ દે લિનના
નથી ફેર છે તે માત્ર આગાધ્ય દેવીની લકન તર્ક સકાનુભૂતિનો છે.

હું એક મુજ અંતરંગ છુ વચ્ચુનારી સખા !
ન શુભ તુમશી પ્રાંચ મધ્યે કદી સંધ્યું ;
ન અન્ય દર્શિયે જઈ ઉ. જી થ મેં દાવ્યું ;
કદે અનુભવે કદી તુજ સમીપ સંકોચ મેં ?

અનન્ય તવ પ્રીત ઉત્તમત્વ શિખામયી ન્યોત શી
સદૈવ સ્થિર ભગતી, પ્રયત્નગિત સંસારની
તમોભય નિશામહી શુભ પ્રકાશ દેતી મદને,
તું અધે મુજ નેનની વિમલ દેખતી તારકા !

શેલીની સુંદરી પોતે રહસ્યમય અને અગમ્ય છે; આ કવિતાશ્રી
પોતાના માનીતા કવિને વિશ્વનાં રહસ્યમાનનો બેદ મુગમ્મ બનાવી ઉઠેલી
આપે છે. કવિતાશ્રી કવિના વિધાદ પણ

વદનચંદિરે ધારતી

જ્યા વિદ્યત મહારી અંતર ઉપાડીને ઝીલતી,
વદી વગન નીહાં સરસ દેતી આશ્વાસનો;
વદંત તુજ અશ્રુધાર તવ અંચલે નીતરે,
વિજાય તવ ફૂલ ફંજુ મુજ ઉપજુ નિઃશ્વાસથી,
વધેલ મુજ તાપમાં હૃદય ત્યારું ફરી પડે,
તું ક્ષીણ વિધુલેખ શી કૃશ તપસ્વિની શોભતી.

આ કૃતિઓમાં આપા મહાભારત બેદનો ખુલાસો કરેલક આ સ્વરૂપના
ખાતું છે. કવિતા ભાવનામય વિમૂર્તિ ય છે, કવિના વાસ્તવ કૃતિસંગ્રહમાં
મર્ત થયેલ તત્ત્વ પણ છે. ભાવનામય વિમૂર્તિ લેખે એ આરાધ્ય અને
અપૂજનીય છે. સર્ગાય ગયેલ અને સર્ગવવાની કૃતિઓના આત્મા કે
નેમની મૂર્તિ લેખે એ અમભાવી : અખી અને પ્રિયતામાં પાણુ છે. હર્ષમાં
સધાઈ આવતી કૃતિઓ દરમિયાન કવિતામૂર્તિને કવિ સાથે આનંદતી,
દુઃખી આર્ત પોકારરૂપ કૃતિઓ દરમિયાન કવિતામૂર્તિને કવિ સાથે
આક્રંદતી, કંપવામાં વિચિત્રતા કે અતિશયોક્તિ નગેલી છે. કવિગન ધણું
ખરું તો " સાશ્વત અસંતોષ " દુઃખે દુઃખી પ્રાણી હોય છે, અને એની
એ અવસ્થામાં એને દર્શન, તે આરાધ્ય દેવીનાં, પોતાના સર્ગનાં પ્રેરણા-
કુંક સ્વેરવિહારે પ્રેરતી " સનાન કમારિકા "નાં સર્ગમૌભાવ્ય છે :—

કમારી, વંદું હું પુલકભર, શ્રીધાદકમંડે
જ્યાવું દુઃખોના અધર, ધરું મોતી હૃદયનાં

નમંતાં નેત્રોએ : તમ ચરણની તારકરશે
સમર્પું સર્વાભા : પ્રદણ કરે : તારા પ્રમુખનાં

ધ્યાનગોષ્ઠમાં દે શુચિકિરણ : મદરા મળે છે :
કમારાં પાવિત્રો અણુ અણુ, શુભે, મુંદર સળે !

પરંતુ 'પ્રિયા કવિચંદ્ર' એ કૃતિમાં કવિતાનાં બીજાં - સર્વઅસનર્પણે
સમભાવી સદચરી ચર્ચ રહેલ - કવિતામૂર્તિરૂપને કવિ પોતાનો કાવ્યપ્રિય
બનાવે છે. કવિ તેને

પણે પણ કરે હું બની મુખ્ય જોસાવતો
અગ્રાચાર ઉછરેમાં, પ્રણયિની, વાંચતે ત્વને
ક્યા મુજ પ્રશ્નિની શ્રવણ તારે રસનો.

અને આમ કવિતામૂર્તિના સાનુકૂલ સદવાસસદચારમાં કવિનાં પ્રભાનો,
કવિની સંખ્યાઓ અને શક્તિઓ, કવિનાં વનોપવન ભ્રમણો, કવિની વસંત-
ત્રાણો અને વર્ષાત્રાણો, દુઃખીઓ સાથે કવિના સદવાસસદચાર, વગેરે
કવિનું આખું જીવન કેવી રીતે મુંદર પ્રેમોદ્વેગસિત સાર્વજનિકવસ વધું જાય
છે, તેનું જ આખી કૃતિ મુદામય મુદાપેરક આલેખન છે. સમાપ્તિમાં કવિ
વાંચે છે,

પ્રિયે, તું ચર્ચ જોતપોત મુજ જીવને જા લગી,
મહા અવર સન્નિધાં મુજ સંગ રહેજે હજી.

૫. અર્થપ્રવાહી (મુકતા) પદનાં લયસ્થાનો

અર્થપોષક અર્થઘોતક અર્થપ્રવાહી અર્થાનુકૂલ પદ (Kishank verse) તે શ્રી, એવા પદમાં સ્ત્રોકની પંક્તિસંખ્યા નિશ્ચિત નથી હોતી, પંક્તિઓના વિરામસ્થાનો નિશ્ચિત નથી હોતાં, પંક્તિસંખ્યા વિરામસ્થાનો વગેરે અર્થને મુકાબલે બાલ ઉપાધિ, અર્થ જ કૃતિનું તત્વ, કૃતિનો આત્મા, એટલે અર્થની, અનુકૂલતા પ્રમાણે પંક્તિસંખ્યા વિરામસ્થાનો આદિ ક્યાં કે, ત્યાં પરંપરા પ્રમાણેનાં રાખેલાં હોય ત્યાં પણ એમ બનવાનું કાગળ પરંપરાપાત્રન નહીં પણ અર્થાનુકૂલ, વગેરે વગેરે બ્લેન્ક વર્સની વિશિષ્ટતાઓ 'લગ્નકાર'ના પ્રવેશક નિબંધમાં અધ્યાને ઘણાં વર્ષ વીતી ગયાં છે. બ્લેન્ક વર્સમાં વિરામો ફરતાં ફરતાં પંક્તિમાં ગમે ત્યાં આવે, તેના દાખલા એ નિબંધમાં મ્હારે મ્હારી કૃતિઓમાંથી જ આપવા પડેલા, કેમ જે તે કાલે ગુજરાતી કવિતામાં બ્લેન્ક વર્સ બેમાડવાનો પ્રયાસ સરખો પાનું કાઢ્યો કેમો નહોતો. પછી એક આખો ઝમાનો વહી ગયો છે, કવિઓના દાયકે દાયકે નવા કાવ્ય આવ્યાં ક્યાં છે, અને તેમનામાંના કેટલાકે ગુજરાતી કવિતા-મંદિરમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું પણ છે. તેમનો હાથ પરંપરાપ્રાપ્ત પદો મ્હો અને પદો ઉપર તેમ બ્લેન્ક વર્સ ઉપર પણ, ગુણબંધી ઉપર પણ, મિશ્રગતિ ઉપર પણ, તેમ મુક્ત (વા મહાભારતી) અનુકૂલ ઉપર પણ સામે બેસી ગયો છે, અને વળી તેમને નવતર રચનાઓ પ્રયોજવાનો ગોખ પણ લાગી ગયો છે. ઉપરાંત બાળા ઉપરના કાબૂને લઇને, વિષય-વૈવિધ્યજો ઝમાનાને અનુકૂલ વિષયોની પસંદગીવડે, વળી પોતાની પ્રાણવાન વિવિધ શક્તિઓ અને કૃતિઓને એ યુવાન બહુઓ નાટકનાટિકા, નવલ-નવલિકા, નિબંધનિબંધિકા, આદિ ક્ષેત્રે પણ બેચવતા હોવાથી તેઓ જોતજોતામાં પોતાનાં પ્રકાશનોથી જ સારી પેઠે જાણીતા થઈ ગયા છે અને 'દાયકા બે દાયકામાં અપૂર્વ' ખ્યાતિ મેળવે એવાં ચિદ્ર દેખાય છે. એટલે હવે આ બ્લેન્ક વર્સના વિષયની ખીજ બાજુ પણ છે, તે ગુજરાતી રસિકો આગળ શાસ્ત્રીય રીતે દાખલાઓ સાથે બે કે દ્વંદ્વાલમાં રજૂ કરવાનો સમય ભરાઈ ચૂક્યો છે.

છા મુક્ત એટલે સંગીતનાં તેમજ ગદ્યમાત્રાનાં કેવલ ગાનિતિક ગુણોનાંથી મુક્ત, પ્રાસાનુપ્રાસથી જે મુક્ત, અર્થાનુકૂલ અર્થપોષક અર્થઘોતક અર્થઅર્થક દેવાનું જોઈએ; પણદેહ તેમાં વસતા આત્માને એટલે કે જે અર્થપ્રવાહ જ કાળ છે, જે અર્થપ્રગતિ જ સર્જત છે, તેને દ્વિતી ગતિ પ્રકાશનો દેવો જોઈએ, એ આપણા વિષયના એક બાજુ અર્થ, ત્રીજી બાજુ આ, કે તે દેહ પણ રહેવો જોઈએ, અપદ્ય અર્થ જ્યાં ન જોઈએ, પણ બધેનહય એટલે કે જોડા (handicap) જેવું, ધ્વિત ગતિ વેગ અને ભારવ્યવસ્થા (emphasis-scheme) ને અંતરાયક, દેવાનું ન જોઈએ; ધ્વિત ગતિ વેગ ભારવ્યવસ્થા, એમિઆન્દાય અથામભુ કે અડાવાદિવાળા પ્રવાદી અર્થને વચાચોગ વ્યક્ત કરવાની ગુન્નમવાળું કોવું જોઈએ. સાથે સાથે આ પણ જાણવવાનું, કે અવધારમાં તેમ કલામાં અતિશૂદ્ધ (license), અસંયમ, સ્વચ્છદ તે સાચુ ગ્વાન્ય નથી, સ્વાતંત્ર્યધાતક અનંતતા જ નીવડે છે. છૂટ લેનાં અને અર્થાનુકૂલ થતાં થતાં જે રચના પદ્યવને ગુમાવી એસે, તેવી રચના મુક્ત પણ (blank verse) ગણાવાને અપાત્ર, કુપદ્ય (doggerel) કે નહીં અપદ્ય જ છે.

પૃથ્વી એવો તો રમતિયાળ મનુષ્ય છે, કે તેની પંક્તિનાં લગભગ ગમે તે વર્ણુએ આરંભી પંક્તિની પંક્તિમાં બીજી, ત્રીજી, ચાત્રી, આરમી, તેરમી, કે લગભગ ગમે તે વર્ણુએ વિરામ રાખે, અગર આખી એક પંક્તિ આગલી સાથે સળંગ રાખી તેને અતેજ યોગ્ય પગર ત્રીજીમાં પહો, તો પણ એવા કોઈકાઈ જ રચનાખંડ પદ્યવદીના બની જાય છે. બેન્ક વર્સ માટે આપણા મનુષ્યે જુલોમાં પૃથ્વીની અવેલકૃષ્ટ યોગ્યતા આવી એની લગભગ અભર્ષદ પ્રવાદિતા-સંવાદિતાને આપાટી છે. મુક્ત પૃથ્વી ઉપર હાથ ખેંચી જાય તે દરેક પદ્યકારને આ એની મુખોગતા, જન અનુભવે સ્વયં પ્રકાશ બની જાય છે. અને તો પણ અતિ પરિચ્છાદયતા, એ સ્વ પોતાનો પ્રભાવ અટકી પણ દેખાડ્યા વિના રૂઢી એકે ખડું ? નહીં જ.

દાખલામાં 'પૃથ્વી હંદ' એ મોનર લક્ષણ. અર્થાત્ પૃથ્વી પૃથ્વી અનેક
ગતિયતાઓને વખાણવા જતાં તે 'પૃથ્વી' ગોઠાઈ નથી, યાદી જેવું થઈ
જાય છે; અને આને અર્થદોષ ગણિય તથા 'હંદ' તો આપડે. અર્થાનુસારી
તે અર્થ પોતે જ્યાં નજીક ત્યાં હંદ અગિયમ મી રીતે હોવાનો, એ
પ્રમાણે વાતને ઉગ્રવી જ દઈએ, તો ન અને એવું નથી પણ ખરી રીતે
અર્થ અને તેનો સુગંધેદ અન્યોન્માયથી છે, કવચિત્ત્વ ગુણેદની શિથિત્ત્વના
અર્થ જ લક્ષે કિયત્ત્વ આદિ હોવાથી પ્રકટે છે, કવચિત્ત્વ દેદનગાથાઈ અર્થનું
બુદ્ધિ આવિષ્કરણ થરા દેતી નથી આ દાખલામાં મીઠું પકિતમાંના
'કરુણ' શબ્દથી માંડીને સ્વાતની પકિતના 'ઉર' સગીની આસો
પર્ણીઓ એક સાથે, - આગેદ, આંગેદ, કની જ હટા વિના - એવળ તજાવ
છે. 'સુતો દતો' એ પાંચમી પકિતના અંત પકિતની ઓગણીય પર્ણીઓ
કોઈ જાતની સંવાદિતાને પોતની નથી; એવનું જ નથી ને વાક્યગરનાની
દષ્ટિએ પણ પૂર્નિમસ વધારા (supplementary addendum) જ છે.
આગળ આજનાં ઉપમાન આવની વિષે વધુ પડતું કંબોજી કા' ગયું છે.
જ્યાં મય દરપના 'સુતો દતો' હોડી દઈને 'શિશુ દશમદી' દતો' એ
નથી દરપના આણી છે. આમ પકિત છ થી ૧૧ પણ લૂટી પડે છે. દેવડે
વળી અવનીના ઉપમાનને પણ વધાર ન ગેનાં મિધુરાજનું નવું દપક
આણ્યું છે અને અસંદોરખીયડું અક્ષયું છે. 'પણ પકિત' એમ શરૂ
થતી દેશી સાડાવળ પકિત જ આખા દેાનેડને જાણવી લે છે.

એક ખીલ દાખલા માટે "પરમ સુગંધ" એ સોનેટમાં નીચેની
પકિતઓ તપાસો :

અજ્ઞ દરપનાતારથી

વિમ્બ મમ જાય પ્રાણ પસંદકી । દેવાતળી
શબે ન ટકતી શ્રુતિ પ્રવચ ખારના મોલની
કને દ અશુદ્ધ.....

(વિરામચાને દર્શાવવાને લિખી બીડી લીટી દેલી છે)

શ્રી પૂજ્યવાવના સોનેટમાથી ધનુની ઝંઝરચના નક્કિ ૨૫મી ૧૯૨૨ અને ૧૧મી ધર્મોચિત પ્રાસંગ્યોગે આદ્ય નાનુમ જડને, એટલે અડી ખાસ ઉમેરું છું

મુકતઝંઝરી રચના માટે અર્થાનુસારી લયના માટ, અલ્પવા તે પૃથ્વી અને માટે પદ્ધતિ વધ્યા પડી એવી અર્થપોષક નવાનિર્માણની મનોમા પળ સાવરા જનારે તે તે પદ્ધતિ અધારણનો અપાન પૂરપૂરા નાખવો જોઈએ ધનુ જતોમા અમુક વિરામ તો પાળવું જ પડે નવું નાપ છે કેટલાય જતોમા અમુક તાલચરચા પળુ આદ્ય અલ્પ છે એનું એનું અનુભવો એટલે ૧૬ દોહરાનો જ અર્થાનુસારી અને અર્થપોષકતા તે તે જડના આ વધારોનો વાલ્લ લઈ સકો તો આર નીચી નીકળે એવા ૧૬ કેમ કથળે છે, તેના પ્રખ્યાતો મન નીચેના જે (સાદ્દશરિદાનિ) પદ્ધતિ ગણિતે આગળ ચાલીયું :

તજતી ના કાવિયા અલ્પ

તેથી ૧ ખાસ ફળે ઉપાય નહિ આ કાર્યે ૧ (કોયલાને) ૧

+ + + +

આખે ૮ દિન શાંતિનો પ્રશ્નપોષો ૧ ઉપારંચની ૧

આશાએ અસનાર ૧ કવલના લેકે ૧૧ મુધા મીઠી

મનીમા સદુ એ (આને છો દિન) ૧

આ છેલ્લા દાખલામાં એક ઠેકાણે જેવડી જોના નીચે ૨૬ વિનામ

ગાયે છે *

મુકતઝંઝરી સ્વિચાની કવલતાના એકે અર્થપોષકતા, અર્થમા તેમ, માનુષ્ય, અદ્યુતના આદિ બધાની સંકલિતના દાખલા શ્રી સુંદરમ, શ્રી ઉમાસાગર તેથી આદિની કવિઓમાથી મુદત આપી સંકલિત, તેમ એ સ્વચાના દેવ વળાપ એવા અતિષ્ઠ એકે પ્રદોષ નના દાખલા પણ એમની કવિઓમા નથી એમ નથી

૬. નવા છંદો

આપણા છંદશાસ્ત્રના સંખ્યાએજ વિભાગમાં મનદર અને જાગૃતી છે. અંગાગી કવિઓ એ જાનિયા પણ મુખ્યત્વે અનુગાર સંધિવાળા, પંક્તિને અંતે ૭ અક્ષર ગણીના એક સંધિવાળા છંદો વાપરે છે, અંત એ છંદોમતિનું અંગાગી વિશેષનામ 'પયાર' છે. વાંગી પંક્તિઓવાળા પયારને 'દીર્ઘ પયાર' કહે છે. આ અંગ્રેજીની "સફળ નવા" એ કૃતિમાં ૪+૪+૬ એવા સંધિઓવાળા ચૌદવર્ણીની પંક્તિઓ છે, તે અંગાગી પયાર છંદમાં સમાવેલી છે; "સાનેટ" અને "સનાનન સિગ્ન"માં પંક્તિઓ અદાગ વર્ણોવાળા "દીર્ઘ પયાર"ની છે. "હાફ નામ" એ કૃતિમાં પંક્તિઓ (૪+૪) + (૪+૬) એ માપની છે. આપણા મનદર (૮+૮) + (૮+૭) એમ રચાય છે, ત્યારે આમાં તેનો ઉત્તરાર્ધ ૯ આવે છે, એમ પણ કદી સકાય એટલે આ છંદને 'ગુર્જર પયાર' અથવા 'મનદર નિશ્ચક'નું નામ આપી શકિયે. પયાર છંદને જાળનાર કવિના ગુંજનમાં એ રચના પયારના એક જગ નવા પ્રકાર લેખે કાપડે, તેમ પયારછંદથી અતઃ પણ મનદરછંદને જાળનાર કવિના ગુંજનમાંથી પણ એ જોપછ આવે. અંગ્રજીની ધૂન જગત્પત્રી-ગગત્પત્રી કહિયે હિયે, તેવી પ્રશંસિ મારે આ છંદ આરો કાવે. "આવીશ આવીશ" એમાં વળી બીજી નવનરતા છે. ૪+૪ + (૪+૬)

પરંતુ અહીં ખાતર કવિઓની કૃતિઓમાંથી દાખલા અપ્રસ્તુત મળીને, તથા સંખ્યાનું નવા દેવાને, દાખલા નથી. મુક્તછંદ (એન્ક વર્સ)માં અતિદુર્લભ વિષય જુદા જુદા કવિઓમાંથી દાખલાઓ લઈને સ્વતંત્ર સર્જવા ભેટલા માફતવનો છે ખરો. હું તો હવે જુદા જુદા અર્થો. નવા કવિઓ પોતે મુક્તછંદી રચનાના વિચારો અને લખણોને અને એવા એવા વિચારો પોતાની મેળે સર્જતા થાય એમ કંટાળું છું. મુક્ત પૃથ્વી સગમન દરેક નવા કવિ લખતો થઈ ગયો છે. એ રૂઢી વાત છે. પણ તેથી હાથ ભેડી બેઠવાળીને નિરાને ગુખ્તાસીન રહેવાનું નથી, મુક્ત પૃથ્વી સારો જ જમાવ્ય તે માટે આવી આવી સર્જાઓ જાવરચક છે. મહારી કૃતિઓમાં પણ અતિદુર્લભ અને અતિરૂઢિપાવનના એ જ જવાના દાખલા જાડી આવશે. સનાનન માવખતા વિના જેમ સ્વાતંત્ર્ય નથી, તેમ સંવાદિતા થ નથી.

પ્રત્યક્ષ પતિ :

અને ૮૫ (૪૫૩) એના સધિગુણની પતિઓ જાનુપૂર્ણિએ આને ૭
૮૫ની ૮૫ પતિની ડીગોના બે દુખ પતિઓની આરબીને પતિની
નાખી ચોથી દુખી એની રચના છે એને અર્થ જણાવેલી તમામ ગ્યતાઓમા
આ દેલીની ગેવતા વિગત જણાવ છે ૮૫, આ સર્વમા જ્યાં જ્યાં
જેદની પ્રાસર્યના છે, તે એની તે સ્પષ્ટ છે, કે એ વિનંતા ઉપર મુ
ઉમેરનાની ૭૩૦ નવી "આરીય આરીય"માની પ્રાસર્યનાનુ મજનો વા
મનદગમાની દ્વિપુટ, અનેદ્વિપુટ (double tapalipic) પ્રાસર્યના
સાથેનુ મામ્ય ખીતુ જ છે

જમાગા સાદિત્વની કેલી પિતિદ્વિતાઓ લાગી ગુજરાતી તેમ સિં
સમગ્રના આલિયષાખીના આ રીતે જન છે, એ ગેવે ૧૧૧૧ મ ૧૫
પણ છે અથવા સિંહી સાદિત્વોમા વિભાગજનસે ૧૦ ઓખન ગ્રાનિએ
મદ્દિએ ગુણે એ અન પ્રોમા જમાગા સાદિત્વ જોરી ૧૧૧૧

પરંતુ આ જનના ૭ ગુજરાતી મિત્રમા આરી ન્યાન મેદરી
શકશે ખરા ? " આપણી મિત્રસમૃદ્ધિ " એ મદ્દરી ચોપડીમા મનદ
રિને ચર્ચા કરતા આરી તમાનુ કાણુ પણ જણાવી મદ્દ ૬ ઉપરી
મુતિઓમાથી ચોથી પતિઓ દાકુ છું "

મિત્રાન પ્રિયોત્તી આની વિગત સમી ત્યાં મુગિ (એનેટ)

અમ તા ૧૦૨૨૨૨૨૨ આપે છે ઉદ્ધાર,

હુમ ધખ ધખ કરે, ધરા મારે યોગે (મદ્દુલા જનના)

નામજો ગતમો પ્રકુ ને પતિનતા

નામમેટે રજુદે સ્વર્ગવાગ ખીનતા (તાડ નામ)

ધખતા રોજના રશે

જોન લ્યા ધગીઓ મલી,

વરે ધારા વાદ્યો નહીં જોનારીવ દ,

અંગારા નહે ન મજા કામમાં;
આવીશ આવીજ ત્હને ગોધતો આવીશ હું
મુફા મોનેરી ત્હાગ ધામમાં:
વેદનાના પારાવાર બેટમાં કાવીજ હું

જસકાતા જીવનના જનમમાં ! (આવીશ ! આવીશ !)

આ પંક્તિઓને બેચાર વાગ ફરીફરીને બોલી જુવો. શું છ ગલુગણી જુવો. એ નાદ — વાદ્યને શુનિઓમમાં જમાવવાને બનતો પ્રયાસ કરો. કોઈ પણ હંદનો દેહ શુનિઓમે જામતું આ નાદવાદ્ય છે. જાપેલી પંક્તિઓ, કે તેમનું ગાણુનિક માપ, કે પિંગલસાસ્ત્રમાંની તેની આખ્યા, કે એકે એકે ઉચ્ચાગતા અમુક વર્ણોઓની પરંપરા તે હંદોને નથી આ નાદવાદ્ય (moving and rotating airwave of sound) આ ગતિમાન અને પુનઃગતિ ગ્વરિત વાયુની દોષા, કવિના શુનિઓમમાં જે જે હંદની જામે તે તે હંદમાં જ કવિ ત્વગથી રચના કરી શકે છે. અને જ્યારે ચિત્તંત્ર વિષયથી પણ તરબોળ હોય છે, ત્યારે તો લખતો હાથ પાછળ પડી જાય એટલી ઝપટથી કવિની રચના રચાય છે : ચક્રતીર્થ ચડેલો તખતચી તેમ તાને ચડેલો કવિજન પોતાના શ્વાસોચ્છ્વાસથી પણ જાણે આગળ થઈ જવાનો હોય એવો ચગે છે. અથવા એવા ત્વરિત આવેશમય સર્જનમાં ગાણુનિક માપ કે વિરામાદિના નિયમ સપાટિયા નગરે ક્યાંક તૂટ્યા લાગે, તથાપિ સૂક્ષ્મ વિવેચનાએ સિદ્ધ થાય છે કે એ નાદોક્ષાએ ચડેલા કવિએ એ નિયમોને તોડ્યાના માત્ર બાદ દેખાવની માથે સવિશેષ ખૂબીથી સીકારેલા અને સંમાનેલા હોય છે : વ્યસ્ત વાળીની વાળીની અપર્તિઓ અને મર્યાદાઓથી તે પગ જઈ શકેલો હોય છે.

વારુ. જંગાળી દંજના ઉચ્ચારણમાં —

કોમિતાકોલા...ચિતો બોમી...ચીંગો

અંગારા બેરોસાબોતો ..

નામોગ્નેસે દાસોર્મોગ્ને...

ધોમોનાં ઓમોનાં રામો...

— એ પ્રમાણે આ પંક્તિઓ ખોલાય. (આમાં કેટલાં વર્ગો પડેલા દિવા પ્રાપ્ત ઓકાર લઘુ સ્વરો છે એટલું સામાન્ય વાચકના આ વિષયના નાદ અજ્ઞાનને લીધે ઉમેરવું પ્રાપ્ત થાય છે.) પરંતુ આપણા મુજરાતી ઉચ્ચારણમાં કાગા અ લઘુ સ્વર પણ નથી, લઘુ સ્વર કરતાં અઘ્મ માપના અંતે ઓહો સમય માપતાં દ્રુત સ્વરો છે. આ બેદને દર્શાવવા સારું સિપિશાલીઓ 'કામદાર' જેવા 'કામદાર' રામન સિપિશ KAMADARA નથી સ્વીકારતા; તેને બદલે તેઓ લખે છે KAM-
DAR, 'મગ્ન' કામને તેઓ લખે છે MAGAN, જેમાં પંદુલા એ અ લઘુ સ્વર છે, પાનુ છેલ્લો દ્રુત છે. x

તેથી ઉપલા દાખલાઓમાં પ્રથમ પંક્તિમાં પાંચ અ છે, બીજામાં ચાર, ત્રીજામાં પાંચ એ પ્રમાણે આવ્યા કરે છે. ગણ-વાક્યોમાં પણ અકારોની સંખ્યા અને તેમાં કેટલા દ્રુત હોવાના જ તે તપાસો. ઉપર ટાંકેલી ટાંક પલ્લુ પંક્તિમાં ત્રણથી ઓછા અ નથી. અપવાદ ૩૫ 'મુદ્દર મોનેરી ત્હારા ધામમાંની અંદર પાનુ એ અ તો છે, અને આ હંદોમાં આખી મનદરગતિમાં - અકારોમાંના કાગાખાને "દ્રુત" કરતાં વધારે ગીપીને એટલે સમસગ દરેકને લઘુ વા એક માત્રના જ બોલવા પડે છે. - તે આપણુ મુજરાતીઓના ઉચ્ચારણની પ્રકૃતિસિદ્ધ લાગણને પ્રતિફલ દિવા

■ આ લઘુ અને દ્રુત વચ્ચેનો બેદ ફારસીમાં ۛ અને કવિઓ તેમ જિગજ-
તાસિઓ એ ઉચ્ચારણબેદ ફારસી કવિતાપંક્તિઓમાં યાત્રામાં રાખે છે જુઓ E. O.
Browne: Literary History of Persia (Cambridge) Vol II
Preface Ch. I. ૬" છદ્ધસની મુદ્દિ મટિ કરા કરે છું. મુજરાતી ઉચ્ચારણમાં
તપુરી ૬ ૫ ફત સ્વરો આવ્યા કરે છે, હિંદી બગાળીમાં મુદ્દામયે તે બદુ જ ઓછા
છ; તેમ જાકેન લખે ۛ ફારસીના તળપદ ઉચ્ચારણમાં ફત સ્વરો આવ્યા કરે છે
તેને પાનુ હિંદીઓ તો પૂરા (એટલે કે લઘુ હોય તેમ) ઉચ્ચારે છે

છે. અર્થાત્ મનદરજનિના છંદો આપણી કવિતામાં દિંદી કવિતામાંના તેમના ગ્યાન જેવું સ્થાન નથી 'જે મેળવી શકે, એવો અભિપ્રાય 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'નાં મેં દર્શાવ્યો છે, તે આ અંગાગી છંદો વિશે પણ મદાગે અભિપ્રાય એ જ ફેરવેલું થાય છે. પ્રતિભાવાન કવિઓ ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવવાની સાથે નાનાવિધ સમર્થ બનાવવાની સાથે, અવનવીન અલ્પ-દરજોએ ગોખીતી દરવાની સાથે, તેના ઘાટધૂટમાં પણ કેટલીક સંવાદિતા આપી શકે છે, બેશક; તથાપિ પ્રતિભાશક્તિને પણ મર્યાદાઓ છે : ભાષાની ઉચ્ચારણપ્રકૃતિને તેણે પણ પોતાના પરચા દેખાડ્યા વૃત્તાં ગ્રીકારવી સમાવવી પડે. પ્રતિભાવાન કવિ પણ પરાઈ ભાષામાં માત્ર મનોપત્નો (exercises) જેવું, જ લખી શકે છે, એથી વિશેષ વિશ્લેષ મેળવી જ શકતો નથી, ભલે તેનું એ ભાષા ઉપર પણ પ્રભુત્વ હોય, તેનું એક ગ્રંથ કારણ આ જુદી જુદી ભાષાઓની જુદી જુદી ઉચ્ચારણપ્રકૃતિ છે.

આ સંપ્રદેશમાં જે ગ્યનાઓને 'મિશ્રગ્નિ' છંદની કહી છે, તે ગ્યનાઓ આપણામાં મુકાબલે દષ્ટ નથી છે; અગર જો કે સંસ્કૃત કવિતામાં એ મિશ્રગ્નિ રચનાઓ શ્રી ભગવદ્ગીતા જેટલી પ્રાચીન તો છે. ઇન્દ્રવજ્ર, ઉપેન્દ્રવજ્રાનું મિશ્રણ તે ઉપગતિ. વર્ણીસંખ્યા એક જ પણ ગણમેળમાં ભિન્ન ભિન્ન એવાં જતોનાં, તેમ એકવાર્ણી ફેરવાળાં જતોનાં મિશ્રણ, શક્ય (એટલે સંવાદિ જણાય) તે અર્થાં જે આ ઉપગતિ વર્ષમાં આવે. વર્ણી-સંખ્યામાં એકથી વધારેનો ફેર હોય, એવાં જતોનાં મિશ્રણને ઉપગતિ નહીં તે 'મિશ્રગ્નિ' કહેવાં : આ મદારી વ્યવસ્થા મેં 'આપણી કવિતા-સમૃદ્ધિ'માં દાખલ કરી, તે પછી કેટલાક ઉગતા કવિઓએ એ નામ વધાર્યું ચાપરીને અપનાવી લીધી છે. આ સંપ્રદેશમાં મિશ્રગ્નિ વિશેષનામ આ જ અર્થમાં પારિભાષિક ગ્રન્થ લેખે વાપરેલું છે. આ વ્યવસ્થા ચોખ્ખાં ગોણિતિક સુતરણે પણ દર્શાવી, ગણાય છે. ઉપગતિ અને મિશ્રગ્નિ એ વિશેષ નામો ગણમેળ જતોની, પટિલાપામાં ૧૧-વર્ણીથી માંડીને ૧૪ વર્ણી જતો લગીના દેવમાં જ વાપરવાનાં છે. તેમાં ૧૧ - ૧૧, ૧૧ - ૧૨, ૧૨ - ૧૨, ૧૨ - ૧૩, ૧૩ - ૧૩, ૧૩ - ૧૪, અને ૧૪-૧૪

પર્યાં વૃત્તોનાં મિશ્રણે ને તમામ ઉપજાતિ વર્ગમાં આવે; નિર્દિષ્ટ ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ જો કે વધારે હંદ, જે વર્ણોસંખ્યામાં જો કે ત્રણ વર્ણોના ફેરવાળા દેવ, તેમનાં તમામ મિશ્રણને મિશ્રજાતિ વર્ગનાં ગણવાં. આવા સામાન્ય નિયંત્રમાં આ ચર્ચ મિશ્રણના તાપજા કે ખીટ વિશેષ ચર્ચા ન દોર્ષ ગઈ, આટલાથી જ મનાય માની લેવા પડે. કમચ હંદસાચને સમતી આટલી ચર્ચા પણ ખીટ મને અધિકારી વાચકોને દુર્બોધ - દુર્બોધ થઈ પડે

આજના કવિઓની મિશ્રગતિ ચત્તાઓનાં છૂટ ઔચિત્ય અને સ્થાન વધતાં આવે છે, અને એવી રચનાઓ મધ્યમ અધિકારી વાચકને પણ મદ્યમાલ હોવાથી તેમના વધતી જતા વાચક ઉપરથી કહી શકાય છે, કે મુજરાતી કવિતાનો પ્રગ્નમાં ફેલાવ પાછો વધવા માંડ્યો છે. મધ્યમ અધિકારીને દુર્બોધ કે અતિચડાણ પડે એવા વિષયો માંડે શેષક આ ચત્તાઓ અપયાંન: પૂર્વા કે અનુદુપર્યો એમનું મળું મળું મળું મળું. મિશ્રગતિ કે શાફ્ટવિકીડિન. મદ્યમાંના કે દરિયા કે સમુદ્રની મુશુદ્ધિત (elaborate) સંવાદિતા પણ આ સમુદાય પ્રણાલિઓમાં અસંકલ્પ સાચી થાત, પણ મુશુદ્ધિત સંવાદિતાના અધિકારીને મધ્યમ વર્ગના વાચકોમાં ફેટવા ઓછા. એટલે ઉપગતિ - મિશ્રજાતિની આ મધ્યમાંના પણ વાચકવર્ગના મોટા ભાગમાં એમની લોહપ્રિયતાનું કારણ અને, તેમાં નવાઈ નથી.

૭. સોનેટો

આ સંગ્રહની વળી એક આગળ પડતી વિશિષ્ટતા એમાંનાં 'સંખ્યા' અને 'સોનેટ' છે. એક સાથે ચોપન સોનેટ પ્રકટ કરવામાં થી પૂનર્વાવ આપનાર પદેવા કવિ છે. આ સંખ્યામાં એક સોનેટ દીર્ઘ પદારમાં જે છે ઉપગતિ પુસ્તકનિવસ, અને સમુદાયમાં, તથા અનુદુપમાં, ૭ શાફ્ટવિકીડિનમાં, સાન વિષગ્નિમાં, અને ગાદીનાં એકવીસ પૃષ્ઠોમાં છે.

સાત અનુષ્ટુપની કૃતિને સોનેટ નામ ઘટે. ખરું ? વળી સોનેટઘાટને ખાસ કારીગરીની શોભા આપતી ૧૪ટાલિયન શેકસ્પીરિયન કે મિશ્ર પ્રાસરચનાથી અનુષ્ટુપ પદ્યગદના પોતાના યા હાલહવાલ થઈ જાય છે, તે આ સંગ્રહમાંના ત્રણે દાખલાના જોઈ શકાય એમ છે. ‘અર્પણ’ની પંક્તિ આઠમી જુઓઃ ‘એકમેવ’ શબ્દમાંના કે પૂર્વાર્ધનો અંત્યવર્ણ છે, ઉત્તરાર્ધનો પ્રથમ વર્ણ એ છે. અનુષ્ટુપમાં પૂર્વાર્ધ વિરામ આવશ્યક, તે આમ એ શબ્દોનાં એ ફાટ્યાં કરી નાખે છે. ‘દંડી’ સોનેટની વાક્યચયના જૂવોઃ પંક્તિ પછી ૮નું, વળી ૬થી ૧૪નું, એક એક જ વાક્ય છે. ‘શહીદ શ્રદ્ધાનંદ’માં પ્રથમવાક્ય પંક્તિ ૭મીના ઉત્તરાર્ધની ૪થી વર્ણોએ પૂરું થાય છે, એ આખી લીટી અદુચિત્તર બની જાય છે. છેલ્લી ચાર પંક્તિમાં પણ વિરામ પૂર્વાર્ધને છેડે આવવાને બદલે આધુ ગયું છે. કવિએ આની જરૂર મૂકી છે, ત જરાક જ જુદી રીતે—આમ મૂક્યું હોત, તે અનુષ્ટુપગદ ન નંદવાતઃ—

પછી ધર્માન્વિતકિરા^૧ બેધુરેથી જીજ્ઞા
છૂટી અધારની ઓથે જરી ઔદાર્યના નર્પા
દેવામા ગિતરી લીન;

બેશક, સોનેટ - ઘાટને અનુષ્ટુપ નહીં એવા જગંમાં પણ કવિશ્રીની કેટલીક પંક્તિઓ દોષી ગઈ છે, તે એમની સેલીનો વિગત છે :

મમત્વે મૃનાં ગિણાં અર્પણો ને સમર્પણો

— જેવી પંક્તિવાળી કૃતિના દોષ જોવાના હોય જ નહીં. અને, અનુષ્ટુપ માં (કે અમુક જગંમાં) સોનેટ ના જ લખાય એમ તો હજી પણ મ્હારે નથી કહેવું. x વારંવાર વારંવાર બોલતો આવ્યો છું તેને જ હું તો

xખત્રીશ—વર્ણી અનુષ્ટુપને આપણે લખીએ છાપિયે છ બે લીટીએ. માત્ર સુગમતાની ખાતર; ખરી રીતે એ છે ચાર ચાર પંક્તિની કડી, એટલે સાત અનુષ્ટુપે થઈ જાય અઢાવીસ. ત્રણ આડવર્ણો એકમેનો (૨૮વર્ણી) ગાયત્રી ઉંદ, તેમાં એક આડવર્ણો એકમ ઉમેરતા ૨૯થી ૪૮—૪૮ થી, એ એવી કલ્પેતિ. અનુષ્ટુપી સોનેટ સખવા આમલો હોય, અથવા સોનેટની ઉચ્ચી કડી લેએ અનુષ્ટુપ મૂકવા ઇચ્છે, તેવા બધુઓએ આ સર્વ વિચારવું ઘટે.

તે ગણુવો પણે ખરો. કવિ તરીકે મને ઉપકવિ અપકવિ અવગણામેન
કવિ ગમે તેવા નીચા નકારા વર્ગમાં નાખવા પ્રેરશે, નેવા કવિતાભોગીને
પણુ દત્તિદાસદષ્ટિએ અદ્યતન કવિતાનાં નવાં વર્ણના યત્નારમાંના એક
લેખે મને સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો જ નથી.

૮. દોષ

સામાન્ય વાચકોને અતિસંસ્કૃત અને દુર્ભોવ યદ્યપિ પદે એવું શ્રી
પૂજનસાહનું લખાણ ક્યાંક ક્યાંક યદ્ય જલ્ય છે; અગર જો કે અધિકારી
રસિક તુર્ત જોઈ શકશે કે એમના વિષયો અને એમની માંડણીને જ
એમની શૈલી આભારી છે, એમની સુદૃઢ ભાવનાભોગી ઉડુપનસોળી કદપનાને
આ પ્રકારની રચના જ કુદરતી છે. બીજા શબ્દોમાં કહિએ તો, એમની
અતિસંસ્કૃતતા કે દુર્ભોધિતામાં કૃત્રિમતા કિંવા અજાનનો પાશ મૂદ્દલ નથી.
મંદાધિકારીને ભક્ષામણુ કરીગું કે આ સંગ્રહને લાયકમાં લેનાં પ્રથમ તેણુ
પોતાને સુપરિચિત કૌટુંબિક લાગણીઓ વિશેનાં કાવ્યો, - મા, કુટુંબ
આદિથી આદ્ય વિધવા સગીનાં અને પ્રથમ વિભાગમાં ચિ. બહેનને
અને પ્રણયરૂપિણી એ સોનેરો વાંચવાં. સામાન્ય વાચકવર્ગને સુપરિચિત
લાગણીઓ અદી કવિત્રીની ઉચ્ચ લાવનાઓ સાથે સાંકળેલી વર્ણવાય છે,
અને એ કાવ્યોના વાચનથી પણ બોટાદકર લલિત કે ન. બો. દી. જેવાની
કૃતિઓના કરનાં અરી કંઈક અનેક અનેક ઊંચું મળે છે એવી તેની
અનાયામે ખાતરી થઈ જશે. તે પછી વાચકે એમાંનાં કુદરતવર્ણનો,
સ્વદેશપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્યકામના, અને વીરપૂજનાં કાવ્યો અને આખ્યાનો
વાંચવાં. આ એ વિભાગોથી પરિચિત થતાં આ સંગ્રહમાં વિષયવિવિધતા
નથી એવો પૂર્વગ્રહ પણુ ફર થશે, અને કવિની ઉચ્ચ ધર્મિયતા ભક્તિ
અને ફિલસૂફીમાં પણુ પ્રવેગ પમાશે, અને એ કૃતિઓમાં પણુ વિષયાનુરૂપ
વિવિધતા જોઈ શકાશે. 'ત્રિયા કવિતાને,' જેવું વાદળાંથી ઉચ્ચતર
સુદૃઢનર ગગનમાં કદપના શુભશુભનું ઉડુપન, અસંસ્કારી વાચક પ્રથમપહેલું
લઈ ગેમશે, તો ને એને અવગ્ય વિષયશૂન્ય શબ્દાનુ અને લગભગ વ્યર્થ

તાગી વળ, તેમા કદી નમાઈ નથી. માનુષ્યામાં લખેની કવિતા પણ તે કવિતા નેમ, તે વાચના શુદ્ધિ જ્ઞાન અને કવિતાપરિચયના પ્રમાણમા જ - તેની કવિતાની કેળવણીના પ્રમાણમા જ - તે અચ્છુ કરી શકે શ્રી રામે નીતાનુ લગ્ન કરનાર રાનલુ રાક્ષસને હણી રીતાને છોડાવી પાગી નીમાગી અને પાગી તડ દીધી, અથવા ઓથેનોએ વેમ ખાધને મિમોનાનુ ખૂન કર્યું તથા પોતાનો વેમ તે ખોરો હતો એમ ખાનગી વના આપવાન કર્યો, - એટલું જ સમજ્યા ઉપરથી પોને " ના મીક્ટિ અને નેકરપીકને તેા સમજે છે પણ આ આજ્ઞાની કવિતા નથી સમજી નાતો, ખેલુ મળે કેવી ય હને એ આપની મિના " એ પ્રમાણે જે પોતાની નિયુત રસિદતાની દેવ- જનવે છે, તે ન્યમુર પોતાની જ અપાનના મહેર દી કે ન પણ ત્યાં આર્ પૂકે, ધણા પૂકે છે, ઉચ્ચ કવિતાકલાને સામાન્ય જનતા સ્વયે જ વાગે-નજે ? એવા એવા પ્રશ્નો કયા અને સરૂતિના કાનમા બેહદા છે આમરર્મને નામે ઝોળખાતી ક્રાંતિનક્ષત્રિ જનતાને પણ સામાન્યભાષી વિશિષ્ટ અને પાનગ પશુભાષી સરકારી માનવ જનામને માટે તેા અપસરપ્રકૃતિ કયાઓતો અવતાર આત્માના ત્રેવાર્થ ધર્મની ઉત્પત્તિપ્રકૃતિ છે, પણ તે શ્રેય ચિત્તજના મુક્તીકરણ મિના અસાધ્ય, અને એ મુક્તીકરણને જર્ણવ્યપ્રેશ જ કયાઓતો દિનકો છે પામર પામર જ રહે તથાપિ તેના જનમા પ્રવેશીને તે જીવનને ઉગળે તે જ સાચી જ્યા, એવો એવો મકલા મહ પાડી પાડીને ઊચરતા જે મોક પોતાને જ્યારિતારોદ્ધારવાનું અને સાચા ક્યામિન ગણાવે છે, તે ઊંધી પૂછીના લો જ મૌથી મ્હા કનાશનું છે

ખીડ રીતે જુવો - કવાટીના આજ્ઞા આજ્ઞા અનુમ્યુત ક્યાનો આત્મા નસ સરકાર પામેની શુદ્ધિ અને મુક્ત સમજા ખનેવી કવિતાને સવેશ છે, ન અન્યથા કાને તેા રથૂવકર્કશ તમામ સજજાવ, તેને ઝેડાળગદુ તમામ દેખાવ અને પામરો ય કાનેનનાજા તેા છે પરંતુ જ્યા પામર ઈદિયોવડે ગ્રાહ્ય વસ્તુ જ નથી. સગીન કે શિ પમા પામરને તેની પાસેના જગદ્ગુરો કરતા વધારે રસ નહીં પડે મ્યાસૌન્દર્ય શુદ્ધિ અને કલ્પનાના મુક્તીકરણે જ ગ્રાહ્ય ખને એવો વિચાર છે.

ત્રીજી રીતે જુવો : પરંતુ, વિસ્તાર શાને ? જે પામર વા પાકૃત બંધુ આટલાથી ન સમજે તેને સમજાવવાના વિશેષ પ્રયત્ન જ્યા છે. બુદ્ધિ અને તર્કવાદની શક્તિઓ જે જાણે છે અને વાપરે છે, તે સૌએ તેની મર્યાદાઓ પણ જાણવી જોઈએ. સૂક્ષ્મીભૂત બુદ્ધિ અને દ્રવ્યનાના જે વિજ્ઞાસુને હજી જાતઅનુભવ થવા પામ્યો નથી, તેવો કોઈ કેવળ દલીલોને સમજી નહીં જ શકે. બાળક બાળક રહે ત્યાં લગી સુગારરસ ના જ સમજે. બાલકને તો ગદીપથીની મજા ચુંબનના કરતાં ચંચિયાની !

૯. સૂચના

કવિશ્રીને પોતાને પણ એક નમ્ર સૂચના કરવા લલચાઉં છું. સિરિકા અને ગીતો, સોનેટો અને અંકકાવ્યો, મુક્તકો પ્રાસંગિકો અને ઉદ્દગાર-વિહારો તો લખાયા કરશે. ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રજામાં વાચનસેખન-વિદ્યાસેવન વધશે, તેમ તેમ વધારે લખાતાં જશે. પણ અધિકારી કવિતા-ભોગીઓ હવે માગતા થયા છે. લાંબી કૃતિઓ, આખ્યાન અને પ્રબંધ અને મહાકાવ્યના વર્ગની, વર્ણનાટક, ઉદારમંભીર ઉડાવવાળી, અને ચારિત્ર-વાન નાયકનાયિકાદિના જથ્થપરાજ્યે રસવતી. ભક્તલક્ષ્યને માટે ભક્તોના નાના રસચમત્કાર પરિપ્લુત ઇતિહાસો અને કથાકલાણીઓની પણ આપણા મહાકાવ્ય દેશમાં નવાઈ નથી. એવું કોઈ આખ્યાનકાવ્ય પ્રબંધકાવ્ય મહાકાવ્ય રચવાનું સાહસ પોતે ખેડી જોશે ? કવિશ્રી દયારામે એક ભક્તનું આખ્યાન આપણને આપ્યું છે, પણ તે એમનામાં આયોજનક્ષમતા (organizational ability)નો અભાવ એટલે એવું સરખું જ સંધાયું છે. નર્મદમાં પણ એ શક્તિનો અભાવ. વળી નર્મદ, યૌવનમૂર્તિ નર્મદ, નાનાવિધ શક્તિઓવાળા નર્મદ, ભક્ત પણ હતો ખરો, એવો દાવો (એણે હરદાસી કથાઓ મજાની કચેલી તથાપિ) એના વિશે કાણુ કરશે ? એનાં કરતાં તો પ્રાર્થનાસમાંજ અમે સિદ્ધાંતિ આકર્યાં છીએ. તાર્કિક જોશિયાં તો એ! હી ભક્તલક્ષ્યને સંધારે નિકટ હતા. દવપતનું 'વેનચરિત્ર' ભક્તચરિત્ર નહીં, વળી ભાંડાંથી માગી-બીખી ઉડાવી લીધેલ થીંગડાંની જ જોડી છે. અને પછી તો કોઈ

પ્રમત્ત પશુ ક્યા ક્યા છે ! આપણા સારામાં સારા બધાપ્રાણીઓ - પ્રેમા-
નદના નર્મ મેંદા અને મુદામાં વિતેના છે, તે વ લક્ષ્મીદેવતી પિંજાનમાં
ઠેક ઉપજાવે છે, કેમ ને પ્રેમાનંદ પોતે મદાદરિ હોતો તથાપિ લક્ષ્મી
તો નોતો, વિદ્વાન યોગ્ય એવાડી મસારી છવ જ હતો માનવીમાં શુદ્ધ
વદે અનુભવે અને લિત્ત લિત્ત નિમિત્તકારણે જાતિની શૂંચ જાગે છે,
અને તે પોતાઈ આપણુ ચિત્તત્ર લક્ષ્મીમય અને છે તેના કલિદાસ નાના
પ્રાનના નેસમાં આવે છે આપણુ મિલનમાં પણ આપ્યાનકાવ્ય પ્રગથ કે
મલાકાવ્યને ઉચિત પૂરતી સામગ્રી સર્જે દેખનાને કેમ ન મને વાર ?
અને આના ઠાઈ મોટા માનવર ગર્વનો લુભો માથે લે તેની પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષ
ન્યામ મરિતઓ એથી (નિરિકાન્ પશુઓ ન્યામોથી ન્યાય તે કના)
વળી વનારે કસાય જ મોગ વર્થમાં નિષ્ફળ જવાય તો પણ મામુવી
કનિઓના મેળવેલી ઉત્તમ મકનના નના એવી નિ કવના સાનનામસ્તિને
તો વધા આર્જો

૧૦. ક્ષમાયાચના

ઉપર આવી ગયું છે કે ઉભરતા સાગ કનિઓ પોતાની કનિઓના
મકદ ખતરી ત્વરાએ પ્રન્ટ કરતા થઈ જાય એનો મદને પેતાને આગ્રહ
એટલે થી પૂજનાને પોતાનો સમ્રાટ આ પ્રવેશક મેળવરા સાર મને મોખો
તે પડી થોડી મુદતમાં જ એ ખદાર પડી જવો નોઈતો હતો તેને ઠેકાણે
અતિશય વામાં મિલન પડી જ કર્તા એને ખદા પડી શકે છે બન્યું એમ
કે આ દામ દુ દાધમાં લઉ ને તેમાં મિલન એ- ઉપ- ખીલુ અને તે
ઉપર ત્રીલું આવ્યા જ દે. આમ ને આમ એટલે લગી બન્યા કદુ છે,
કે એમને ખદલે જો કોઈ મદરા નેવાનો સમ્રાટ ખીજને ત્યા આવી રીતે
મક્રો રોત, તો મદારે તે એવી કનેથી પાછો માગી જેવો પણ પત જ.
વળી એવા કદેશ પરિણામ વખતે દુનિયાદરીઓને પરિચિત થોડીશુ
સરસ્વતીની પિયકારીઓ પણ એ- કિના જન્ને બાલુથી ગડી રોત લો-
પણ એક વા બને પદને હસન નિહલ તે નામાં કનિઓ મામાન્ય સસારી

દુનિયાના ઇસમ નહીં, સાચે 'વિરકતે' અને તપોધન-જનવાની જ વાસના-
વાળા સંયમી. વળી એમના મનોરાજ્યમાં કવિયશની પ્રાપ્તિનું અગર
કવિનારચનાની શક્તિઓને ખિન્નવવાખેલવવાનું એટલું મહત્ત્વ પણ ભાગ્ય,
એટલે જ આવું કશું ન જનતાં માત્ર સમય જ ખોવાયો છે, અને એટલા જ
ભાગે આ કલગાએ સવવાયેલું બહાણ પાછું જાંદરે પહોંચવા સડું પ્રસારી
નક છે. 'અધું' જોતાં આમાં મ્હારે આવી પ્રકૃતિના કર્તાની કામા, પણ મી
માગી ૬ સંસારીઓ અને તેમનાં અનેકાનેક વિદ્યો ઉપાધિઓ વિવ્રજો
વાયદાઓ આદિ પ્રતિ કામાથી તો આવા સંયમી આશ્રમધર્મી પુરુષો નખથી
નિખા લગી ભરેલા હોય છે જ. જગડો કરવો હોય, તો તેની યાચના એવી
શાંતમર્તિ આગળ દરગરીને કરવી પડે ખરી ! એટલે આવી છેવટે હું કામા
માગી કહું છું ગુજરાતની, માસિકો આદિમાં વર્ગોથી એમની છૂટીછવાઈ
કૃતિઓ એકે એકે જોઈને તે કૃતિઓનો આખો સંગ્રહ જોવાને આતુર થઈ
નદેલા વાચકોની. જે વિવંચ થયો છે અને લાંબો માર્ગ પડી ગયો, છે, તે
મ્હારે લીધું જ જન્યું છે; અને કવિતા વિશે સારી પેઠે પ્રમાદી
ગુજરાતીઓમાંથી શ્રી પૂજનલાલની કૃતિઓ મારે ઉત્પન્ન થયેલ પક્ષાપાતપ્રેરિત
આતુરતાવાળા વાચકો મ્હને માફ કરશે એવી આશા સાથે વિરમું છું.

‘પારિજાત’ – એક વિવેચન

પ્રા. વિપ્લવપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

આપણા એક કવિએ છેક હમણાંની કવિતા મંત્રથી દિલગીરી બતાવનાર વિવેચકને ટોકાર કરી હતી કે ‘કાવ્યમંત્રણ’ વા ‘નગોત્રી’ પછી તે તે કવિઓનાં નવા ફાલ વિશે અભિગ્રાવ ઉચ્ચારવો ઉતારણો ગણાય. સુન્દરમ્, ઉમાશંકર, રમેશ્વરિમ વગેરે ગોતાનાં પ્રથમ પ્રકાશનો પછી શું લખી રહ્યા છે તે વાતવુ બહુધા અસંભવ છે, એટલે એમની કોઈકોઈ જાણમાં આવતી કૃતિઓ પરથી એમના નિકાસ અવિકાસ ગતિ આદિ વિશે મત બાંધવો મુશ્કેલ નથી. આ અર્થાદા અધિકારીને પણ અટકળ કરાય ખરી કે ભવિષ્યમાં પણ ઉમાશંકર અને, પ્રગતિવાદના સિદ્ધાન્તોથી કલાદષ્ટિ ઝાંખી ન થાય તો, સુન્દરમ્ આપણા નવીન કવિઓને મોખરે રહેશે. ‘પારિજાત’ના કર્નાતું સ્થાન તેમની સાથેસાથ છે; વિવક્ષણ જતાં તેમના જેટલું જ સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વ અને ઉચ્ચ કવિજનનાં તેમના જેટલાં જ સક્ષમ સુકુમાર લાગણી અને નેવદાઢ દર્શના થી. પૂજ્યવાસનાં છે.

પ્રો. હકોરે અરસ, હોતક અને કવિજને એધૂય મનનીય ઉપોદ્ધાન લખી ‘પારિજાત’ને ચોખ્ખ મહત્ત્વ આપ્યું છે; તેમની ભક્તિકવિતાની અપૂર્વતા અને તેમના કલાસર્જનનું વૈવિધ્ય દર્શાવ્યું છે. કવિતાવિવેચક, કવિતાશિક્ષક કવિતા હૃદયમાં ઊંડો જાળ સમગ્ર અર્થ-રસ-ને કેટલો મુગમ અને વિગદ કરે છે તેનું પ્રો. હકોરનું ‘પ્રિય કવિતાને’ નું અવલોકન નમ્રનેદાર હિદાયદાર છે. વિવેચક કવિનું ઘનુ મેલીના મુખસિદ્ધ કાવ્યવિવેચકી જુદું પાઠી ગણે ફરી સર્જ છે.

કવિતા ભાવનામય વિમૂર્તિ ય છે (મેલીમાં છે તેમ), કવિતા વાચકને કૃતિસંગ્રહમાં મૂર્તિ થયેલ નત્ત પાળ છે. ભાવનામય મૂર્તિ લેખે એ આરાધ્ય અને મંપૂજનીય છે. અર્થાત્ મહેલ અને સર્જવાની કૃતિઓના આંખા કે તેમની મૂર્તિ લેખે એ મનભાવી મખી અને પ્રિયતમા પણ છે.

દર્શનમાં સંધ્યાઈ આવતી કૃતિઓ દરમિયાન કવિતા-મૂર્તિને કવિ સાથે આનંદની દુઃખી આર્તપોકાર રૂપ કૃતિઓ દરમિયાન કવિતામૂર્તિને કવિ સાથે આનંદની કલ્પનામાં વિચિત્રતા કે અતિશયોક્તિ નજેવી છે.

*

*

*

આમ કવિતામૂર્તિના સાનુકૂળ સદવાસ સહચારમાં કવિનાં પ્રભાનો, કવિની અન્યાઓ અને રાત્રિઓ, કવિનાં વનોપવન ભ્રમણો, કવિની વસન્ત પ્રભુઓ અને વર્ષાપ્રભુઓ, દુઃખીઓ સાથે, કવિના સહવાસસહચાર વગેરે કવિનું આખું જીવન કેવી રીતે સુંદર પ્રેમોદ્યમિત સફળોદ્યમ વશું જાય છે, તેનું જ આખી કૃતિ મુદ્દામય મુદ્દાપ્રેરક આલેખન છે.

કવિતા તરફ શ્રી. પૂજ્યજીવની દષ્ટિ અતિસય પ્રેમની, માનભરી ઉદાત્ત ગંભીર છે. કવિની કવિતાકમલા ગરીબના ધરમાં સસંભ્રમ જાય છે. પણ તેમની આંખ સૌમ્ય અને સમતાભરી છે; સંસારના અન્યાયોથી ઉગ્ર નથી થતી. કવિતાની આ ઉદાત્ત ગંભીર દષ્ટિ નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ, આદિની ભાવનાભક્તિનું રમરણ કરાવે છે, અને કવિતા સાથે રમત કરતા નવીન કવિઓથી પૂજ્યજીવની વિલક્ષણતા રપટ દે છે.

તને પળપળે કને હું બની મુગ્ધ બોલાવતો
અડોઅડ ઉછંગમાં મણિની ? લઇને તને
ક્યા મુજ મૃત્તિની શ્રવણ તાહરે રેડતો:-
તરંગ, દર્ધ બિડણો, હૃદયભાવઉઝાળ કે,
અપૂર્વ અનુભૂતિઓ સરળતાથી મુલાવતો.

ધર પુજ સમીપ હું સ્ફટિક જ્વનાદર્શન
મકુલ તરી તાહરું વદનાર્થિય સોહી રહે.

નરી કરણ મૂર્તિ વિશ્વજન દુઃખથી દાઝી

વિધાપ સૂણી આતના તું ઉઠમાં વિધાઈ બની.

• હિપોદ્રધાતમાં એક એ ચર્ચાર્થઃ મિન્દુઓ મને લાગે છે. મુગ્ધાની ભાવાના ઉચ્ચારણમાં લઘુથી દંકા દુત સ્વરો આવ્યા હો છે. આ વાત સાચી છે. એ વાત પણ સાચી છે કે "મનદર ગાનિમાં અકાંગેમાંના ધણા ખરાને 'દુત' કરતાં ગીર્ણને એટલે જગભગ દંરક ત્રયુ વા એક માત્રાના જ બોલવા પડે છે." પણ ખીજા જગેમાં પણ આ ગિયનિ છે જ.

અમીનગરથી પોપ્યા પુરુષાર્થો ગનાવિયા,
પિતા સુમન શ્રદ્ધાનાં નીકારવા વ ના રલા !

ખટકે અંતરે એક ખીજો અજ્ઞાન કાળનાં,
ખટકા દરેજે નિખે ખાગિયું છે નહીં મુખી.

પત્રો પાનખરે ખરી વ્યય પડે તે મીન દાનનાજી
ધોળા વાળ ખરી જઈ અજાણી માથે પરી નાકપી

અહીં ફુલ ગ્રગને એક માત્રાનાં બોલવા પડે છે. પણ ભાવાના અમાપની વિરહ ધર્તુ દોષ એમ નથી લાગતું. કહો મનદરગતિ પ્રપત્તની અપેક્ષા ગણે છે અને મુગ્ધાનીમાં પ્રપત્ત બહુ મેલો દોષ મનદરગતના મનદર નથી લાગતી; કાં નો દૈર્ઘ્યના પ્રપત્ત જ્યાં તેમાં એકતાના ગહે છે તેથી તે ગામી દોષક વગાડી બાએ છે.

અનુક્રુષી સોનેટો લખતાં અનુક્રુષની અર્વાક્ષઓ ધ્યાનમાં રાખવા સાનેટગંગેને પ્રો. ફકિરે થોડા સૂચના કરી છે. સંલગ છે કે ગેકસપીરિયન ઘાટની એનેટમાં છેડી કડી લેખે અનુક્રુષ મફતે સારી સેનેટરચના થ' ગકે. પણ તેથી વિશેષ ચોક્કસ આ ઘાટને માટે અનુક્રુષની નથી લાગતી. આમ જ્યાં દહેવું પ્રાગ થાય છે કે આમાન્ય અનુક્રુષનું એકમ આઠ નહીં પણ ૮+૮ વર્ણનું જ ગણાય, મોળ વર્ણનું જ અંવાદિતાની દૃષ્ટિએ એકમ થાય છે, અને ગોંચરીનાં એકમેના કરતાં અનુક્રુષના આઠ વર્ણને અતેના વિરામ પણ આજો દર છે.

મુખ પઢને માટે પૃથ્વી ઝડની અલ્બત શમ્ભિઓ મનાની પ્રો
અવચન્તરાયે ગુજરાતી મિતાને નરી । આને વેગ આપ્યા છે એને લીધે
હિન્દી મરાઠી બગાળા મિતાને મુખને ગુજરાતી મિતામા મિત્તક
સૌધ આપુ છે ભવિષ્યના મિત્તો માનવ ગ્યનાઓ માટે પૃથ્વી
ઠઠનો વધુ ને વધુ ઉપયોગ મગે એમ લાખી ગ । આ નરી શતિનો
સર્જક પોતે જ મુત પઢ તે અપઢ ના થઈ ગય તે સારુ મુખપટ
માર્ગદર્શન અને ચેતવણી ‘પારિજાત’ ના ઉપોદ્ધાતમા આપે છે ને
મિત્તોએ અને પ્રયોગમગેએ વળીવળી રિચાના નેમ્એ આની નિચાગના
પર આપણી મિતાનુ ભવિષ્ય અરનમે છે

૨

શ્રી પૂજનનાની મિતા અમધી અમુક સરમાર રહે
જાતા ‘પારિજાત’ને મે ફારમી મે છે મેથી નાયુ શક નુ
આનુ પરિણામ ધણુ આર તો ના જ આપુ મુખ મિત્તી મન્યસિદ્ધિના
એકે તારા ઉચ્ચતમ શિખરોના દર્શન ન થતા, પ્રમાણમા નીચા શિખરો
નેયા અને તેમના અન્યારરૂપ ઉપનાદિમા ફર્યો “‘પારિજાત મ
આત્મિક જીવનના ન મોને જ રથાન આપુ ” એ મિત્તો મૂળ રિચા
પાળા મો રેતુ દગે તે સમગ્રયુ મિત્તી અપૂર્વ સિદ્ધિઓ આત્મિક
જીવનના મ મોમા જ છે એમ નહીં, પણ એમા એમની શમ્ભિ
અમર્યા અને મિદ્ધિ જાણે જન્મથી મરેની લાગે છે મીગન
મિષરના મ મો વાયતા જૂનાનના ગુજરાતી મિત્તોની નવારે
ભવગમ મિત્તો આમરે છે અને પૂજનનાની નાની જાણપો મધ્ધ
મમગય છે

તેમના ગીતો અને ખડા મોમા મનોદારિતા ઓઝી છે ઝંદોગદ
મિતામા સુમનતા અને માધુર્ય નીનોમાથી ઘણા મરતા અને જૂનામાથી
મકાર, ખમગદાર, મોગદાર ગતા ઘણા મધારે તે લારી શકે છે, પણ જે
ગ્યનામા ને નામ આપુ નાગતુ નથી જેમ રચના મોમેન્ટિ મમારો

વધારે ગોઠની દરે ? પૂજાવાડની કલાસિકક પ્રતિભા વિશ્વ માપવાને માટે
પણ દહનાથી ગંભીરતાથી ઉડ્યુંન કરે છે, તેમની કલ્પનામાં તાજાવેલી
તરવરાટ લપટપાટ નથી. કેવી શાન્તિથી ધીરજથી ગંભીરતાથી પવિત્રતાથી
તે જીવનદેવને સત્કારે છે ! જેમ કાવ્યોમાં 'માહીરો' 'વેચાતો રાખો' કાવ્ય
લેખે સારાં છે, મીન લેખે કીકાલીક છે.

સુદ્ધર સામ્યત ધામે

એનો છે એક ચિતારો નિમજ્જ બની નિજ કામે,

કાળનો પડે દિશાની દિવાલે,

તે પર ચિત્રાલેખન ચાલે

લેદ એનો કળાની મનિ નથી કામ કપાલે.

આ તો કવિતા નથી લાગતી, પદે નથી લાગતું, ગદ્ય લાગે છે,
" આવીશ આવીશ "માં ભક્તની કામલિકા, પ્રભુ પામવાની નિશ્ચિત્તમક
ટુટિનું સરસ આલેખન થયું છે, પણ તેમાં મીત તરિકે માત્ર પડેલી કઠી
મનોરમ છે.

કવિનું રુચિત્વ કલાસિકક છે છતાં "સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકા" કે
"રાજર્ષિ સિવાજી" ની સાર્વજનિક મધ્યમ જ ગણાય. ભાષા પર પ્રભુત્વ
અને જ્ઞાનનું ઔચિત્ય છતાં કાવ્યોમાં કાલુષ્ય કેમ લાગતી હશે ? કવિ
લોકીતરસમાં મુદ્દને આકર્ષક બનાવે એમ છે નહીં; પણ મુદ્દોને મુજબની
બતાવી દેતી શર્હોદીની વાતોની પ્રભુવિશ્વને તે અનુસર્યા છે, અને અહીં
મુદ્દની નહીં પણ સ્વાતંત્ર્ય મારે વીરત્વથી પ્રાણ ત્યાગ કરનારની પ્રશંસા
જ કરવા ચાહે છે. પણ વૈયક્તિક વીરતાનું મુદ્દમાં હવે સ્થાન રહ્યું નથી.
એટલે 'ખરે ! કદર વીર માત્ર વીર કેરી કરી શકે' એ ભાવમાં વાસ્તવિકતાનો
મુશ્કાર નથી. "રાજર્ષિ સિવાજી"માં કવિતાની દૃષ્ટિએ અપ્રતીતિજનક અંશ
આવે છે, છતાં ગદ્યના સૂચના અંતઃપુરથી લાંબેલી 'મુઝા' કે વધુ

ફટડી' જેની શિવાજીને બેઠ કરવા મેનાપતિએ ધાર્યું છે તેને કવિ જે રીતે સમજ્યાની વર્ણવે છે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટીકેન હોય તો પણ કાવ્ય માટે ઔચિત્યગીન છે, અમત્ય છે.

ત્રીજા વિભાગનાં ઘણાં કાવ્યો મામાન્ય જનને પણ રસપ્રદ લાગશે. તેમાં ઉપર જણાવેલ કાવ્યો ઉપરાંત 'જન્મપૂર્વ પણ જે ગિરાતણી અર્થ-સિદ્ધિ થઈ રકત અંતરે' તે 'માતૃભાષા'નું નિબંધકાવ્ય રચનાસૌષ્ઠવે, વર્ડ્સવર્થના "Recollections of Immortality" ની યાદ આપે એવું પણ તેનાથી વિશ્લેષણ વિચારણાવાળું 'જન્મદિન' અભિનવ દ્રશ્યનાએ, હૃદય દ્રાવકતાથી 'હવે' અને 'કુટુંબપ્રિય જનને સ્વજનોની ભામતી ચિત્રમાલા—સ્વજનો વિશે લાગતી ભાવમાલા—હોવાથી "પિતાજીને શ્રદ્ધાંજલિ," "દાદા", "આર્થ વિધવા" વગેરે રમણીય કૃતિઓ છે.

નાનાસાગરના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય સાથે શ્રી. પૂજ્યસાગરની 'પિતાજીને શ્રદ્ધાંજલિ' સરખાવવાની લાક્ષ્યને રોકું છું, કેમ કે એક તો નવા ઉપર જુનાનું ઝણ રપટ છે. વળી એવી સરખામણીથી કલાસિકલ રોમાન્ટિક શૈલીઓનું તારતમ્ય નીકળે એમ પણ હું માનતો નથી. એકે શૈલી સ્વયમેવ ઉચ્ચ કે ઊતરતી નથી. દાદા અને પિતા વિશેનાં કાવ્યો કરતાં "આર્થ વિધવા" કાવ્ય બીનું અને દ્રાવક છે; સમર્થ દ્રશ્યનાએ દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું થતું કરણસુંદર આલેખન તેમાં પસરતી ભાવના વડે મનને જીર્ણગામી કરે છે.

ન રંગબીની તવ અંગચુંદડી,
ગદી-વિહોણી રજની સમોવડી !
નથી કરે કંકણ કંકણતાં,
ન નૃપુરે કંકૃતિઓ મચાવે,
વિબૂટી થાતાં સરિતા સમુદ્રથી
ન મર્મરે, મૂક વ્યથાતલે ગરે.

x x x

અણુએ આણુએ તારે વ્યવસ્થા નેચ શંભુતું

મહા ખુલ્લુ મ્હી ભગીવત કામ બનાવતું.

આ અને બીજાં કેટલાંક "સૌન્દર્યોપનિષદ" "મૃગમુંડ"

આદિ કાવ્યોમાં ક્યાંથીના ભાવમાર્દવ છે પણ પૂજનવાચની કાવ્યગીતિ
ક્યાંથીથી જુદા પ્રકારની અને સમગ્રરો, કેમ કે કોઈ પણ તરંગ ભાવ
કે રિચારને વાગોળાના વા વક્તાની હોયે રજૂ કરવાનું પૂજનવાચના
સ્વભાવમાં નથી

૩

આનેટોમાં તો આ કાવ્યશિલ્પીએ આશ્ચર્યજો ધડી છે—સુદૃઢ અને
ભરેલા દેહવાળા, અનેકવિધ ગતિનીવાળે પૂરીની પારેથી મગનાગાનું આપ-
નું દે નિદરની રૂપસુંદરીઓ "પાટણની ભગ્ન કિપ ગગ ઉતારનાર કોઈ
ભગીચની વાળના ધારતી " પુગણ પાટણના અવરોગોમાં ", મુક્ત પદા-
માં જાળેલા પદાણની વતનમાં પ્રાણ મુક્ત કરવાની છેલ્લી ધ્રુવ નિર-
પતી સૌનેદ એકત્રીસમી, જ્યાં " મહાભયિ અપાય ભક્તિભર અત ને
પ્રજાને, પદાણી કરે ઘણી નરનારીઓ રંગમાં " ત્યાં નિવસતા સ્વાતંત્ર્યના
પણી વિશેનું ત્વરિત ગતિ, ઉ-સાદઉદ્દેક, સંભમ આદિ આ ગભીર કાવ્ય-
પાનમાં પણ જીતરી રહે છે તે દ્રષ્યવતુ સર્જન, સંસારાદ જીએ અહીં
જતી રિચાસમૃદ્ધ " ક્યાં નૌદમ "ની અભ્યર્થના, દિલોળા ખરસવતી
માતવન " મેધકલ્પમુદિત ", રમતિયાળ " રજનીને પ્રમ ", મનોહર
" નિઓનાદો દા નિચ્ચી " અને સર્વોત્કૃષ્ટ " અભિષ્ચુ મૌરન " વગેરે
રૂતિઓ વિશ્વ, આત્મા, બ્રહ્મ, ભક્તિ આદિથી ભરકારાઓને પણ બહુ
આદ્યાદ આપરો સૌન્દર્યના પૃથક્કરણના રોષાનો સુશ્ચિષ્ટતા ઔચિત્ય
નાણુવા એક વર્ણપસંદગી જ નીચેના ખડકોની તપાસે, એક એકને પડે
નૂતી ભુએ

- (૧) યોગ્યો પીયૂષ પાર્ષ, ખચિન ખવકન ખારથી આપ તો યે
દેયે રાખ્યો, હુવાઓ હરખલર મને લાડેવા તમે

(મેવ-જાગૃમુદિત)

(૨) અગ્નિ રજનિ ! ચંદ્રમા વર પસંદ રાને કર્યો ?

કલરકિન અતેજ આપ, પરતેજથી રાજતો,

વલ્ગ્વાય રમણીય કિંતુ કદરૂપ સાચે નર્યો;

(રજનીને પ્રશ્ન)

(૮) સુવિશાળ ભાણે કથી

શકાય નવ એવી રેખ, અવહેલના કે' કરી

ઝડી જગત કુદ્દત્તાની ! કરમેલડી શી નરી

મુલે લક્ષિત રૂપમાં ! ઉર જરા જરા બિછળી

ઉછાળી રહ્યું વિશ્વનું હૃદય.

“ અબીખ્યુ યૌવન ” મને અતીવ સુંદર લાગ્યું છે. ભાવનાભક્ત, ધૂષ્ટ, બાલ્યુનમ યૌવનનું—ઝરણામાંથી ગિરિરાજનું રક્ષણ છોડી દઇ વેગીજ્ઞા મક્કવાન નફરાજ થતા પ્રવાહનું—એ લવ્ય ચિત્ર છે. અર્થમાં યૌવનનો મહામન્ત્ર છે. શબ્દ અને લયથી “ શિલાંગણુ પરે નાચતું ” આત્મજરણું, “ પ્રવાહ ધુધવન્ત ” નદરાજ અને સિન્ધુની “ નીલમમય સુતિસુન્દરી ” પ્રત્યક્ષ થાય છે. એક ગમ કુટુંબ અને ખીછ સરક ભાવનારમણીની વચ્ચે પ્રનાપી યૌવન આર દીપી ઉઠે છે.

૪

ઉપજ્ઞા વિવેચનથી કવિની જીવનદૃષ્ટિ આજી જ સમજાઈ હશે. જેને જીવનના આત્મગત મૌલિક પ્રશ્નોની સૂચ હોય છે તેમને એ દૃષ્ટિ સમજાવી સમજાવવી કહિત છે. પૂજ્યજીવના જીવનની પાયાની હકીકત

આ કાવ્યના અંતરે વાક્ય લાંબુ છટાદાર છતાં કેટલું વિશદ છે ? પૃથ્વી વર્ણને અતીવ પેષક ગીવડથો છે.

*ભગ્ય સોનેટ “ અગ્નિનું આવાહન ” પણ કલાસિફિકેનું બંધુ શિખર છે ‘ ભક્ત રજનિ ! આજ ’ની જ ઉત્તમમાં જ મણતરી થાય.

અક્ષત મનુજ દેહ લાલ પાંખી
 નદિ મરણોન્મુખ માટીમાંથી રાચું;
 હૃદયભર ભરેલ 'જ્ઞાન' પાંખી
 અમૃત હું ચિન્મય રૂપ સાધું સાચું.
 કાણુભંગુર ખોળિયે ચહું
 પ્રભુની અક્ષરતા ચિરંતના,
 મરણાક્ષયમાં ય હું લહું.
 અનૂત પ્રાણ અનાદ્યનન્તના.

વડે " જનમગાંઠ તો મરણ્યાંબલે ખોધતી,
 વિમુક્ત મનુજાત્મને વિપવથેનગારે ગર્ધા; "
 વંદુ, અમૃત સાથે એ મૃત સ્વભાવને સાંધતી,
 અકાળ ગમ કાળને લઈ જતી મુદ્દાએ લધાં

(જન્મહિન)

વૈશ્વંસ્ય ભક્તને વૈકુંઠે મનુજ નથી, કેમ કે ત્યાં નંદકુંવર નથી; આ
 જાનને વૈકુંઠે નથી મનુજ કારણ ત્યાં પ્રગતિ નથી. સાશ્વત અસતોપથી,
 'જગદણ ઝંખનગ્રામ' થી જનમતો સતન પ્રયત્ન તેનો આનંદ અને
 પુરુષાર્થ છે. વસ્તુતાએ આનંદધામની યાત્રા એટલી લાંબી અને કઠિન છે
 કે મનુજ સાશ્વત અસતોપ મારે જન્મો લાગે એ એનું હુઃખ તેમ
 હતાવો છે; એ માર્ગે યાત્રના છે તો વારાણસી પણ એ જ માર્ગે છે.
 સમ્વિદ્યાનંદ ઈશ્વરનું માનવને જિભું આમંત્રણ કે તારી જણતા,
 પ્રાસના પાપ તપ મને ભેદ, એ સાશ્વત અસતોપનું એક ખીજ, તેની
 એક યાજુ છે:-

ક્ષુદ્ર કણી મૃત માટીની મારા જોળામાં ખાખો;
 કાળજૂની લઈ વેદના મને વેચાતો રાખો.
 (વેચાતો રાખો)

તારે કાળે દાર મારાં અનાં
ખુશાં છે સર્વ દિશાએ અદનાં;
ચાહે ત્યાંથી આવ, હે બાઝવંત !
મારે ધાંમે આમ ના આપદનાં

(મારે દેમે આવ)

ભક્ત શ્રદ્ધાની દહતાથી કહે છે:

આવીશ આવીશ તને શોધનો આવીશ હું
સુદૂર સોનેરી નારા ધામમાં
વેદનાના પારાવાર બેઠમાં શ્રાવીશ હું
છત્રકાંતી જીવનના જામમાં.

ત્યાગ તપ સેવા વિરહ આદિ સાધનનાં કષ્ટ તે શાશ્વત અસંતોષનું
બીજ પાસું છે. આપણી વ્યક્તતામાં જે જડતા જડેલી છે તેને છાંટ્યા
વગર, તેના ધમેને છૂટ્યા વગર સિદ્ધિ નથી. સ્નેહનાં દુન્યાની મુખો,
મમત્વો તે લાલચો, શંકા અને મતિભ્રમોથી ભકતે પર ધવું નોઈએ.
(લુઓ 'પરમ ચુ'બક') આ પ્રયત્નમાં વારંવાર પીછેહઠ, ધમ્પરની અવ-
કૃપા વિરહ આદિ જુદેજુદે રૂપે દેખાય. તે સ્થિતિમાં નામરહિત હ્રિવર-
ગત્યન અભિમાનને ગાળી નાખે એવી આર્ત પ્રાર્થના ભક્તને લાંબી, વારં
ટકાવી રાખે છે.

નથી ભવ્ય દાર માત્ર છે ગોકિરિયું રે,
કેમ સરશે ત્યાંથી આમ ખોગિયું,
વામન રૂપે કરજે પ્રવેશ ખટુખારણે.

(અનિધિ)

તું પ્રેર, મુખ પ્રેર, વેગવર પ્રેર, અગ્નિ ! મને
મણે વિરમ ના, વિરામ મુગ્ધને ય ના દે દાણે.

(અગ્નિનું આવાહન)

વિશ્વનું અધિકાર, ગૂઢ તત્ત્વ, પરમ આનંદધામ વિશ્વદેવનો અને આ દિક્ષકાળગત રચનાનો યોગ કેવોક તે ફિલસૂફીનો ખીન્ને મદાપ્રશ્ન છે. એ વિષય આપણા રોષ પ્રદેશની બદાર એટલે તેનું એ દૂ આર જેવું સમાધાન મળે જ શાનું ? કવિની, લક્ષ્મીની, આધકની કોઈ કાણુની પ્રેરણાએ, અંતઃસ્ફૂર્તિએ, અપ્રમેય મનોવ્યાપારે, કલ્પના શુદ્ધિ તથા લાગણીની યુગપત્ત જગૃતિ અને એકત્રિત બળે પ્રમાએ જે જોધું અનુભવ્યું અને ભાંગીવૂટી વાણીમાં ઉનાયું તે જ આ વિશ્વરચનાનું મોંઝામૂઝ સમાધાન. મૂઢમ અરપષ્ટ સમજાએલી વાતને સમજવવા લાતલાતનાં રૂપકોનો આશ્રય લેવો પડે; તે રૂપકોને વળગી રહીએ તો અર્થનો અનર્થ પણ થાય; તેમાં અસંગતિઓ ય હોય. છતાં આ વિષય પરત્વે આપણી અંતઃશક્તિને જગૃત કરવાનું ફિલસૂફીની કવિતા જ સાધન છે, કેવળ તર્કપરંપરા નથી “શિવ,” “વિશ્વદેવ” “સનાતનશિશુ,” “ચિતારો,” વગેરે કાવ્યોમાં આ દષ્ટિ યોગ્ય છે. વિશ્વદેવના મંદિરને આંગણે ઉભા સાધિયા પૂરે છે અને સન્ધ્યા આરતી ઉતારે છે. ચિતારો જ્યોતિની પીછીને આનંદસિંધુમાં બોળી સીમામાં અમીમ રૂપ સર્જે છે. શ્રી અરવિંદની ભવ્ય કલ્પનાના શિવ-તિરોહિતચેતન વિશ્વનું જડ મૂર્ત અવરૂપ — “લાક્ષ્મી જ્યોતિતણા અનાવૃત કરે ઝોજળવી એ આકૃતિ,” અથવા વિશ્વ સમુદ્ઘાનિતો બ્રહ્મા—

સનાતન શિશુ—પ્રભુ કરે લીલા નીલનંદ લીન
અનંત જૂદતણા આંગણમાં, મુકોમવ પાયે
માંગધ્યની રેખા આંકે, નૂપુરિયા નાચે નિશદિન
અપૂર્વ સંગીતસરે, ચરાચર પુલકે ભરાયે
દૂધિયાં નિહારિકાનાં લઈ ફીલુ કમનીય કરે
અજળ્ય મારીને ફંક શીકરોએ હાઈ દે આકાશ.

‘પારિજાત’ ની સૌરભ

શ્રી. ટાલરરાય રં. માંકડ

ઈ. સ. ૧૯૩૧ માં જ્યારે રા. બલનંતરાય ઠાકોરે ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ નામે અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના પ્રતિનિધિરૂપ એક કાવ્યસંગ્રહ બહાર પાડ્યો ત્યારે આપણા કવિનાગ્રેશનાં સામયિકોમાં પણ રા. પૂનજીભાઈ નામ નગરે પડતું નહોતું. ઈ. સ. ૧૯૩૩ માં જ્યારે, કાવ્યગણુતાની દૃષ્ટિએ જેને આપણા નવતર કવિઓમાં પહેલા મણીએ એવા રા. સુન્દરમનું ‘કાવ્યમંગલા’ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે હજી તો હમણું જ માત્ર કેટલાંક સામયિકોમાં એમનાં દર્શન થતા મંડ્યાં હતાં. પણ ત્યાર પછીનાં આ પાંચ વર્ષના માળામાં એમનાં કાવ્યો ધણાંખરાં બધાં જ શ્રિષ્ટ સામયિકોમાં સતત આવ્યા કંઈ છે. અને એ માળામાં એમણે પોતાની પ્રતિભાસક્રિતમી આપણા શ્રિષ્ટ વિવેચક વર્ગનાં મન ઉપર દોષ અપૂર્વતાની છાપ પાડી છે, આમ જેની કવિતાના રમૂશ સમ્બંધેનો આવિષ્કાર આ છેલ્લાં પાંચ વર્ષ થયાં જ થયો છે, જતાં જેનો પ્રથમ કાવ્યમાનસવિકાસ ઈ. સ. ૧૯૩૩ ની કે ૧૯૩૧ ની પહેલાના રિયલિસ્ટીયો જ અટકી પડેલો, પહેલી દૃષ્ટિએ, લાગે છે એવા રા. પૂનજીભાઈ રજુઆતના દશવાકીના ‘પારિજાત’ નામે આ પહેલા કાવ્યસંગ્રહને સ્વકારતાં અને ઘણો જ હાથ ધાપ છે.

રા. પૂનજીભાઈના આ કાવ્યસંગ્રહ, ૧૯૩૩ પછી બહાર પડેલા નવતર કવિઓના કાવ્યસંગ્રહો સાથે વાંચતાં ઘણું મેં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

૧. પ્રવેશક ઉપસંત આ પુસ્તકમાં આપેલાં પાદરિખાંડો ખૂબ રા બલનંતરાય દ. ઠાકોરે લખ્યા છે અને સુખપૂર્ણતું વિષ્ણુ શ્રી દુર્લભાણ ભટ્ટનું છે એમ સ્પષ્ટ કાવાનું મૂળમા રહી ગયું છે એમ કર્તા જણાવે છે તે અહીં નોંધું છું. આ પુસ્તકના સોલ એબન્ટ શ્રી અર્જુન કાર્યાલય, આશ્વંદ, ૪૨, ત કંપા છે અને પ્રકાશનમાસ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ છે.

ધરાવતો જણાય છે. એટલે કેટલીક વિગતોમાં ઊતરીને એની તપાસ કરવાનું અહીં ધાર્યું છે. આશા છે કે એમાં આવશ્યક એવું સંખ્યાબંધ નિર્ણય નહિ લાગે.

૧. વિષયદષ્ટિએ

વિષયદષ્ટિએ, ભક્તિ-પ્રાર્થના, તત્ત્વચિન્તન, કવિ - કવિતા, રાષ્ટ્ર-પ્રેમ-સ્વાતંત્ર્ય, પ્રજુય-પ્રજુયિની વગેરેને લગતાં કાવ્યો તેમ જ ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક, કૌટુંબિક, આમાગિક, પ્રાકૃતિક, પ્રાસંગિક અને આદર્શપર્યાવસાયી કે બોધપર્યાવસાયી કાવ્યો તેમ વળી જેવાય સાવ હળવી કલ્પનાનાં કાવ્યો પણ આ સંગ્રહમાં દેખાય છે.

આમાંથી ભક્તિ-પ્રાર્થના અને તત્ત્વચિન્તનનાં કાવ્યોની સંખ્યા આ સંગ્રહમાં વધારે દેખાય છે. કુલ ૧૨૧ કાવ્યોમાંથી પાંત્રીશોક કાવ્યો આ પ્રકારનાં છે. આ કાવ્યો વાંચતાં જ જણાય છે કે કવિનું હૃદય તત્ત્વતઃ ભક્તહૃદય છે. ભક્તહૃદયને સહજ એવા તન્મયતા સર્વસમર્પણ, નિર્ભયતા, દીનતા, શ્રદ્ધા, શુચિતા તથા પ્રસન્નમુદ્રાદિ લાવે આ કાવ્યોમાં રચે રચે દેખાયા કરે છે.

- (૧) મમત્વે મૂલનાં બિણાં અર્પણો ને અનર્પણો. પૃ., ૧
- (૨) શરીર, મન, પ્રાણ, સર્વ મુજ, દેવ ! જેઓ તરી. પૃ ૧૪
- (૩) લહું પુલક અંગઅંગ તવ શબ્દના રપંદથી,
પ્રભાવ પ્રસરે ઉરે અકળના કળાતંત્રનો : પૃ ૬
- (૪) તારી સમીપે જ રહું સદા હું;
દાજે ય વિચ્છેદ ન યાવ આપણો, પૃ. ૮૩
- (૫) તારા નામમાં તમામ 'હું' 'મારું' ગળી જવ્ને
અકર્તૃક શ્રીમયંક, ચિદાકાશે ખીવજો. પૃ. ૮૬

ધર્મરે ચરણોમા તથા 'સીનની પ્રાર્થના,' 'વહોદસાદ,' 'આરીશ આરીશ,' '... તુ આપુ ?' આદિ કાવ્યોમા ઉપગતા ગુદાગુદા ભાવો મસખ થયેના જાણીએ આ ગદ્યમા ઉત્તમ અને આ આખા કાવ્યસમ્રાજ્યમા પણ અત્યુચ્ચ પ્રતિભુ જાણાય છે તે 'મનમન કુમારિકાને'માની નીચેની લીંગીઓમા, કેમ જણે, આ મક્કા ભાવોને એવિન કરીને મૂળ્યા હોય એમ લાગે છે.

કુમારી ! નહુ નુ પુન-ભર, શ્રીપાન્નમજે
દુઝાનુ દુઝાનાઃ અવગ, ધરુ મોલી હંપના
નમતા નેનાએ, તર ચરણની તારકરને
સમર્પુ સર્વદેનાઃ મદરુ કરે તારા પ્રણયના
દયાળનોમા દે ગુલિ મિરણુ, મારા મગ દોરે,
કુમારા પાનિએ આજુ બાજુ, ગુને સુન્દર મરે !

૧૭

આ ચરણો આપણા ભક્તિમયસાહિત્યમા ચિરકાળ દરે એવા છે ન્હાનમાનના 'પ્રભો અન્તર્ગમી'ની પેઠે આ કાવ્ય પણ આપણા અર્વાચીન ભક્તિપ્રધાન પ્રયોગમા ની જ જાણી શકાતુ છે અરેખર, અદીના આ ગદ્યા ભક્તિકાવ્યોને સમગ્ર દષ્ટિએ લેતા તેમા, પોતાની હૃદયેતામા તદુપ થવાને મથતુ, એની પામે આત્મચિન્તક દેવ્ય અનુભવોને સર્વમર્મપૂર્ણ કરવાને તદ્દપ ગહેતુ, એને મેળવવા ા ભક્તહૃદયને સ્પર્શ એવી આતુરતા મેળવુ અને એમ કરતા શ્રદ્ધાવાન મનતુ, મમત્કરીન મળીન થઈને પુરુષશીલ મમતાને ધારણુ કરતુ તથા અન્તે પ્રમત્ત આનન્દો નામમા મમ થઈ જતુ પરમધન્ય ભક્તિતુ હૃદય તેમા ધમક્યા કરે છે એમ લાગ્યા સગ રહેતુ નથી ન જનનન્તરાય હકોરે સૂચકુ છેરે તેમ જેઅદી પેદી સુધી ભક્તિમયી ઊણા ગેના આપણા નવ્યસાહિત્યને, ખામ રીને આ

* શા હાલે નથી જાણ્યા નતા એમ કહેતુ લેખકે 'મનમદિર ઓલો,' એમ હે ચિનનારી લેવા શલાલવાળા ભક્તિસાહ્યો આપણને મળ્યા છે ખરા,

ફોલો ભપારે 'નમું તને પત્થને નહીં, નહીં' ના કાવ્ય જેવું માનવ કેવાનું જન છે ત્યારે એ ગસથી લસનસતા કાવ્યો આપનાર આ કવિ ૧૮૩૦ આવમાન્વાન છે.

આ વિભાગના વિશ્વમુક્તાન્તિના (Cosmology) તેમ જ શુદ્ધ તત્ત્વચિન્તનના કાવ્યો પણ છે 'મનાતન શિશુ'મા પહેલા નિહારિકા, પત્રી તાગઓ પત્રી ચદ અને પત્રી 'અનના ભગચિન' કાળના પડદા ઉપર અકાચ છે એમ કીને નિહારિકાથી માડીને મનુસૃષ્ટિ સુધીનો મૃદ્ધિકમ આયેખ્યો છે આ મર્ગનકમમા ને કદાચ ભૂય થાય તો એ ભૂનને ધારાને માટે પ્રવચનુ સર્જન થાય છે એમ કવિ કહે છે પ્રવચોત્તર ગિયિતિમા વિશ્વમર્જનનું અંતિમ તત્ત્વ 'અનતની રચી સજ્જન કરે તેમા ગદન રાખન' એમ કીને કવિ નિધુની ક્ષીરસાગર-શમ્પાનું ગદગ્ય સમગતવે છે એ સ્થિતિમા એક જ ભાર (existence) હોય છે તેનું વર્ણન કવિએ 'ચૈતન્ય જ્યોતિની ગગાધારાના ત્યાં અંકાયે અખન' એમ કીને કર્યું છે આન જે અંતિમ ચૈતન્યજ્યોતિરૂપે વિવરે છે અને જે ઉપગોપ્યા કમલી લક્ષિત થાય છે તે 'શિશુ-મનુ' સર્વ પ્રકૃતિતત્ત્વ ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા જમાવે છે, એટલે કે સર્વ પ્રકૃતિતત્ત્વોમા એનો આરિષ્ટકાર થાય છે આ વાનમા માન સમુક્તાન્તિનું ચિત્રણ છે, છતાં એ ટેટનુ તારિતક છે એ તો એમા સમાર્પ જતા પ્રાચીન ઉપનિષદ-પુરાણના અને અર્વાચીન વિજ્ઞાનના આવેને આપણે પૂર્ણ પકડી સફીએ ત્યારે જ સમગ્ર 'મનુમનુ'મા કવિ, બ્રહ્મા અને મનુષ્યના સમગ્રધનું ચિત્ર દોરે છે અનન્ન પ્રજ્ઞાંમા જન તો શૂન્ય જેવો છે એના કુદ મનુષ્યમા પણ પરમાન્માના અંકરૂપ આત્મા છે; તેથી એ મનુએ વરાચરને પેતામા લીન કર્યું છે. પામો એવો આ મનુ

દેખાય વામન છતાં ધ ત્રિલોકકેસ
માપે મહાપદ પદનયવિક્રમે એ,
ઉદામ અત્યુજ્ય ઇન્દ્રસાગરે એ
ખર્તાંરનો અમૃતનો મદિમા અનેગ

માટે જ મનુ તે પ્રનુ છે ન દાકાર ને કે જેમ 'ક્રદ્વાદ સાધી વિરાડ
પોતાના એક જોગા સમ્બોધા માધી વેતી કૃતિઓ નુ-ગતી નવ્યમન્દિ
રંગી નથી, જે ગણુતર કે તેવા આ મને આરી દીધી જા' ૭' કવિના મને

નિર્મલ, નિર્મલ, નીલ, નિર્મલ,

નિત્યપ્રભાત પુષ્પ, પ્રભુ પ્રાપ્ત માટે

જગત અનત રસિકશ્રુત્ય માટે

આનન્દીય અનન્દ - - અનન્દ - માટે

૫ ૭

એનું, ચરાચરમા અનુગ્રહ એનું આ ક્રદ્વાદ સાધી તરત 'શુદ્ધાનિદિત
આ આનિ-અનિ ચિત્તગારી' જે અતિમ અત્યવશ્ય છે બ-તક'થી આ
નરિના તરતચિત્તનમા પણ ભક્તિની મુગ્ધમિત નગ પથરાયેલી કે એમ
માગે છે તેથી અ' એન નોરનુ પ્રાપ્ત થાય કે કે અનિતમ તત્ત્વ મને
તે હો, પણ આ દરિની અમાદ્યા દેવતા તે આનન્દગમ માધ્યાન્ત
જગતમા જોનપ્રોત થયેલી ચિદધના અત્તરશિષી રિમના ગદ્ગિત જે કે
એને નિ ધડીમા 'મા' ને છે, રડીમા 'ભગવતી' ને છે, 'માનગી
ને છે, 'સનાતન કુમારિના' ને છે અને 'પ્રિયા કરિના'મા રંગ એને તે
એનો જે સાક્ષાત્કાર થાય છે મરિ એને અને ન મોધને અમોધ કે
એ પરમેશ્વરી છે, અનતિની છે, ચોક્ષના છે, ભગવતી કે એ કુમારી છે
એ ગુભા કે એ અનૌદિત ગદ્ગિષી છે, છુતિરિદાગિષી છે એ માનગી છે
એ પરમ રમેશ્વરી દેવી પણ છે એ રી અનાદિ અપ્રનિજના સદ્ગિતના ઉપાસી આ
નરિના એની ઉપાગ્ય દેવતાને સમર્પેના આ કો-કુમુભોમા એના મગન
મુદાભર્તા હૃદયની સૌરભ વહ છે, એની 'હૃદયગાગરે,' અરખર, ચૈતન્યના
સિંધુના તરંગો રેવાય છે એના આ કો યો વન્ય છે, અધ્યત્તર અને
પરપગમત વેરવાપગાથી અગ્રુટ નથા અનત્તા અને મમદયથી રિંગેણી
એ રી આ ભક્તિ પા ધન્ય ૮

આ મરિના ૧ સાગથી સુધી પ્રાપ્તપણે જે કાંઈ તત્ત્વ અદ્વા
આનુ દોન નો ને એમની મનોમતિની મુચિના કે આ મરિના ઉપર જે

‘રેકે કાઠ્યનું’ મંગણુ છે. ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં તો એનું પ્રાધાન્ય હોય
જ, પણ એ સિધ્ધાંતના ગીઝન વિષયોમાં, પણ સદાસર્વદા આ શુચિતાની
પત્રાદ્ભૂ તો ઢાઝર છે જ. એનો કુદુમ્બભાવ જુઓ કે રાષ્ટ્રભાવ, એનું
પ્રકૃતિ તરફનું દૃષ્ટિગિન્દુ જુઓ કે ભૂગોલેતિદાસાદિ તરફનું, એના આદર્શો
ઉપદેશો અને બોધ જુઓ અને જ કલ્યાણકારી પુણ્ય ભાવનાનું અસ્તર
પ્રત્યક્ષ થશે જ.

તો એનાં કૌદુમ્બિક કાવ્યો લઈએ. કાવ્યસંખ્યાંક ૯૯ થી ૧૦૨
અને ૧૦૬ થી ૧૦૯ મુદ્દામાં કૌદુમ્બિક અને સામાજિક ભાવોનું નિરૂપણ
થયું છે. તેમાં પત્ની, માતા, પિતા અને દાદા એમ ચાર કૌદુમ્બિક
વ્યક્તિઓ વિશે કવિએ પોતાની ભાવવ્યક્તિ કરી છે. દરેકના સમ્બન્ધમાં
એમનો આદર્શ આપ્યો છે. પત્ની પહેલાં અનિયંત્રિતી જનીને આવે છે;
પણ કવિની ભાવના તો એવી છે કે તે ‘અનુપા સખી’ અને ‘રમેશ્વરી
દેવી’ બની રહે. દેવી એટલે અરેપૂત્રી, ઉચ્ચ સિંહાસને ત્રિરાજમાના
એવી કાઈ મર્તિ નહિ, પણ રસની દીક્ષા આપનારી પરમ રમેશ્વરી; મારે
તો કવિ કહે છે:

ફેવી ! આવો, પરમ પ્રભુયોજનાસરંગી વિમાને
સાથે સાથે ગમન સરીએ; ત્યાં અનંત પ્રકાશે .
મુકતાનંદે અનુપ નવવા એહનાં ગીત ગાતાં
સન્સૌન્દર્યે મુરબુવનમાં હીંચીએ નંદનોમાં. પૃ. ૧૫૦

આમ પત્ની તે સખી અને દેવી પણ છે અને એનો અબેદલાવી
સહચાર આ ધામમાં તેમ પરમ શુચિત ધામમાં પણ ઇષ્ટ છે.
૧૦૬, ૧૦૭ અને ૧૦૮ સંખ્યાંકનાં કાવ્યો, કૌદુમ્બિક ભાવોને
નિરૂપતાં હોય એવાં આપણાં આજ મુદ્દાનાં બધાં કાવ્યોમાં એ
દીપી જોઈ એવાં છે. પહેલાં બેમાં અન્તર્ગૃહ પણ ધનન્યથ કુરુણનો
ઝરો જ વધ્યા કરે છે. જન્મેમાં અકાલે થનું કર્તવ્યજ્ઞાન કર્તાના
શોકને ગાદતર બતાવે છે. જન્મે કાવ્યોમાં, બાકન થયેલા કર્તવ્ય-

ભાનને હીરે શોક અને પડી તો થોડેધાન નાનના નાનના સ્વપ્નના સ્વપ્નના
અંતરમાં, માતાપિતાના અનન્ત નિખારના ઉપમાના એને પોતાની
અમૃતતા, માતાપિતાના આર્થિકતા અને આત્મવિનોય તથા પોતાના
આત્મવિનોય અને અનર્યાતા તથા અન પોતાના આત્મવિનોય
અર્થસમર્પણ અને દામાપાત્રના કોઈ ભાવા રાગ નથી છે અને નિ
આર્થ નોધે છે

માતા દેહી, પિતા નર મન માનસપમા,

એમની ભક્તિએનામા અદ્ભુત નર મન મન મન પૃ ૧૬૦

માતાપિતામા દેહ એના નર મન મન મન નર ભક્તિભાવે નથી
પડે છે અને કહી કહી ૭

અનરપદ પે આનરપદ નર એ રો,

અર્થએ અર્થએ અર્થનરોપમા નથી રો પૃ ૧૬૧

આ આદર્શ અર્થએ, આ ૩ એના ૧ વિદ્યાર્થી તત્ત્વવાગી
નરોમાધી થોડી પર્થએ અર્થે ઉત્તરના એ આ આ
નરોમાધી નથી

હવે તો અર્થે અર્થે

અર્થ ને નર નર

હવે પદા ગા કોઈ

પર્થએ ૬ તો નર

તે ૫૭ તુ નેદની નર નર વેદી,

મુખધ મર્થે અર્થે મીડી અર્થે ૫ ૧૫૪

નથી શરુ થતુ એ માર્ગવર્તન નર નથી

રક્તરુપ બની વહેતા નાડામાં ગ્રાણી જેમના

તેમનાં સ્મરણોમાત્ર મેવવાનાં રહ્યાં હવે ! પૃ. ૧૫૭

- થી શરૂ થતું અને

કષ્ટો વિવિધ રે ! વેડ્યાં દળની દીનતાતણ્યાં;

કૃષ્ણઆંધ્રાણો કુર્ગા કળ સૌ અર્પિયાં અને.

ને વિમૂઢ અને મેં દા ! નિષ્કુરે રાજ ભોગ્યું !

પિતાના દુઃખદહાડાની ભણીયે જોયું ના જરી !

જડ દેયું હવે જાગ્યું ! જાગ્યું ના જાગવા સમે;

પિતાની ભરમને દેવા અંજલિ નયનો ઝખે !

ક્ષમા તાત ! ક્ષમામાં રે આપતું આપણું મયું !

અંતરાત્મા નથી દેતો ક્ષમા કિંતુ જાગ્યો જાગ્યો પૃ ૧૫૮

વગેરે ચરણોમાં છે તેવા કરુણગર્ભવાળુ એ પિતૃતર્પણનું કાવ્ય આપણા સાહિત્યમાં ચિરકાળ દોકા ! તો

ગયા દાદા વ્હાલા, પ્રતિનિધિ ગર્ભ પેદી ભરના !

ગળ્યો કાળાખિના જળમહી મહાકુંગર ગળ્યો !

ગર્ભ મીઠેરી એ હૃદય હરિયાળા બેડી ગર્ભ !

ભલાઈ, બોળાઈ ગર્ભ ! પ્રણયનેલી ગર્ભ અળા !

હવે તો દાદાઓ દુરલભ થયા, દારુણ સમે

અકાળે બાળો જ્યાં દરમઝ જતાં : શી રીત તલી

અહે વાસો દાદા ! શિશુમુનિયાંને લઈ સુખે

ખિલાવીને ખીલે અમરત-રમ્યા નંદન વિષે પૃ ૧૬૬

જેવા આદર્શીયી અંકિત પંક્તિઓવાળું 'દાદા' નું કાવ્ય કૌટુંબિક જીવનની મહત્તા આપણી પાસે જીવંત સ્વરૂપે રજૂ કરે છે. 'આર્ય વિધવાને' કાવ્યમા પણ શુદ્ધ આર્યભાવના જ વહે છે. એ આદર્શ એની પહેલી લીટીઓમાં જ વ્યક્ત થાય છે :

મંગલસ્વરૂપ વિમલા વિજયા નમુ' હું,

સંસાર પાવન કરતે વિમૂતિ છે તું;

તું તો તપસ્વિની મતો કપરાં નિવેશી

છે શાન્ત, દાન્ત, શુચિના થકી વંદનીયા, ૫. ૧૬૭

એવી આર્પવિધવા તરફ પણ કવિને ભક્તિભાવ જ ઊભરાય છે અને તે કહે છે:

અખંડ શુચિનાતલુાં જ્યાં વદતે મંદાકિની

નમું હું, વિજયા ! તને વિમલ જ્યોત આ લોકની ! ૫. ૧૭૧

આમ પ્રણયિનીમાં, માતામાં, પિતામાં, દાદામાં અને વિજયામાં કવિના આદર્શની વિમલતા આપણને દેખાય છે.

પ્રકૃતિશાસ્ત્રો જોઈએ: ૪૪-૪૭ અને ૧૧૦-૧૨૦ એમ વંદેશ શાસ્ત્રોને આ સંગ્રહનાં પ્રકૃતિકાવ્યો કરી સકાય. આ કાવ્યોમાંથી ઘણાં અન્યોક્તિ પ્રકારનાં છે: તેમાં પ્રકૃતિમાં કવિ માનવધર્મ આરોપે છે તથા પ્રકૃતિની લીલામાંથી કવિ માનવને પાળવા લાયક અને અનુસરવા લાયક માર્ગે તારવી દાટે છે. ૪૪ માં કાવ્યમાં સામર્થ્ય કથ્યાણુવિમૂતિ એટલે જામણી નમ્રતાની વિમૂતિથી ભરપૂર ગળ્યો છે; તેથી નમ્રતાનો, જ્યાં માતાં સાગરનું પોતે લીધેન જાણુ દેવાની મેધની સમગળ તથા તદ્વપરતા બતાવ્યાં છે; તેથી જાણુઓઅનોઢ, ૧૧૧ માં ગ્રીષ્મની વાદ-ગાને પોતાની સ્વસ્થતાનો સહુ ઉપહાસ કરે તો પણ પોતાના 'ઢાવા મળે' કોઈના તમા સિરે ઢાલેક ટાડક કરવાનો અને પછી ગ્રીષ્મતાણુ પ્રકાપે ગળા જવામાં ધન્યા' માનવાનો નિશ્ચય કરતી વર્ણવી છે; તેથી પરોપકાર અને સર્વસમર્પણનો અને ૧૧૬ મામાં અશક્તિ છતાં, અને તેવાં જાણુ સમુદ્રને અર્પણ કરતા પદાર્થને વર્ણવ્યો છે તેથી મહિતનો - એમ વિવિધ પુખ્તચાળી ભાવોને કવિ પ્રકૃતિતત્ત્વોનો આશ્રય

લઈને વ્યંગિત કરે છે ‘સુરપાણનો ઘોષ’ જેવાં શુદ્ધ પ્રતિધાવ્યમાં પાગુ એનો ભક્તિભાવ બહારાઈ ગય છે :

નાનો ઘોષ જનાં અર્ધાં પ્રતિતિની સકિત ભરી રાજતી ?

મત્યોના અલગર્વને રમતમાં ખંડી રતી ગાજતી !

ક્યાં સિંધુ, કદી બિંદુ ? માનવતણી મૂર્ખાઈ જનની ગળા,

ભક્તિથી શિર નમ્ર થીભગવતી - પાયે પડે ત્યાં દળા. પૃ. ૧૭૪

‘યમંત’ માં પણ કવિના મનની વિમળતા જણાઈ રહે છે:

વસંત આવો દસંત, અંતરકુંજ કરો વિમળા ત્રિકસંત,

શોક જન્મિત ઇંદ જીવનમાં રમેા અમર યૌવન વિત્તસંત. પૃ. ૧૮૪

રાષ્ટ્રપ્રેમ-સ્વાતંત્ર્યપ્રેમાદિનાં કાવ્યો જોઈએ. એવાં કાવ્યો આમાં નેરેક છે. ‘સ્વાતંત્ર્યનું’ પંખી’ નામે કાવ્યમાં ‘કવિ પોતાની સ્વાતંત્ર્યની ભાવના નિરૂપે છે:

ચિહ્ન તહીં સ્વાર્ષણાગ્નિ પર નીલ આંધી ક્યું;

અપૂર્વ સુખશાંતિસરતહું રાજ્ય ત્યાં વિરતયું. પૃ. ૨૦

સ્વાર્ષણ વગરની સ્વતંત્રતા નકામી છે, એ જાને અવિભાજ્ય છે, સ્વાર્ષણ કરવાને તૈયાર હોય તે જ સ્વતંત્રતા મેળવી શકે. મરણ વખતે અને તે પછી પણ પોતાની જન્મભૂમિની જ જાંખના રાષ્ટ્રપ્રેમીને રહે છે. તેનું નિરૂપણ ૩૨ મામાં છે. ‘લોકપ્રકાપ’ અને ‘કસમયે આંતરકલહો’ એ એ કૃતિઓ અન્યોક્તિઓ છે. લોકપ્રકાપથી પહાડો પણ પાનાળજકરે પચી જશે એમ પહેલામાં અને તરુઓ ગ્રીષ્મમાં આંતરકલહ કરે તે ફીક નહિ, વર્ષામાં એવાં જમકલાં કરે તો હજી એ નબી શકે એમ કહીને ચતુનાં દળવાદળ ઘેરાયાં હોય ત્યારે આંતરકલહ ન જ શોભે એમ ખીજમાં સૂચવે

છે પણ આ વર્ગનાં કાવ્યોની કવગીચાં અને આપણાં દમણાં તો નદીપૂરવેગે સ્વાતાં જતાં અનેકાનેક રાષ્ટ્રગીતોમાં પણ માનમયું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવાં 'ભારતમતન' માં સંસ્કૃત પુરાણાન્તર્ગત મોત્યશૈલીના ઉત્તમાંશે મૂર્ત થયા છે :

નમું ભારત માતા હે ! નમું માંગલ્યરૂપિણી !

નમું મૂર્ધ્વપ્રભાસિકતા વેદમાયાપ્રસારિણી ! પૃ. ૧૦૬

- થી આગમ્ય પામતુ, પ્રકૃતિનાં વિવિધ સ્વરૂપોની સમૃદ્ધિ ભાનની મેવામાં સદૈવ હાજર રહે છે એમ વર્ણવતું :

પંચ દિવ્ય વિભૂતિઓ - સત્ય શ્રદ્ધા, પવિત્રતા,
ભક્તિ સમર્પણે લીના, અખાપસા રિધર - ન્યૌતરી,
વિવર્સે તય આત્મામાં પૂર્ણતા પ્રગટાવતી,
પ્રભુની દિવ્ય લીલામાં તાલે તાલે જળી જતી. પૃ. ૧૩૦

વગેરેથી એની નૈતિક સપતિ દર્શાવતું અને અન્તે :

હો! દેહ, હો! પ્રાણ, અંતરહમા હળી પડે;
એક અંગરૂપિએ સર્વ અર્થ તારે પડે હો!

- થી સમર્પણલીના ભક્તિમાં પરિણમતું આ કાવ્ય આપણાં રાષ્ટ્રકાંડમાં નેમજ ભક્તિકાવ્યોમાં એ સારી પદ્ધતી મેળવે છે.

આ વિભાગના જે કાવ્યો તો પ્રેમાનન્દ - વલ્લભ પિતાપુત્રની પાઠ ફેરાવે છે, જ્યાં

જન્મપૂર્વે પણ જે ગિરાતણી
અર્થસિદ્ધિ થઈ રકત અંતરે
સિદ્ધિ તેહ નિજવાણીવાદને
લબ્ધ થાય ન પરાઈ વાણીમાં.

બાપા બાપાતણી લિજ, ભિજ પ્રકૃતિ જાણી;

સિદ્ધિ સંભવની રહેજે સ્વસ્વભાવાનુસારિણી. ૫. ૧૨૭

અત્રી માતૃભાષાલક્ષિતને વ્યક્ત કરતા 'માતૃભાષા' નામે કાવ્યમાં વસ્તુત્તમતા અને અસાધ્યભારી નથી, પણ નમ્રતા અને લક્ષિની સાથે માતૃભાષાનાં 'સ્વરૂપનું' સ્વયંગોચર છે.

નથી મરદપૂલિંબા વિશદ અત્ર છે બોમમાં

ત્રિવેનર વિશે પરંતુ પ્રિય ગુર્જરીની રમે

પ્રસન્ન મુખકાંતિ, જોડ નહિ જેની કે બોમમાં.

બાપો! વદન વદાણું એ - સરસ જ્યોત્સ્નિકામી જામે! ૫. ૨૨

- વાળા અરજોયુક્ત કાવ્યમાં કરિને ગુજરાતલક્ષ આત્મા દેખાય છે.

બાંગળાઈવિષયોને નિરૂપતાં કાવ્યોમાં કેટલાંક સુંદર છે. છતાં તેને તથા દષ્ટને હવે આવજો 'પ્રિયા કવિતાને' નામનું ખંડકાવ્ય જોઈએ. એમાં કવિએ કવિતાની સાથેનો પોતાનો સદચાર અન્વેષકિતરૂપે વર્ણવ્યો છે. ભગ્નનીય અને લક્ષ્મી. વચ્ચે જેમ ઉપારયોપાસક અને સેવ્યમેવક ભાવ દેખાય છે તેમ જ પ્રિયપ્રેયસીભાવ પણ કેટલીક વખત પ્રતીત થાય છે. અહીં કવિ, પોતાનાં અતીત, વર્તમાન અને અનાગત કાવ્યોની ભાવનામૃતિને સાકાર રૂપે છે અને એની સાથેનો પોતાનો પ્રિયપ્રેયસીનો ભાવ વર્ણવે છે. આ એની કવિતાપ્રિયા એના પ્રિયનું હૃદય રંગરંગ જાણે છે. કવિ જ હોય છે :

તું એક મુગ અંતરંગ સહુ જાણનારી સખી !

ન ગુપ્ત તુજથી કશુંય હૃદયે કદી સંધ્યું,

ન અન્ય કદીયે જઈ ઉર કદીયે મેં ઠાલવ્યું;

હૃદયે અનુભવ્યો કદી તુજ સમીપ સંકાય મેં ? ૫. ૬૬

ચેરસહચારે વિશ્વાસ કેળવતાં સંકાય રહે જ ક્યાંથી ? એવા વિશ્વાસના

જનક 'અખંડ સદવાસના તર મને હજો શા દિનો' આણુ હૃદયેકથ થય
પછી કવિ કહે છે કે મારા મિત્રની સદ્ વાતો તને રૂં કહેનો, પણ કેવી રીતે ?

તને પણપમે કોને હુ જની મુગ્ધ બોલાવતો,
અંગાઅઃ ઉદગમા પ્રભુધિની ! વધને તને
ક્યા મુગ્ધ પ્રતિતી શ્રવણ તાદર રેતો :- ૫ ૧૮

મારી પ્રતિતી કયા - માન તરંગ, માગ નેહો, આંદોશ અને અપૂર્ણ
અનુભૂતિઓ અધુ હુ તારી આગળ ખાવતો અને પછી તો, જીવનભરના
આ પળેપળના મદગાર હરિ પોતાની કરિનાપ્રેમણી સાથે, દિવસમા અને
રાત્રિમા, વનમા અને ઉપવનમા, વ્યતમા અને વર્ષામા, આર્તજનના દુઃખમા
અને સુખામીના સુખમા - અમ જીવનના સત્ત્વ દેશોપદેશોમા નિર્ભયા કરે છે
તેણુ આ આખા કાલમા, રા કષિર નોધે છે તેમ 'મુદામય મુદાપ્રેરક'
નર્ણન છે એ ધન્ય નર્ણનપ્રસાદનુ જોશ ઓટ્યુ તો પ્રગળ છે કે સ્થિતપ્રજ્ઞ
આ કવિ પણ ધરીત તો ભાન બૂધીને પ્રેમોન્માદના રસદિન્દોળે ઊછળા પડે
છે અને કહે છે .

કપોત આગા કપોત, શિર અધ મારે ધરી
કોને તુ, કરત્યરી રણકતી મીઠુ કકજે
પિંટાળી મુગ્ધ કકર્મા - અખા પ્રેમના અધમા
દૃષ્ટે ઊગ્રાતે હિરે પ્રણય - અકમા તાદરા
ધરી શિર નિમેષલીઝુ, તર વદની પૂર્ણિમા
નિવાળત રસપ્રદેશ ગમ રાખ પાખે સર્વ,
લપાલી મુગ્ધ પાખમાં નિવસતી કળા તાદરી
સિંચાઈ અધરામૃતે સુખસમાધિમાટે મરુ ૫

અને અનંત કવિ પ્રાર્થે છે .

પ્રમાતપટરગિણી, હૃદયનદિની, તુ હિયા
અદૈવ ઉદયાવળે જીવનના પ્રકુલ્યાનના

અખેડ શિવ દર્શને, પરમ મંગલે પ્રેરજો, . . .
પ્રિયે ! તું ચર્ચિ ઓતપ્રોત મુજ કુરુને જન ભણી;
મદો અરવ શબ્દમાં યે મુજ સંગે - રહેજો ભણી. પૃ. ૭૪

આતું આ વરતુ આ કાવ્યનાં ક્ષેત્રે અપૂર્વે પ્રસન્નોન્નવન રાલીજો
શબ્દવતાર પામ્યું છે. એનો વર્ણનૈભવ લુગ્ગો :

- (૧) ધ્વજો ફરફરે જાદી દરિતે ગદ્ય ઉત્તમના
મહા ગગનરાજને પદન નાખતા ચીંજણા; પૃ. ૭૦
- (૨) પસંતે સખાં તાદરી રસિક રમ્ય શૃંગારના
કળાકૃશળ દરતથી મધુર ગંધથી મહેક્કો
ભઈ કુસુમમંજરી ગૂંચને વેણી તારી પ્રિયે ! પૃ. ૭૧
- (૩) આપાદ ધન આવતો ગરુડાદથી ગાગતો.
દશે દિશા સસંતે સારથ અપઘાતલું વેરતો,
દયાળ જગદેવની કદુલ્યુ ધાર વર્ણવતો. પૃ. ૭૨
- (૪) સમરત દિન ચેતનામય પ્રકાશ ધર્મી ગવિ
તણ જગ કૃતધ્વ જય પળે થોભી અન્નાચળે,
વિરક્ત મુખ બેળ ધાગલુ દગંત સંન્યાસનો. પૃ. ૬૯

એની અલંકારસમૃદ્ધિ (યમકાદિની) લુગ્ગો :

- (૧) ભયંકર ભવાબ્ધિમાં તું તરણી ખની માદરી,
તરંગાતુરો ધ્વજંતે તુષકારતી મૃત્યુને;
સરંત મુખ મહેલથી ગદનાંસિધુની મૃત્તા — પૃ. ૬૬
- (૨) વિરામ તવ નામ, પ્રેમ તવ કામનાસિદ્ધિ સૌ, પૃ. ૬૮
- (૪) દરેત રસરૂપ; પુષ્પમય પુજનમાં
દરે ભ્રમર ગુજના; મધુર ગંધ નિઃશ્વાસને
વક્રી પવન જય ડોલત ઓળના પૂરમાં; પૃ. ૭૦-૭૧

(૫) મુવાડી સરિતા તરે મરમરનં હંદરી કને,

બધાં મગ્નમગ્નિયાં ઋમરનં ગાંધી તમે, પૃ. ૭૨

પણ કેટલું ટાંકવું? અર્થેતિ મુસાશિલ્પ આ કાવ્યમાંથી છૂટક અવતરેલાં આપણાં જ નકામાં છે. ઉત્તમ શિષ્ટ ખંડકાવ્યમાં જોમંજો એવું 'કયું' નવ આમાં નથી? જોમાં દૃશ્યને ભાવોઝઝલિત દેહે ચલવનાં મગ્નનાનીનેશાથી કલ્પનાવિહાર છે, જોમાં અલ્પબ્ય રનેદાદૃતપ્રાપ્તિએ ધન્યતા અનુભવના દેવાનું આનન્દોદસસિત સૌમ્ય ભોમિવદન છે અને જોમાં ગ્રાંખાં અભવસનમાંથી કપારિક બહાર નીકળી આવતા લક્ષિતશીતગચ્છ જેવો કમનીય ગૂંચમૂંડ વિચારધ્વનિ પણ છે. વળી જોમાં મુકત પૃથ્વીજન્મનો વિજ્ઞપ્ય છે. કાવ્યાત્મા એવા શાન્તપ્રસન્ન સંગારની સાથે અરિનાભાવે રહેલાં માધુર્યપ્રસાદનો પણ એમાં ચિન્હ છે. સુખમ અનુપ્રાસ અને ચમક નો એક ખીમ્લ સાથે સ્પર્શ કરતા આ કાવ્યમાં રથાન મેળવીને પોતાને ફૂનાર્થ ચંપલા સમજે છે. અને આખા એ કાવ્યમાં અર્થેતિ વહેતું અદ્ભુતપ્રાપ્તિનું અરણ્ય સરદન વાચકને પોતાના શીતલપુનિત શીકરે સ્નતપણે સોંપ્યા કરે છે. જોમાં નિમગ્નજન કરતાં, વાંચનાર રોમાંચિત બનીને જૂદ એવા, માનવમનો-લુહમતીત એવા ચરાચરને જરીને પહેલા પારાવારનં સાકાર કરે છે. એવાં કાવ્યો ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજાં કેટલાંક છે?

૨. કાવ્યપ્રકારોની દૃષ્ટિએ

કાવ્યપ્રકારોની દૃષ્ટિએ આમાં સોનેટો નો છે જ. ઉપરાંત 'આમાં' મુક્તકો, સંદાનિતકો, અન્યોક્તિઓ, પ્રતિનિધિત્વ, પ્રસંગકાવ્યો, ખંડકાવ્ય, ભજન - ૫૬ - રતોદ્યાદિને પણ પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું છે.

જે બધાંમાં સોનેટૃતિએનું પ્રાધાન્ય છે, કેમકે કુલ ૨૨૨ કાવ્યોમાંથી એાપન આ પ્રકારનાં છે. આ એાપન સોનેટોમાંથી ૧૧ મરાલિયન બધારખુનો, ૯ રોસપોરિયન બધારખુનો અને બાકીના ૩૪ અનિયન્ત્રિત અથવા મિથ્ર બધારખુનો છે. આ સોનેટોને

તપામતાં એમ જાગે છે કે કવિએ સોનેટમાં અન્યથમકનું^૨ ૧૮ માન્ય કર્યું છે. ૧૯૩૪ની પછી રચાયેલા આ સંગ્રહનાં એકે સોનેટમાં અન્યથમકનો અભાવ નથી. આમાંથી શુદ્ધ શેક્સપીરિયન અન્યથમક ૨૦ કાવ્યોમાં છે ને મિશ્ર શેક્સપીરિયન અન્યથમક ૭ કાવ્યોમાં છે.^૩ શુદ્ધ ઇટાલિયન અન્યથમક એકમાં, મિશ્ર ઇટાલિયન અન્યથમક ૨૦ કાવ્યોમાં છે.^૪ બાકીનાં ૭ કાવ્યોમાં અન્યથમકની કોઈ ખાસ યોગ્યતા નથી. ગુજરાતીમાં સોનેટકૃતિઓનું આટલું વૈવિધ્ય બીજા કોઈપણ એક કવિએ ૯૭ સુધી નો આપ્યું નથી. આ કવિએ ૩૧ સોનેટો પૃથ્વીમાં, ૭ ગિખરિલીમાં, ૬ શાર્દૂલ-વિકીરિતમાં, ૩ અનુષ્ટુપમાં, ૨ સ્તંભરામાં, ૭ વસંતતિલકમાં અને ૨ ઉપગતિમાં રચ્યાં છે. સોનેટને માટે આપણા બધા હૃદયોમાંથી પૃથ્વી અનુકૂળનમ છે એમ દવે સિદ્ધ થયું ગણાય. અહીંના પ્રયોગો ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે અર્ધગાઝ્ઝાર્પની દૃષ્ટિએ ચૌદ - અક્ષરી છન્દથી ઓછા અક્ષરમાપવાળા છન્દો આ કાવ્યગતિનું ઓછા અનુકૂળ થાય એમ લાગે છે. અષ્ટાક્ષરી અનુષ્ટુપનાં બે ચરણોનું એક ચરણ ગણી લેવામાં તો આખા ગે છન્દઃશાસ્ત્રની અવહેલના છે, કેમકે એ છન્દમાં ચરણાન્તે દરબતિ આવશ્યક છે તેને કોઈપણ રીતે અવગણી ન શકાય. વળી આ કવિએ જુદા જુદા વિષયોને સોનેટોમાં ઉનાપ્યાં છે તે તો અનુક્રમણી ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ

૨. શા. શા. મુંદરછ બેટાછ (ગુજરાતી સાહિત્યમાં સોનેટમાં) સોનેટમાં આ તત્વની હાજરીની ખાસ જરૂર માનવા નથી, પણ એ બરાબર લાગતું નથી. સોનેટમાં જેમ ચૌદ ચરણો જેમએ, વિચારના સબ્યતાગામ્ભીર્યાદિ લેઈએ તેમ એની રચનામાં અવંકરણની દૃષ્ટિએ એકાદ જાતની અન્યથમક રચના પણ લેઈએ જ. પ્રાતાશાસથી આ જરૂર જાણ્યે જ પૂરો પડે.

૩. abba cdcd efef gg, abab cddc efef (કે efef) gg જેવી મિશ્ર રચના.

૪. abba cddc efef કે (efef) gg, abba cdcd efef, abba abba cdcd (કે cddc) ee જેવી.

તો આમ આપણા ગણ્યામાંડ્યા સિદ્ધહસ્ત સૌનેડીઅરમાં
રા પૂજનાયનું નામ પણ મિનાસ કોચે ગણ્યાની રામના આ
ચોપનમાંથી વિશેષ કે તેથી પણ વધારે એનેટો, સૌનેટરચનાની
દરેક ડોમોગીમાંથી મિન્યા મની રહે એટલી મિલિટારી
જરૂર માલૂમ પડે છે લખ્યા અને ગામનીય તેમ વળી સુમિત્રના
આમાંથી ધણી સૌનેટમાં દેખાશે

જેમ સૌનેટ ગતિમાં રમીની સિદ્ધિ ધણી જંગી છે તેમ કાવ્યના
અન્યોક્તિ પ્રકારમાં પણ એમની મિલિ હિસ છે આ સમદમાં
પણીતોકથી પણ વધુ લખ્યો આ પ્રકારના માલૂમ પડે છે આ
કાવ્યોમાં હોય છે એથી હોય છે આ પ્રમાણમાં અને સમદાયેટી
લખ્યો વાચતા બન્ન અર્થોની સુચોચ સમિત્રના, જે આ પ્રકારનું
મુખ્ય તત્ત્વ છે તે સુખમ ગતિ અપત્તિય થાન જણાય છે, 'વાડોનિયાને',
'કુરિવેચકને', 'મગ્ધરિયા', 'દડી', 'સનાતન ડોમરિકાને', 'મિયા કરિતાને'
આદિ રૂતિઓ તમાસના આ પ્રમાણમાં સમર્થ સમગરો એસામની
આટલી અન્યોક્તિઓ આપણા બીજા કોઈ નવમિએ આપી નથી

જેને પ્રસંગનાય મેનાર તેના આમાં બે કાવ્યો છે, પણ એમાં
કરિને પૂરી સંજ્ઞતા મળી નથી દેખાતી ખટમન્ય એક જ છે (પ્રિય
કરિતાને) પણ એ તો આ આખા ય સમદનું જૂથ છે

આમાં સમદનોના મોટેક પ્રતિનિધ્યોમાં જેને સ્વભાવોન્ન શુદ્ધ
પ્રતિકાન્ય કહીએ એવું તો એકે નથી, પણ અનનૂત શુદ્ધ પ્રતિનિધ્યના

૫, પ્રતિકાર્ણના હું અનુક વિચારો પાડું છું તેમાંથી જેનું હોય તેનું
પ્રતિનિધ્ય સ્વભાવોન્ન વર્ણન કપમારપકાર્દિ અર્થપ્રદો પણ વપરાયા વગર
વર્ણન હોય તેને સ્વાભાવિક શુદ્ધ, શુદ્ધ પ્રતિનિધ્ય જ વર્ણન હોય પણ એમાં
નવ દાની મદદ લીધી હોય તો તેને અનનૂત શુદ્ધ અને પદ્યમારોપિત
હોય તો તેને સમાવેશિત પ્રતિકાન્ય કહી શકાય પણ આ પરિભાષા
સમજાવીને આ વિષયને મેં અન્યથા (ગામરી, અક ૧ ૧૯૯૬) લખ્યું હતું
તેથી અહીં તો ઉપર વાપરેલા ગળેટી સમજાવી પૂરતું જ આ લખ્યું છે,

ત્રલોક નમૂના મને હ ખન માળીના મના પ્રૃતિ । મો સમારોપિત છે અને
એમાથી ઘણાખરા અનોતિપ્રારના ા ભજનપદ્મોનાદિ પાણુ આ
મગ્રકમા દરો છે પ્રાગ્દષ્ટિએ આમા, માની જ્ઞેમરી પ્રાર્થનાઓ,
લોમ્દાળમા ગ્યારેન ભજનો, પુગલસૌરીએ ન ન નોન કે સ્તન તથા
સામાન્યત પદને નામે સમગ્રતા ગીતોનો સમાવેશ થાય છે આમાથી
ઘણાખગ મધા જ અન્ત મત્તવાળા છે ‘નનપ’, ‘લામી વાટે’ અને
‘હુ શુ આપુ ?’ જેવા । મોમા આર્નહ્મના થનો અને દીનતાએ નમ
મનેન ભ તના સમર્પણો મુરેખ રીતે અતિ થના છે આક ચરણમા સમાર્ધ
જતા એ જ મુલગ મિચાગને નિરૂપતા મનને સમૃતમા સદ્ધનિતક કહે
છે એ પ્રમરના આમા ચારે મગો છ મુખ્ય પચ આમા મે તણ છે
આ મન્ને પ્રમરોમા પણ મિની સિદ્ધિ ઉગ

૩. કાવ્યાત્મા અને કાવ્યશરીરની દષ્ટિએ

આટલુ નાન્યાનિચાયાં પત્રી દવે એમ ખુશીથી કહી શકાય કે
આમા પ રીતે આ મરિમા કે પનોડુપન ઓધુ તો જિનિ અને નિચારતુ
પ્રામત્ય વધુ છે આ ભમ્તલ્લયના લગભગ દરેક લ્લમા જિનિતુ અમ્તર
તો હોન છે જ, પ । આ જિનિનો પ્રનાદ ધાવમાગ નથી રહેતો, તેથી
ક્રની નાર તો એ અસલક્ષ્ય જેવો જ ગી જનપ છે, ક્રેનીમાર મો
અલક્ષ્ય મને છે ત્યારે પણ હ મને લલમચારી નામે નેવુ ઉગ્ર મ્ચરૂપ એ
પકડતો નથી અને જ્યા પ્રમળ બનીને દેવાને શુમ્ધ મના મડિ છે ત્યા
પણ એ શાન્ત જ રહે છે વાનાએડાનાળી તોફાની વર્ષામા નેરામાથી
જિભરાઈ જિભરાઈને વહેતા વહેણો જેવા મન્ત એ ॥ જિનિરહેણો ક્યાય બનતા
નથી ‘નિરહવ્યાળા રાધા’ અથવા ‘દવે અથવા ‘મારા સદ્ગત પિતાથીને
વદ્દાજનિ’ વગેરે મ મોમા જ્યા મુણપ્રામત્યનો આનિષ્કાં થાય છે ત્યા
મગુ, વાગક હેતીમા જેમ મ । ભગ્નકા વગર એ ધાગ સત્ત પાણી વહ્યા
જ મે તેમ જિનિપ્રનાદતુ રેણુ શાન્ત પગ અગ્નિગિત સાતત્યનાગુ બની
મે કે નિચારભાગ પગ આ કરિમા સારી પેરે ા આ તત્તચિન્તનના

બાપે સંમેના કાળોમા જે અર્થદુર્ભાગના એમાં દર્શાવેલ નબળા છે. અવગત 'શિવ', 'સનાતન વિશ્વ', 'મનુષ્ય' જેવા કાળોનું વસ્તુ પ્રિયાર ન ગત્ત તેથી સામાન્ય જનથી દુર્ઘાત કે અઘાત, પણ એમાં કરિનો દોષ નથી, જોનરું એમાં મૂદાનિમૂદા પ્રિયને અનુરૂપ ભાષાવ્યક્તિ કર્યા જતા પણ દરિ અર્થાભોધની મુગમતા, સામાન્યનાં સાચવી શક્યા છે એમ સમજીને જાનાઈ મંગે કાનિ અને પ્રિયારની વાત કરી તેથી એમ વચન નથી જ કે આ કરિમા કંપના નથી આમાના ધનુષ્યમાં કાળોમાં કંપનાં ઓઢી છે એ સાચું છે, જતા 'વનરામ દાડ' અને 'પ્રિયારિતાને' જેવા કાળોમાં દુર્ભાગર થતા આ કરિના અત્યુચ્ચ કંપનેરૂપનો અનુભવીને મેનું મન હર્ષોન્મચ્છિત નરિ થાય? 'પ્રિયાર કરિતાને' માં દેખાતા કંપનામિતાગની કિઆઈ મુત્તગતી કરિતામાં હજી મુધી તો બીજો ન્યાન સનાઈ નથી અને વળી પાકુ કાંપુ પ્રાપ્ત થાય કે કે પ્રિયાર, જિમિ, કંપના એ ત્રણેમાં આ કરિમા મનોવૃત્તિની મુચિના મદસર્વક દાનર છે ન

રસપદ્ધે આ કરિનેઈ અંગી કમ માન્ય છે, તે દુનુ એનાં આખા મનસમાં અન્તર્દૃઢ છે 'હવે', 'માના મદગત પિતાગ્રીને શ્રદ્ધાજનિ', 'મુગમદ્દને', 'નિરબ્ધકુળા મના' આદિમાં જ્યાં આ દુરુલભ અંગી થઈ પડે કે ત્યાં એ ગત્તા આરિફગુમા પાનુ આ કરિ કસમ કે એમ જાગ્યા વગર મેનું નથી. કાળોનું તો માન 'મમકુ' જ એક જ નબળા દેખાય કે 'યોદ્ધકોપ' અને 'કાળી ચૌદશ' ના અતમાગમાં રોડની, અને 'અગર-રી', 'પદાગ્રીને મેદાને છે'ની આગા 'શરીફ શ્રદ્ધાદ', 'સ્વાર્ત્ત્તના સૈનિકો' વગેરેમાં વીરની આખા પાનુ થાય છે 'પ્રિયાર કરિતાને' માં પ્રેમાદૃતને લીધે નીપજતો સૌમ્ય મુગાર નિરૂપાયો કે તે આ આખા ય મગદમા વૈનિક અને તાજગી આપે છે મરિ, વૈનિકસંગત દુર્ભાગુ કુરુવ જેવા નથી પણ કાળોનામથી થનથનના, ચિથનપ્રતા થરાના પ્રમનીસાદવાળા મન્ય માનવી કે એમ વતાવે છે 'પ્રિયાર કરિતાને' નો

શૃંગાર વિભવ છે, પ્રસન્ન છે, જીર્ણગામી છે, અદૃતપર્યેષસાથી છે; માટે તે તો ઉચ્ચ કક્ષાનો છે. શાન્ત તો કવિનો પદ્મસ છે; પણ આ શાન્ત નિર્વેદમાંથી નથી જન્મતો એટલું અહીં ખાસ નોંધવું જોઈએ. કવિનો શાન્ત હૃદયનિગ્રહજ અને દૈન્યજ્ઞાનને લીધે ઉદ્દેશ્યતા સર્વ-સમર્પણ લાવમાંથી જન્મે છે અને પરમાહુન નિર્વિકારી આનન્દ-સ્વાસમાં પરિણમે છે.

શુભપરંપરા આ કવિમાં માધુર્ય અને પ્રસાદનો ભાવ સાર્વત્રિક છે. આગસ્ટનું દર્શન પણ આમાં ક્યાંક થાય છે પણ એ આગસ્ટ માર્દવયુક્ત હોય છે, એટલે કે આ કવિને અર્થોજ્જ્વલ યથાચોગ્ય વ્યંગે અભિનન છે, શબ્દોજ્જ્વલ ક્યાંક નહિ. પદ્મસાક્ષિત્વ આ કવિને સામાન્ય રીતે પ્રકૃતિસિદ્ધ જણાય છે. કવિનો પ્રસાદ, અન્યથાની ભરવતા પૂરતો જ નથી, પણ કાવ્ય ધોરણનાં જ આત્મા આંતર્યામિક પ્રસન્નતામાં મગ્ન થઈ જાય એવો ઘણે ભાગે તો છે. શબ્દગત તેમ જ અર્થગત માધુર્ય અને પ્રસાદ આમાં પ્રયોગમાં છે, તેથી આ કવિની કવિતા પ્રવિતપ્રસન્નપદ્મવિ નાત્ર નથી બની જતી, પણ સહૃદયના આત્માને પ્રસન્ન અને મધુર જૂભિકા ઉપર સ્પર્શ લખ એવી થાય છે.

ક્યાંક અનુભવાય છે પ્રતો સામાન્ય રીતે ઔચિત્યભંગ આમાં જોવાતો નથી. દેશનું ઔચિત્ય, વસ્તુનું ઔચિત્ય તેમ જળી અલંકારનું ઔચિત્ય પણ આમાં ઘણે ભાગે જણાયું છે.

કાવ્યની વેપજ્ઞતા જેવા અલંકાર પડતે, આ કવિ શબ્દાલંકારોમાંથી અનુપ્રાસ અને યમક તથા અર્થાલંકારોમાંથી ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, સમામોદિત, અન્યોદિત અને વિરોધ જેવા સાદા અલંકારો જ વાપરે છે. અનુપ્રાસ અને યમક તો આ કવિને સદૃજસાધ્ય છે. આંતર્યમકમાં અને આંતરનુપ્રાસમાં, ઔચિત્યનો ભંગ ક્યાં સિવાય આ કવિ વાળી જ સરળતાથી સિદ્ધિ મેળવી શકે છે. આટલા સુખ

અનુપ્રાસો અને ચમકાથી ખચિત આ પુસ્તકનાં કાવ્યો પાંચા પદી એમ નથી જ લાગતું કે એને ગોઠવવામાં કવિએ સંપ્રમાણ પ્રયત્નો કર્યા છે. કાવ્યરસના પ્રવાહમાં એ ગિચાગ તો તબાના આવે છે અને વિવશ બનીને, કવિ પ્રતિભા એને જ્યાં મૂકે છે ત્યાં એ ગોઠવાઈ જાય છે અને જેના પોતે આશ્રિત બને છે એવા કાવ્યાર્થને દિપાવે છે. અર્ધાનંદારતો તો આમાં મિતોપયોગ જ છે, અને ત્યાં એનો ઉપયોગ થયો છે ત્યાં પણ લગભગ અદ્વચ રહે તેમ એ થયો છે છતાં એમની અન્યોદિતઓ સુભગ છે જ. એએક જગ્યાએ સારી મંતનોપમાઓ પણ વપરાઈ છે.

શૈલીપરત્વે એટલું નોંધવું જોઈએ કે આ કવિની શૈલી અર્થાનુસારી ધણેભાગે બની શકે છે, તેથી એ ક્યાંક સરળ વહેતી અને ક્યાંક અર્થઘન પણ બને છે. ‘સનાતન કુમારીકાને’, ‘સનાતન સિનુને,’ ‘માનમીને’ ‘મનુપ્રભુ’ આદિ કાવ્યોમાં એ અર્થઘન દેખાય છે તો ‘કલ્પનાને,’ ‘ગગનચિહારીને’, ‘તારો લલિયો’ આદિમાં અર્થાનુસારિણી છે. ‘ઘનશ્યામ કાં?’ અને ‘અંજની મીન’ જેવામાં એ દુનઝુમ કરતી નાચતીકૂદતી અને લીરી બનીને સરી જતી રમતિયાળ પણ બને છે. ‘સંગીતવેરણુ’, ‘સફળમત્રા’ જેવામાં એ સાવ દળવી બની જાય છે. આ બધાં સ્વરૂપોનાં કવિનો વિજય લગભગ એક સરખો જ છે. પ્રસન્ન શૈલીનું ‘ઘનશ્યામ કાં?’ છુઓ. એની શૈલી કેદલી પ્રવારી છે. અર્થાંકરની પ્રાસન્નપૂર્ણ છે ! એનાં ઉદ્યાં એ ચરણો :

આથી જ તે ગ્રીધરગંગ કાળો,

તો કાં ન લાગે ઘનશ્યામ વ્દાતો ? પૃ. ૧૧૪

—માં જેમ શૈલીની નિર્વાજતા, મુક્તતા કે પ્રવાહિતા તેમ કવિ — માનસની સરળતા મુખ્યતા અને નિર્દોષતા પણ વ્યક્તિત થાય છે.

આ સંગ્રહનાં કુલ ૧૨૧ કાવ્યોમાંથી ૧૮ કાવ્યો ૫૬ જેવાં છે, એટલે કે સામાન્ય લક્ષણના રાગમાં રચાયાં છે. આદીનાં ૧૦૭ છુદાછુદા

છંદોમાં કે છંદોમિશ્રણમાં રચાયાં છે. છંદોમાં વપરાયેલી દૃષ્ટિએ પૃથ્વી પહેલો આવે છે. કુલ ૩૨ કાવ્યોમાં એ વ્યાપક છે. અને ચારમાં એકદેશી છે. પૃથ્વીની અગેયતા તો આમાંનાં ઘણાંખરાં દૃષ્ટાન્તમાં પ્રતીત થાય છે જ, પણ કયાંક, પૃથ્વીની શક્ય તેવી ગેયતા પણ આમાં સારી રીતે ઊતરી છે એમ અનુભવાય છે. પછી આવે છે શિખરિણીઃ એ નવમાં વ્યાપક અને ચારમાં એકદેશી છે. પછી અનુક્રુપ, એ સાતમાં વ્યાપક અને સાતમાં એકદેશી છે. ગાર્દલ આઠમાં વ્યાપક અને પાંચમાં એકદેશી છે. વસંતતિલકા સાતમાં વ્યાપક અને પાંચમાં એકદેશી છે. સ્વધરા છમાં વ્યાપક અને ચારમાં એકદેશી છે. ઉપજાતિ પાંચમાં વ્યાપક અને ચારમાં એકદેશી છે. વ્યંજની ચારમાં વ્યાપક છે. શુભગંધી, ત્રોટક અને શાસિની પણ એકેક કાવ્યમાં વ્યાપક છે. ઉપરાંત આ કવિએ જાપામાં ત્રણ અને સરૈયામાં એ કાવ્યો લખ્યાં છે તે અક્ષરમેળના એ છંદોને પુનરુ-જ્જીવિત કરે છે. આકીનાં કાવ્યોમાં છંદોનાં મિશ્રણો છે. તે ઉપરાંત જ કાવ્યોમાં મનહરગતિના છંદો વપરાય છે. એક કાવ્ય તો આખું મનહરમાં છે. તો પાંચમાં મનહરના જ સંબંધી બંગાળી પયારનાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપો છે—શુર્ગર પયાર એમાં, દીર્ઘપયાર એમાં અને બંગાળી પયાર એકમાં એમ. બીજા એકદેશી રીતે વપરાયેલા છંદોમાંથી શાસિની, રથોદ્ધતા અને ગીતિને વપરાય નોંધપાત્ર છે; કેમકે એ છંદો આપણા દમણના કવિઓ ખાસ વાપરતા નથી. આ અવામાંથી પૃથ્વી ઉપર કવિનો કાખ પધારેમાં પધારે છે. અનુક્રુપ અને શિખરિણીમાં પણ એમનો હાથ હીક બેસી ગયો છે. શુભગંધી એકમાં જ છે પણ એનો ઉપયોગ કવિ જુદા જ સુસમ રીતે કરી શક્યા છે. સરૈયા તરફ આ કવિનું ધ્યાન દોરાયું છે, પણ મૂલણ તરફ દોરાયું નથી તે નવાઈલિયું છે. રાવનાં ‘સાગર અને સશી’ વાળાં કાવ્યથી જેના તરફ આપણો મોહ વધ્યો છે અને ઇન્દુલાલ આંધીએ જેને ‘પરમ્પરિત મૂલણ’ને નામે પોતાનાં એક ગ્રન્થ

કાવ્યમાં વાપરીને જેની રાખના તારી, એના ઝૂનના ઉપ
ક્રિઓએ પ્રસંગે કરી નેસા જેવું કે ગપો આ નિમિત્તે સાપથો છે,
તેા સુચનાનું મન માથે કે કુદરિસે પાઠ નીકળે તો ના અસર
નારક થઈ નકે છે ગીતિનો રાગન તો ના નેની જે ગંગાનો, પણ એરી
ગીતે એ અમરનારક નીરડી નકે નેમ છે

ક્યાક સરૂતપ્રાચુર્ય, ક્યાક અર્થનિષ્ઠતા તા- શૈથિલ્ય અનં-સા
ઓચિત્યમર્ગ- જેવા દોષો આમાં પણ મળે છે, પણ એ દામ બીજાઓ
માટે રાખુ છું મદાર આરિન આપણી આત્મા સામે વૃદ્ધ્યા કરે એવે.
અનિષ્ટ દોષ તો આમાં ખામ દેખાનો નથી અત્યુત્પ્રાચુર્યનો દોષ તો
સાપેક્ષ છે, એટલે અમર ભૂમિમતા રાચનાની દ્રષ્ટિએ એ ભને દોષ
ગણાઓ, બીજાની દ્રષ્ટિએ એ દોરડપ નાદિ ભામ

૪. દલિ માનમવિકામની દ્રષ્ટિએ

આ અગ્રદમા ૧૮૦૬માં રચાયેલું એ- કાવ્ય, ૧૯૩૭ અંત
૧૯૩૮માં રચાયેના અંકે નવ્ય અને ૧૯૪૦-૪૧ રચાયેના બાકીના
મધ્યે છે કેટલાંની ગચ્ચાસાન આપી નથી તે ૧૯૪૩થી આગળના સંગ્રે
એમ માનુ છું, એમલે આનો મોટો ભાગ, નમનમ બધો જ ભાગ
ઈ ન ૧૯૪૩-૪૪ના ત્રણ રીસ્માન રચાયો છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે
એ આરમ્ભમાં કહ્યું છે કે ૧૯૩૩-૪૪ના વર્ષમાં આ કાવ્યોનો
ઉત્કલનકાળ પડે છે, જ્યાં એ નાચોતુ ઉત્કલનકાળ જે હિમાનસ કે હિ
આત્મા તે ૧૯૪૪ પહેલાના ગિતિમયોન અગ્રકેતુ, પૌથી દ્રષ્ટિએ ભાગે છે

૧ 'સુન્ધાજનો વેલ અસલ રૂઝ ૩ તથા આર્થ વિપ્રવાને' નામ
૩૭ ૬૪ મદલની ઓચિત્યદ્રષ્ટિએ ન વખાણ હાન તો ડીઝ એમ મને લાગે છે
'વસનમાં અણવારના પુષ્પમાયી સિતીર ઓધનું અને ગદ્ય શિયાળાનું ફેપ
ગયાય ૥ ૬ ભુઓ એવડત, ઉત્તરમેન જીને રોગ હસ્તે લીલાકમલ વાળો, તથા
તેના ઉપરની મલિનાયની મીઠા (દડી)માં નાચ પડેલા ચતુર્મા આંડને
પદમે સાર નીકળે જ છે

એ કથનને હવે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. ૧૯૩૩માં રા. સુન્દરમનું ‘કાવ્યમંગલા’ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારથી, ખરી રીતે સામયિકમાં તે તે કાવ્યોની પ્રસિદ્ધિની ગણતરીએ તો તેનાથી પણ બેગણ વર્ષ આગળથી આપણાં કાવ્યસાહિત્યમાં કેટલાંક નવતર બળોએ દેખાવ દીધો છે. તેમાંથી સમાજવાદી વલણ, વાસ્તવવાદી વલણ, રાષ્ટ્રહત્તનું કોષ ને કોષ સ્વરૂપ મૂર્તિ દરવાનું વલણ, વળી ‘હિન્દુ’ પ્રવાહીત્વ, સંવાદશીલીત્વ તેમજ સામાન્ય જનથી સમગ્ર એવું નિરૂપણસારથ્ય વગેરે તત્ત્વો વિષયદષ્ટિએ તેમજ શૈલીદષ્ટિએ બહાર તરી નીકળે છે. લગભગ આ બધાં જ તત્ત્વોનો અભાવ આંકવે, જેનાં કાવ્યોનો રચનાકાળ ૧૯૩૩ - ૩૬નો છે તેનાં કાવ્યોમાં ચોક્કસો જણાઈ રહે છે. હિન્દના એક ખૂણે આવેલા પાંડિયેરીના અરવિન્દાશ્રમમાં, શાન્ત વાતાવરણમાં રહેતા આ કવિનું માનસ સમાજવાદી વિચારો કે ભારતની રાષ્ટ્રહત્તથી અસાત રહ્યું છે એમ તો નથી જ; પણ સૌમ્યપ્રકૃતિ એવા આ માનસમાં આવા ભાવો પડતાં જ એની ઉગ્રતા અને ઉદ્વેગતા ગળાઈ ગઈ છે. દક્ષિતપીડિતાર્તાઈ તરફની એમની સહાનુભૂતિ નીચે આપ્યું છે તેવાં અવતરણોથી સ્પષ્ટ જણાય છે, પણ એમાં સાંસ્થિક શ્રુતિ છે, તામસી નહિ :

પરંતુ મગનો પરે / રક્ષસમાધિમાં બૂલતો
રખે તું નિજ માત / આ અવનિની જૂની વેદના
દુઃખે દક્ષિત મૂકે રનેલ ઉર, તું જહીં બૂલતો
થયો પરમ પાંખવંત જલસાવતો ચેતના.
સુદીનવદના ધરા અનન આશ તારી કરે;
ઉતાર ગસજ્યોતિને અમૃતમૃતતા ખૂ પરે. પૃ. ૧૧

રાષ્ટ્રહત્તના વૈયક્તિક અરૂપને લગતું આમાં એકે કાવ્ય નથી; પણ આત્મન્ય, રાષ્ટ્રપ્રેમ, લોકપ્રેમ આદિ સામ્ય સિદ્ધાંતોનાં વિવિધ અરૂપો નિરૂપતાં કાવ્યો તો આમાં છે ખરાં. કવિને દાણિક આદ્યાં જતાં અમુક વ્યક્તિગત સ્વરૂપો તરફ નહિ જેવું જ આકર્ષણ છે; પણ એની પાછળના સામ્ય સિદ્ધાંતો તરફ તો એને ધૂરતું માન

૩. સંવાદશૈલી હમબુર્ગમહાના કાવ્યસંગ્રહોમાં કાંઈ ને કાંઈ અમાણ્યો
 દેખાય છે. તેનો તો આ પુસ્તકમાં સદંતર અભાવ છે. સામાન્ય જન
 મનઠ શકે મારે લાનપૂર્વક પોતાની શૈલીને સરળ કરવી એ વાત પણ
 આ પુસ્તકમાં ક્યાં નહીં પડી નથી. આમ વિચાર કરતાં જણાય છે
 કે ૧૯૩૦ પછી પ્રચારમાં આવેલાં પ્રયોગશીલજ્ઞાનાં કેટલાંક સ્વરૂપો જે
 આજના નવીનત્વ કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોમાં વિસિદ્ધપણે દેખાઈ રહે છે
 તેનો આમાં અભાવ છે. પણ તેથી ૧૯૩૦ પછીના સમાજનાં અને
 સાહિત્યનાં વાતાવરણથી આ કવિ અગ્રપટ રહ્યા છે એમ માનવાનું નથી.
 જે કાંઈ શ્રેયોનુરૂપ છે તેનો આ કવિએ સ્વીકાર કર્યો છે જ. વૃત્તની
 પ્રવાહિતાને તો આ કવિએ પોતાની કરી લીધી છે. લોકજીવન તરફની
 સદાનુભૂતિ એનામાં નવી એમ નથી, રાષ્ટ્રપ્રેમાદિનાં સામ્યન સ્વરૂપે
 તરફ એને માન છે. આમ પહેલી દૃષ્ટિએ એમ લાગી જાય કે
 કવિમાનસનાં વિકાસ ૧૯૨૦-૩૦ ની મર્યાદાએ અટકી ગયો છે, પણ
 વસ્તુતઃ એમ નથી. આજ મુઘીની આપણી દરિતાના વિકાસમાંથી
 જે જે શ્રેયોનુસારી, જે જે નિષ્પ જણાયું છે તેના ધ્યુષ્ણાખરા અંશોને
 કવિએ આદરસાત્ કળી લીધા છે, આજના જે અંશો હજી માત્ર
 આરંભદશામાં જ છે તેના તરફ એમણે નજર નથી; એટલે કે હમબુર્ગના
 બીજા કાવ્યસંગ્રહોમાં કવિમાનસની પ્રયોગદશા જ પ્રતીત થાય છે, તો આ
 સંગ્રહમાં કવિમાનસની સ્થિરતા પકડતી દસા દેખાય છે.

વ્યક્તિગત રીતે ચારંતાર્યો ભર્મા આ સંગ્રહની કાવ્યોમાં એક
 પ્રકારનું ઉત્તમ જીવનદર્શન પ્રતિબિંબિત થયું છે અને તેથી. આખા જે
 સંગ્રહમાં મંગલમયી ભાવનાની સંગમસ્ત્રતા પ્રતીત થાય છે એમ દર્શાવવાનો
 પ્રયત્ન મેં આ લેખના પહેલાં ભાગમાં કર્યો જ છે. પોતાને આવી જ
 ભાવના અભિપ્રાય છે એમ કવિએ પોતે પણ જાહેર કર્યું છે :

જન્મે યદિ વલું ગમે જ, રિમત લક્ષ્મીનાં ઓસરી,
 સ્વર્ણતણી કાંત કાંતિ મળી મન મહી મહી,

હીરા રતન ને મણિ પથનણી બનો કાંકરી
પરંતુ અમલું પ્રસાદમય હાસ પાવિત્ર્યનું
થત્તે ન કદિ જાંખુ, ના મયિન એ કદીએ થત્તે,
નિરંતર પ્રસન્ન પદ્મમ અંતરે એ દેશે. પૃ ૨૯

જેવા ભાવો આ સંગ્રહમાં સંખ્યાબધ થયેલે દેખાય છે. પરંપરા:

વાસનાના વિકારોની ધૂણા એના સ્વભાવને
પાવિત્ર્યના પ્રદેશો જ આકર્ષે એની આંખને પૃ. ૧૬૩

એવા આ કવિના આ પહેલા જ કાવ્યસંગ્રહમાં એના વિધાયકને એક
જીવનદર્શન પ્રાપ્ત થયું છે એમ પ્રતીત થતું નથી શું? કવિતાપ્રદેશમાં
રીખતાં શીખતો, પ્રયોગશીલના કે પ્રયોગખોરી ગતાવતો આ કોઈ નવીન
કવિ નથી, પણ જેતું માનવ. અને હૃદય ઘામીને ચિંચરતાને પ્રાપ્ત કરતું
થાય છે એવો, પોતાના જીવનદર્શનને આપમેળે સાદગીકરણે જ
શબ્દદેહમાં વ્યક્ત થવા દેતો આ કોઈ સિદ્ધદરત કવિ છે, એમ આ
બધાં કાવ્યોના અભ્યાસ પછી લાગતું નથી શું?

૫. સમગ્ર દષ્ટિએ

આ બધાં કાવ્યોને તથા એમાંથી આવિષ્કાર પામતા કવિમાનસને
અવલોક્યા પછી એમ થાય છે કે હવે આપણે સમગ્ર દષ્ટિએ આ
કવિની સિદ્ધિ જોઈએ. તો એના વિને મને જે લાગે છે તે - અહીં
નોંધું છું, અવગત હજી તો હમણાં જ બહાર પડતાં પુસ્તકનું કાયમી
મૃત્યુ આંકવામાં અનિશ્ચિતતાનું, પશ્ચિવતાનું, અરપટું દર્શનનું જોખમ તો
રહેલું છે જ, જ્યાં અતિપ્રગણતાનો દોષ ત્રોટોરીને પણ મને જે અત્યારે
લાગે છે તે, કાવ્યા વગર રહેવાતું નહીં તેથી લખું છું. અમલવદને તેમ જ
અન્યસહૃદયપરીક્ષણે એની કમોટી થઈ રહેશે.

મને એમ લાગે કે નરસિંહરાયની માંડીને આપણા દરિયા પ્રેશમા જે નરસિંહરાયને પ્રાપ્ત કરે એ તેમાંથી નરસિંહરાય, કાન્ત, દયાળી, ન્હાનાનાથ, મોહાદકર અને જનનન્તગાયના કાવ્યોમા જે જે વિશિષ્ટ તરવો ગુણગુણને પહેરી શકે એવા તેમાંથી ધર્માધ્યત્તો સમૂહના વિકાસ રા પૂજનનાના કાવ્યોમા અનુભવ છે નરસિંહરાયે આપણને પ્રતિકાઓ આપ્યા, કાલક અમલસાદમા હજી એવું બદલતલક પછી બનાવ્યું. કાન્તે આપણી પ્રતિભાને કામગીરીમાં અને મુદ્દા અનકરો આપ્યા. કાન્તીએ કુલોત્ક્રાંતિ ભૂમિઓ તેમજ પ્રેમોત્તમા આપ્યા મોહાદકરે ગૃહસ્થના આર્થિકાને બુદ્ધિ લાવેને આપણી દરિયાના મૂલ્ય કર્યાં. જનનન્તગાયે આપણી દરિયાને અર્થવન લાભોની તથા મુક્તિદર્શક આપ્યા. ન્હાનાનાને ગાનગામી કલ્પનાવિદા અને શબ્દવૈભવે આપણી દરિયાને સમૃદ્ધ કરી આ જગત લલણી, પુષ્પ પુષ્પ કે એકબીજામાં ભિન્ન પાતપોતાના સારી પેઢી રિસિત રચપમા આ ગાયકાદમા હજી કે એમ અને લાગ્યા દરે કે નરસિંહરાયના પ્રતિભાઓના ઉત્તમાઓ અહીંના પ્રતિકાઓમા નજર પડે આમા કલ્પાવોક્ત ગુણ, અનકલ શુદ્ધ તેમજ સમાગ્રપિત પ્રતિભાઓ મળે કે તે એ આગળ નોંધ્યું છે ન, આમા કાવ્યોની પાછળની દરિયા રાશીને નરસિંહરાયની એ જ વિશ્વની દરિયા પાદ આવે છે આપણા પ્રતિભા અનકો તરફ આદર અને માનથી જોવાની હિત બર્નમા સામાન્ય છે બદલતલકમા તો આ પ્રિ આપણા લગભગ બધા જ બદલતલકોની પર જુમિકાએ પડેલા છે, આ સમ્રાજમા ઠેરઠેર મુલ્ય ધર્મકાનુપ્રાસ જેતલ જ કાન્તની તે દિનાની ઉચ્ચ સિદ્ધિ પાદ આવે છે, કાન્તના ધર્મકા અને અનુપ્રાસો સામાન્ય ગીતે મુલ્ય તો ક્યાક અપ્રત્યેરિત અને તેથી પ્રિમ પણ લાગે છે, પૂજનનાસતુ એવું નથી ક્યાપીને ભર્મિધામ અહીં શુભિલાષે સૌમ્ય બન્યો છે, 'મુગમુગ' જેવા કાવ્યમા કવાર્પિના મુદ્દા હૃદયના જ આપણને દર્શન થાય છે નાપીનો પ્રેમોત્તમા તો અહીં સાવ ગાઈ ગયા છે, તેને બદલે સારિવદ ગાનના શીખા કાળ જ અહીં વહે છે મોહાદકરનો ગૃહસ્થાનપ્રેમ

અહીં એના અત્યંત પવિત્ર સ્વરૂપમાં મૂર્ત થયો છે અને એની વ્યક્તિમાં માત્ર શબ્દચમત્કૃતિ જ અહીં દેખાતી નથી, પણ યોગ્ય શબ્દરચનાની સાથે વિચારગામ્ભીર્ય અને ઊર્મિવદન પણ પ્રતીત થાય છે. અહીંના વિધવાના કાબ્યની સાથે નરસિંહરાયનાં એ વિધવાનાં કાબ્યો સરખાવતાં એકની શુચિતા અને બીજીની સુધારાપ્રિયતા એટલે પ્રચારપ્રિયતા જણાઈ રહે છે. આગળ જ કહ્યું છે કે આપણા કવિ સમાજના કે કુટુંબના કોઈ પણ વ્યક્તિ અંતં દાણુછરી વ્યક્તિગત લાવથી આકર્ષાતા નથી. એને આકર્ષે છે એની પાછળી વહેલું શાશ્વત સ્તવ. ન્હાનાવાણનાં દરખનાવિદરણો જોઈને જ ગગનગામી દરખનોડુવન આપણા આ કવિ પશુ સામી શકે છે એમ 'પ્રિયા કવિતાને' વાંચ્યા પછી કાણુ નહિ કહે? ન્હાનાસાક્ષના શબ્દવૈભવગાંધી નવીનતાભર્યા અને મોહકતાભર્યા ખાસી શબ્દોને બાદ કરીએ તો આપણા કવિનો શબ્દવૈભવ આદુતાભર્યો લાગશે. અને બલ્લવન્તરાયનાં અર્ધધનતત્વને તથા મુક્તચન્દનને તો આપણા કવિએ પોતાનાં કરી લીધાં છે. આટલું જનાં આમા નરસિંહરાયની નીરસતા અકર્ષક અને પ્રચારપ્રિયતા, કસાપીતું ઊર્મિમગ્ન, બોટાદરનું શબ્દચિત્રત્વ, ન્હાનાવાણનો શબ્દવ્યામોહ તથા અરપષ્ટતા અને બલ્લવન્તરાયની દ્વિવધતાદિ તત્ત્વોનો ધણે ભાગે અભાવ જ દેખાશે. એટલે તો મને એમ કહેવાનું મન થાય છે કે ઉપરના કવિઓએ શિષ્ટ કવિતાનાં ભિન્ન ભિન્ન બળોને આપણી કવિતામાં મૂર્ત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે તેમાંનાં ધણાંખરાનો સારી રીતે વિકસિત એવો પાક રા. પૂજનસાગરની કવિતામાં દૃષ્ટિમાનવર થાય છે. આ આખા યે સંમહમાં પ્રયોગશીલના યંત્રું તત્ત્વ લગભગ દેખાતું જ નથી. કવિએ પોતાની આગલી પેઢીની કવિતાને પચાવી શીધી છે અને પછી સિદ્ધહસ્ત કવિના આત્મવિશ્વાસથી પોતાનો કાવ્યપ્રવાહ વહેવડાવ્યા કર્યો છે. કવિતામાં કાંઈક નવું આપું એવો પ્રયોગશીલ કવિનો મોહ આ કવિમાં લગભગ નથી જ, પણ

૭ પચાર છન્દનો ઉપયાગ એવા એક જે મુદ્દાને આમ પ્રયોગશીલ નહીં રાકાય પણ એમા પ્રયોગશીલતાનો મોહ ભાગ્યે જ જણાય છે

તે સિદ્ધ થઈ ગયું છે તેના ઉત્તમાંગોનું જ નિરૂપણ કરવાની એમની પ્રતિ વૃત્તિ છે.

અને આગવી પેદીના, આ પેદીના નવા પ્રાચીન પેદીગાના આપણા સકલવિગમમાંથી જાડુ થોડામાં દેખાય છે તેવી અતિપ્રભુ ઉચ્ચ કક્ષાની મંગલકચની મનસ્શુચિતા આપણા આ નવનતમ છતાં સિદ્ધ કવિનાં કાવ્યોને સર્વજ રીતે સ્પૃષ્ટ કરી રહી છે ને એના નિર્ણય છે. ગુજરાતને, દિન્દને અને જગતને જે ઘડીએ કથ્યાબુનય પાવિત્ર્યની ધણી જ જરૂર છે તે ઘડીએ આવા ભરતરવિના પ્રાદુર્ભાવ આપણે ત્યાં થયો છે તેને હું તો વધારી લઉં છું; અને મારે જ કુવિવેચકોને દુઃખ્યાનું કહેતા આ કવિને કહેવાની રમ્મ લઉં છું કે :

હે ભરત, હે વિમલ સકિન્ન તમ્હા ઉપારી,
તારા સુચિ કચ ને અગ્નિ અર્પિયાં તેં
તેમા પદંત સિદ્ધ મંજવ ભાવનીલે
જનો તખ્તાર્ધ સહુ કાકસમદ, એને !

*

‘પ્રિયા કવિતાને’—એક રસદર્શન.

શ્રી. ‘પુરંદર’

આપણા સિદ્ધાન્ત સૈનેટીઅરોમાં સ્થાન પામી ચૂક્યા શ્રી. પૂજનવાલે માત્ર કોનેટ લખાને જ તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની પૂર્ણાદ્યુતિ નથી કરી પણ અન્ય કાવ્યસ્વરૂપો ઉપર પણ તેમણે સફળ હાથ અજમાવ્યો છે. “ઝોની પ્રતીતિ આપણને તેમના અંડકાવ્ય ‘પ્રિયા કવિતાને’ થી થશે. ‘પ્રિયા કવિતાને’ એ માત્ર અંડકાવ્ય નથી પણ અન્યોક્તિ પ્રદારનું એક સર્વાંગસંપૂર્ણ સુંદર અંડકાવ્ય છે. ઝોમાં કવિએ કાવ્યદેવી સાથેના પોતાનો સહવાસ, પોતાનો સહ-ચાર અન્યોક્તિરૂપે વર્ણવ્યો છે. ઈશ્વર અને ભક્તની વચ્ચે જેમ વિવિધ પ્રકારના સંપર્ધો નિર્માણ થયેલા હોય છે, જેમ ભક્ત કવચિત્ ઈશ્વરને પ્રિયા સ્વરૂપે, માણુક સ્વરૂપે નિરખે છે તે કવચિત્ માનિક સ્વરૂપે તે કવચિત્ કર્તા-હર્તા સ્વરૂપે-જગન્નિયંતાના સ્વરૂપે-નિહાળે છે અને પ્રિયતમ, સેવક, ઉપાસક, ભક્ત વગેરે વિવિધ ભાવો અનુભવે છે તેમ અહિંયાં ‘પણ કવિતાદેવીના ભક્ત કવિ પૂજનવાલ કાવ્યદેવીને વિવિધ સ્વરૂપે નિહાળે છે અને વિવિધ સ્વરૂપે પૂજે છે પણ ખરા. કવિ કાવ્યદેવીને તેમની પ્રિયા સ્વરૂપે નિહાળે છે અને તેની સાથે તેના પ્રિયતમના સ્વરૂપમાં સહવાસ-સહચાર મેલે છે. શક્યાનમાં કવિ કાવ્યદેવીનું એક આદર્શ પ્રિયતમાને જાળવું ધર્મેન આપેલ છે. જીવનસંગિની જેમ જીવનની સર્વ ક્ષણોમાં સાથે જ રહે છે, મુખદુઃખમાં સહભાગી બની રહે છે અને જીવનમાં ડગલે ડગલે, ખમેખભા મિત્રાની, હાથેહાથ જાત્રી, હૃદયે હૃદય જોડી સંસાર-વ્યવહારને પાર કરવા લાગે છે તેમ કાવ્યદેવી પણ કવિની વસંતમાં અને વર્ષામાં, કવિનાં સુખોમાં અને દુઃખોમાં, કવિના આનંદમાં કે શોકમાં, સર્વ ક્ષણે અને સર્વ સ્થળે સહભાગી થઈને, આદર્શ અર્ધાંગના થઈને રહે છે.

આ કાવ્ય વાચના P H Shelley નું, To the spirit of
 Liberty નામ વાદ આવી ગયું છે ગેયીને અને પૂજનવાર્થે આગમિતા
 કરી છે, ઉપાસના કરવી છે એક જ વ્યક્તિની - કાવ્યોદીની વળુ બનેલી
 ઉપાસનાના, આરાધનાના ચરમકક્ષમા જ માત્ર ફેર કે એને પોતાની
 ભક્તિનું તકમર સ્વરૂપે ફળ મળ્યું છે જ્યારે ઔગન્દંબર બેનું કાલ જ નથી
 મળ્યું પરંતુ તે તો ઈતિહાસોના આશ્રયદાર માટે, દશ ન માટે રિનપે કે
 શ્રી પૂજનવાર્થે એવો કાર્ષ્ણિય વ્યાપ કાવો નથી થતો ગવીએ પોતાનું
 અર્થસ્વ એ ફેરીના પ્રેમમા અર્પણ કરી દીધું છે ત્યાં તેને કાવ્યોદીની
 એકાદ રૂપાકટાક્ષે થઈ નથી મળતો તે ઈતિહાસોને તારે છે, પૂજે છે,
 અને મનમાને છે, ત્યાં કાવ્યોદીની ગીતોને દર્શન ન આપના દટણાવે
 આમ શેવી માટે કાવ્યોદી કામ જગમ્મ, ગૂઢ એવી વ્યવસ્થાથી સુદરી છે
 જ્યારે આપણા આ કવિને તો નાચેરી પ્રિયતામાના સ્વરૂપમા, મુખે મુખી
 અને દુષ્કૃષ્ણી થઈ રિશ્વના અગમ્ય, ગૂઢ, અજુદીય વલરોનો બે
 મુગમ બનારી આપે છે કાવ્યોદી તો એમની સદચરી છે ઇતિહાસગિતી છે
 અને પ્રેમના જીવનમા અને જાણે કાવ્યે કાલે અગમ્ય બેનનાની લલરોએ
 મુકરાવે છે જનિન રિશ્વના અનન અગાવ બેનબેનમા કૂમકી મરાવે કે,
 અતાગ બોમમા સેર કરાવે છે અને કવિતા તપ્ત હૃદયને મુધાથી સિંચે છે
 આમ કાવ્યોદી ગેવી અને પૂજનના તરફ એકમેથી વિરુદ્ધ દષ્ટિએ
 નિહાજે છે - નિરખે છે

કાવ્યોદી તો આપણા કવિ માથે પ્રિયતામાના સ્વરૂપે રિહર છે અને
 નથી જ

‘હું હિ મહત્ત્વ અતરંગ મુજ ગજબુનારી મખી’ કહી કવિ તેને મિત્ર-
 માથે છે તે કવિના ‘અધ નેત્રની’ ‘તાગની’ અને ‘અલ્પ દર ભગાધિ મખ્ય’
 તરફથી વલ્લ બને છે એનું જ નહિ,

‘કિમુકત ચમપાત્રથી ગતી મારી સામિત્રી તુ,
 સહેલ મુખદુ ખમા મળત એક તુ સગિની,

અચૂક સહુ દુઃખમાં પ્રણયભાગ તું માગતી,
વિપાદ મુજ વ્હાલથી વદનમંદિરે ધારતી,
ઉધાડી ઉર વિહ્વલ મુજ વ્યથાગધી ઝીલતી,
વદી વચન મીઠાં સરસ દેતી આશ્વાસનો.'

અને ત્યારે કવિ એ 'પ્રણયિની'ને મુજ્જ ગતી કને બોલાવી
ઉગ્રે બધે

‘તરંગ, કંઈ જાણો, ઉર ઉઝળના ભાર દે
અપૂર્વ અનુભૂતિઓ સહુ’

નુનુાવે છે ત્યારે કવિતાદેવીની ‘પ્રકૃત્ય મુખગિચ તલો ઉદ્ધસી’ જોડે છે.

માત્ર આમ જ નહીં પણ કવિ જ્યારે પ્રકૃતિની ગોઠમાં, વિહરે છે
ત્યારે પણ કાવ્યદેવીનો તેમની સાથેનો સહવાસ અને મહ્યાર તેમનું જીવન
મધુર બનાવે છે.

કવિ પ્રજાને સૂર્યોદયમાં કાવ્યદેવીને

‘રવિના સમુજ્જવલ મુવર્ણને આસને
વિરાજિત વિલોપી ઉન્મદસમાન’

નાચી જોડે છે; તો વળી કવચિત્ કાવ્યદેવી તેમને પ્રેમથી ‘મ્હાલવા’ બોલાવે
છે. જુઓ,

‘રહસ્ય – રજની સમે રલસથી ભરી પાંખ પે,
પ્રસાંત મગને રકુરંત તનુતારકોમાં તને
નિહાળું પુલકંત નેદલ દગે મને ધમિતે
અગ્નીમમલી મ્હાલવા પ્રણયપૂર્ણ બોલાવતી’

કવિની એજ કવિના પ્રિયા વસંતવેલુ શી કોકિયામાં, કુમુદમંજરીમાં
અને રસકાગના ઉત્સવમાં પણ તેની સાથે જ ગદે છે. તો વર્ષાઋતુમાં

સહેરોતણું, મુગીત મુણાવની નિહાળે છે. વળી, કવિની આ પ્રિયા શેલીની રહસ્યમયી મુંદરી નથી પણ વિશ્વનાં અગમ્ય ગદ્યોને મુંગમ્ય બનાવનાર પ્રિયા છે એમ

‘ રહસ્ય મુજ કાનમાં કયની કેવું એકાંતમાં ’ એ પંક્તિ દ્વારા જણાઈ આવે છે. અને એવી આ પ્રિયા માત્ર મનોહર, મધુર, સંગારની ભૂતિ ‘ જ નથી પણ તેના ઉરમાં અગાધ કરુણ છતોછત્ત ભરેલો છે. તેનું દિલ દક્ષિતનાં દુઃખો ભેદે દગ્ધ થાય છે, વિવાદ સુણી હૃદય વીંધાય છે, તેથી તે દક્ષિતોના નિવાસમાં આવી પ્રેમમલ્લર આશ્વાસન આપે છે.

એટલે જ કવિ કહે છે,

‘ ધરા દળી પડેવને અમરવેલડી શી લળી,
મુઘા રૂપરશથી નવીન દહ પ્રાણુ બહાડતી.’

આ પંક્તિઓમાં કવિતાદેવીનું પ્રેરણાદેવી, ઉદ્બોધક અને પ્રેરકના સ્વરૂપમાં કવિને દર્શન થાય છે. કવિના ‘ આત્માની અમૃતકલા છે ’ એ ભાવ કવિએ એક નહીં, એ નહીં, પણ ચાર વખત વ્યક્ત કર્યો છે. (જુઓ પંક્તિ નં. ૧૪૧, ૧૯૧, ૧૯૫, ૧૯૬)

પરંતુ કવિની આ પ્રિયતમા જગતજનોની માતારૂપે કવિની નજરે પડે છે.

“ બની તું જતી સર્વની મધુર મોંઘી કે માવડી,
અપાર ભવસિંધુ પાર લઈને જતી નાવડી.”

અને નીચેની પંક્તિઓમાં તો કવિ કવિતાદેવીને શિવાસ્વરૂપે, માંગલ્યદારી દેવી સ્વરૂપે નિહાળે છે.

‘ પ્રિયે ! કવિતા મુંદરી ! મધુગ્ભૂતિ માંગલ્યની
મમીપ જ સદૈવ શ્રીમુખ મુદાય તારું સિને !’

સરિતા તદે, નિઃ ઉછંગમાં ઝિર તર્ક, ગમનગર્વથી ઝંઝરત મળે
તમે, મમરશ્યાળ વિનાંતી દરે છે. કવિતા એ માંગલ્યકારક છે, શિવા છે,
આત્માને ઉન્નત્ય પ્રકાશથી દેદાપમાન કરનાર ચાનપુષ્પ છે એવો ભાર
પણ વ્યક્ત કરે છે.

અંતે કવિ પ્રભાતપદ્મનિષ્ણી, નિમિલનદિની, સમુદ્ભાસિની, હૃદય-
નદિની, પ્રકુલ્લવદના, સમિચ્છાનદિની, અમરધામની ઉભાને સનાનનવણી
સુમધુર રસસરતા અખણિત જ્વાલવા પ્રાથે છે, અને

‘અખાધિત ત્રિકાવથી ઈદ, પરમ, વા શ્વમાં

મને તુજ બનાવજો, મુજ બની રહેજેય તું !’

આવી ભાવભરી ધ્યાનક કરે છે.

કળા કંદ, અલંકાર, શૈલી, વિચાર, લિપિ, કલ્પના અને શુભ્રની
દષ્ટિએ પણ એક શિષ્ટ ખંડકાવ્યને જરૂરી સૌ તત્ત્વો એમાં આવી ગય
છે. કવિનો પૃથ્વીકંદ પરનો કાણુ કાવ્યમાં સફળતા મેળવી આપે છે,
મુક્ત પૃથ્વીની ખરી સિદ્ધિ આ કાવ્યમાં થતી દેખાય છે. તો અલંકારોની
દષ્ટિએ તો એક યમક જેવા અલંકારો ન મળે છે, પણ તેમ કવિની કલા-
મયતા સિદ્ધ કરી આપવામાં અશ્વમેધ ભાગ ભજવે છે.

‘ઉદાર, વરદાન ધાર સખ વારિધારા ઝરી,’ જેવી પદ્ધતિમાં
૬, ૪ અને ૨ ના પુનરાવર્તનથી કલ્પિતજૂલ વર્ણુસંગીત સંધાય છે તો

‘સમર્પતી સુભાગ્ય રમેદતલુ’ દર્શનની સ્પષ્ટિ રું’

અને ‘અયુત્સક રહું સદા સુખ હે સુધામદિની’ જેવી

‘પરિસ્તરેશમાં સંધાતી વર્ણુસંગીત જાણે અરેરાવટ ન બનતાં, કાવ્યની
પ્રાસાદિકતાને ધાતક ન નીવડતાં, અને તે પૂરક બને છે, પોષક બને છે.

લહેરોતણું, સુગીત સુણાવતી નિદાજે છે. વળી, કવિની આ પ્રિયા સેલીની રહસ્યમયી મુંદરી નથી પણ વિશ્વનાં અગમ્ય ગદ્યોને સુગમ્ય બનાવનાર પ્રિયા છે એમ

‘ રહસ્ય મુજ કાનમાં કથની કેવું એકાંતમાં ’ એ પંક્તિ દ્વારા જણાઈ આવે છે. અને એવી આ પ્રિયા માત્ર મનોહર, મધુર, સંગારની મૂર્તિ જ નથી પણ તેના ઉરમાં અગાધ કરુણ છંદોછલ ભરેલો છે. તેનું દિલ દક્ષિતનાં દુઃખો જોઈ દગ્ધ થાય છે, વિવાપ સુણી સદય વીંધાય છે, તેથી તે દક્ષિતોના નિવાસમાં આવી પ્રેમઅમર આશ્વાસન આપે છે.

એટલે જ કવિ કહે છે,

‘ ધરા હળી પડેવને અમરવેલ્લરી શી લળી,
સુધા રુપરશ્મી નવીન દલ પ્રાણુ બેઠાડતી.’

આ પંક્તિઓમાં કવિતાદેવીનું પ્રેમભાષક અને પ્રેમકના વ્યક્તિમાં કવિને દર્શન થાય છે. કવિના ‘ આત્માની અમૃતકલા છે ’ એ ભાવ કવિએ એક નહીં, બે નહીં, પણ ચાર વખત વ્યક્ત કર્યો છે. (જુઓ પંક્તિ નં. ૧૪૧, ૧૯૧, ૧૯૫, ૧૯૬)

પરંતુ કવિની આ પ્રિયતા જગતજનોની માતારૂપે કવિની નજરે પડે છે.

“ બની તું જતી સર્વની મધુર મોંઘી કે માવડી,
અપાર ભવસિંધુ પાર લઈને જતી નાવડી.”

અને નીચેની પંક્તિઓમાં તો કવિ કવિતાદેવીને શિવાસ્વરૂપે, માંગલ્યકારી દેવી વ્યક્તિ નિદાજે છે.

‘ પ્રિયે ! કવિના મુંદરી ! મધુમૂર્તિ માંગલ્યની
મમીપ જ મદ્યેય શ્રીમુખ મુદ્દાય તારું સિને !’

અને આવી આ દેવીને કદી ય રસભું ન લેવા દિયે સાચું ક્રિત્તિ,
અર્થ અને તદનુસાર ચાન્દપસંદગી, કલ્પના, ભવ્ય ઉદ્દ્યોધન, સરળતા,
માધુર્ય અને પ્રસાદ, વર્ણસંગ્રાહ વગેરે એકજ કડીમાં મેળવવાં હોય તો પણ

‘ પ્રમાણ પટ્ટગિચ્છી, નિખિલનદિની તુલિ તું,
હોય અમરધામની, મુરખી સર્વ સંસારની !
સદૈવ ઉદ્દયાચળે ઉરતણા સમુદ્ધાસિની,
મુહાસમુખ વેરતી, હૃદયનદિની ! રાગને ! ’

જેવી પદ્ધતિઓમાં જોવા મળે છે. વળી આખાપ કાવ્યમાં દેરંદર મુંદર
વર્ણનો પણ જોવા મળે છે. જેમકે,

‘ જ્યને દરકરંત જ્યાં મગનચુંબી વૃક્ષોતણા,
અનંત છૂતિ-દેવને પવન નાખતા વીંછાચુા;
જહીં કિસકિયાઃ કાલિ વિદ્યગોતણા કંકણી
સર્વ સરસ માધુરી, હૃદયસૈલ ગાગી મહી
કરંત રસરૂપ; પુષ્પમય પત્રના પુંજમાં.
મયે ભર-ગુંજના, વિપુલ શિદ્ધિ સૌમંધની
વહંત જહીં વાય વાયુ લહરંત આનંદથી ’

શ્રી. ડૉ. રં. મહાકવિ આ કાવ્યને બિરદાવતાં લખે છેઃ “ એમાં
હૃદયને ભાવોન્નયિત હેલે ચડાવતો મગતાતીતગામી કલ્પનપ્રવેશક છે, એમાં
અવલ્ય રનેહાદૈત પ્રાપ્તિએ ધન્યતા અનુભવના હૈયાનું આનંદોક્તસિન
સૌમ્ય ગર્ભિતવહન છે, અને એમાં ગ્રાંખાં અત્રવસનમાંથી ક્યારેક બદાર નીકળી
આવતા લલિત શીતગચંદ જોવો કમનીય ગૂઢાગૂઢ વિચારધ્વનિ પણ છે.”

આમ જંદ, અત્રંકાર, લાક્ષણિકતા લાગ્યા, સંગીત, લલિત અને
કેમકે પદાવલિ, મુંદર વર્ણનો, પ્રાસાદિકતા અને માધુર્યથી શોભતું આ
અંકકાવ્ય ખરેખર શ્રી. પૂર્ણનાથની ઉત્તમ સિદ્ધિના નમૂનારૂપ છે.

‘પારિજાત’ ના ‘ભક્તકવિ’

સ્વ શ્રી. જયેશ્વરદાસ મેઘાણી

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી

પૅરિઝેરીના શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં પળ ત્યાં મળેલા આપણા ઘોડા ગુર્જરપુત્રોએ ગુર્જર સંસ્કારિતાની એક વસાહત ગ્યાપી દીધી છે. ગુર્જરીનાં એ અરવિંદ-પ્રભાવમાં રંગાએલા એટાએ વનન-પ્રભાવમાં રંગાયેલું ‘કેલેશુ’ નગીને રચા છે. પોતાની આત્મસાધનાને એમણે ગુજરાત-ખોળે કાઢવા કરી છે. નિયંધો વાતાંઓ કે કાચો જોરાં સાદિત્યસર્જનો રૂપે

‘પારિજાત’ નાં કવિતા-પુષ્પો

એ દૂર દેશમાં જે ગુજરાતની શરદ પૂનમની રમૃતિ સાચવતો, મગન ઘેરતાં ધનોની છાંયથી પૂર્ણચંદ્રનું મુખ ન દેખાવા છતાં,

ચિદંબર વિશે પદંતુ પ્રિય ગુર્જરીની રમે

મસન્ન મુખકાંતિ, જોડ નદિ જોની કે ભોમમાં

આહો વહન વદાલુ’ એ,

(ગુજરાતની શરદપૂર્ણિમા)

એવી યતનયાદનાં સ્તવનો ગાતો એક યુવાન કવિ પૅરિઝેરીથી ગુજરાતના અભિરોક્ષર્થે ‘પારિજાત’ નામનો કાવ્યપુષ્પસંગ્રહ પાકવે છે. એ ભંડ્રાદનું પૃષ્ઠચિત્ર અંદરની કૃતિઓની સમૃદ્ધિનું સ્તંભ છે. કવિજીવનના થોગંકજ વર્ષો સુચવતી એજ વૃક્ષાડળાઓ દેખાય છે. પર્ણેપર્ણ પારિજાત-પુષ્પો લગેલાં છે. તરુવર પર ન સમાતાં એ પુષ્પો ધરતી રૂપી છાંયમાં અદગક ઢળાયાં છે.

કવિતા: એની એકલ સંગિની

સવાસો પૂરી ને લટકાની એક, એટલી આ કૃતિઓના રચયિતા

નવીન કવિઓની વલ્લુઆરમાં કથું પ્રવાસ તત્ત્વ સમયે ઉત્તરે છે ? કવિતા એની કઈ દૃષ્ટિ છે ? કવિતાકાર તરીકે કું એને ભક્તીહતા, આરાધક, ઉપાસકના સ્વરૂપમાં નિહાળું છું.

તું એક મુજ અંતરંગ સદૃશ જાળુનારી સખી !
 ન ગુપ્ત તુજથી કથું ય હૃદયે કદી સંઘર્ષ,
 ન અન્ય કદી મેં જઈ ઉર કદીય મેં કાલવ્યું (પ્રિયા કવિનાને)

હૃદય કાલવવાનું એક જ ઠેકાણું કવિતા; મુખદુઃખમાં સનન એક જ સખીની કવિતા રિખતે રિખત મિત્રાવની, દુઃખમાં પ્રાણ ભાગ માગતી, કવિપ્રાણનો વિવાદ વલ્લુઆરે ધારતી, કવિ - સવિકલ્પતાની વ્યથાને અંતર ઉપાડીને શ્રીલતા, કવિનાના એ જાંબા આગળ સ્તોત્રમાં આપરી વાચના એટલી જ છે કે,

પ્રિયે ! તું થઈ ઓતપ્રોત મુજ જીવને જાત બળા;

મદા અરવ મનમાં ય મુજ સંગ રહેજે દગ્ગા. (પ્રિયા કવિનાને)

કવિતા સાથેના નાદાત્મ્યનો આવેલ જીવંત આકાશકાર કરાવનારું કાવ્ય જો ' પ્રયોગશાસ્ત્ર સર્જન ' દોષ, તો નવીન મુજરોની એ પ્રયોગશાસ્ત્ર અતિ નજીકની પરિપક્વ દશાનો એક મુનેરી ખ્યાલ ખડો કરે છે.

કોકર - કવિતાના અનુયાયી

ઉપર દપકાવેલી થોડી માત્ર પંક્તિઓ તુરત પ્રતીતિ આપશે કે ' પારિગત 'ના નવકવિ બ. ક. કોકરના પદ્યધોના પ્રેમી છે. પોતાની કવિતાનું વાદ્ય એમણે ' સાનેટ ' નામની રચનાને અનાવ્યું છે. તેમાં પાલુ ' ધીરગંબીર આંદોલનોની મુકતાનંદી ગૌરવભરી જીટાની પરંપરાને પગથિયે પગથિયે સાનેટના શિખર - કલશે લઈ જવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર પૃથ્વી જંદ 'માં શ્રી. પૂનગ્રામની કલ્પના બાલકાઓ માન્ય - અકે આગ્રહ રમે તેની આસાનીથી રમે છે ને એની પ્રયેક કીડમાં નિત્યનૂતન કાવ્યકીડ પ્રકટ કરે છે.

પૃથ્વી જંદને આધાન્ય આપનાર કવિતાશક્તિ જે પ્રતિભાસંપન્ન હોય તો જ તે જંદના ગૌરવયુક્ત પગલે પગલે એને જાગૃતી અર્થગરિમા કમતી આવે. કમળોર કાંડા એ જંદના ગૌરવના ઘાતક બની એને કંગા-સિયનના જ ચીથરા પહેરાવે. પૃથ્વીજંદને અધિકારી ખેડાડીની અપેક્ષા રહે છે. શ્રી. પૂજનસાસનની કલ્પમ અધિકાર પ્રાપ્ત હોઈ એનું ગૌરવ રહે છે, ખતાં પૃથ્વીજંદના વાહન - સ્વીકારને એક એ અનિવાર્ય મર્યાદાઓ નડ્યા વિના રહેતી નથી. એક તો કંટાળો આપે તેણે એક સુરીસાપણું ને બીજું સંસ્કૃતપ્રધાન શબ્દાવસિને પ્રતાપ બિબી થતી દુર્બોધિના.

બુદ્ધિ અને કલ્પનાનું મુદ્દમીકરણ

ખેશક ખ. ક. કહોર કહે છે તે સાચું છે કે 'કલાસૌંદર્ય' બુદ્ધિ અને કલ્પનાના સુદ્દમીકરણે જ પ્રાપ્ત અને તેવા વિષય છે.' અને એમનો કટાક્ષ પણ કદાચ સાચો માની લઈએ કે, આમતર્જના નામે ઓળખાતી કટાક્ષશાવધિ જનતાને પણ સામાન્યમાંથી વિશિષ્ટ અને પામર પશુમાંથી સંસ્કારી માનવ બનાવવાને માટે તો અસરપ્રતિ કલાઓનો અવતાર છે. આત્માના શ્રેયાર્થે ધર્મની ઉત્પત્તિ - પ્રતિષ્ઠા છે, પણ તે શ્રેય ચિત્તવ્રતના મુદ્દમીકરણ વિના અસાધ્ય અને તે સુદ્દમીકરણનો કર્તવ્યપ્રદેશ જ કલાઓનો ધર્મકો છે.'

એના આહોકો જૂજ છે

પણ અહીં પ્રશ્ન એ રહે છે કે 'સુદ્દમીકરણ' એટલે શું? પૃથ્વીજંદનાં ઉપરાજાપરી વળતાં જૂંચળાંમાં અટવાઈ જતા શબ્દોને એને શબ્દોદી વિચારોને પકડવાની માયાકૂટ કેટલી હદ સુધી ક્યોં કરીએ તો 'ચિત્તવ્રત' સુદ્દમીકરણ' થયું કહેવાય ?

સત્ય હોય તો તે આટલું જ કે પૃથ્વીજંદ પ્રધાન અથવા પૃથ્વીજંદ આજે જેનો પર્યાય બની ગયેલ છે તેની દુર્બોધિતાપ્રધાન કલાના આહોકો અતિ-અતિ જૂજ રહેવાના, એ એના ગૌરવની વાત ગણેા લે.

લલિતભાવે ઝૂકતો આત્મા

મર્યાદાઓ જેની અનિવાર્ય છે અને તાકાત પણ જેની અચૂક છે, તેના આ પૃથ્વીજંદુનું વાદન કરીને 'પારિવ્રત' ના શાવર પોતાના 'હોનેટ' ને ઘોડેવા દે છે. અગાઉ કહેવાયું તેમ એ લકનકવિ આપણા પ્રાચીન કવિઓ 'શુશુદ્ધિ તે તું સારદા' થી ચર કરના તેવી, ઝૂકના આત્માની અદાથી 'ભગવતીને', 'કલ્પનાને', 'સનાતન કુમારિકાને', 'માનસીને', 'તારા કલિયો', 'અખાખ્ય કવિ' વગેરે રતોત્રોમાં સ્મર્યતીનું, વિદ્યાનું, પ્રતિભાનું, કવિનાનું, આવાદન કરે છે: ઓ પરમેશ્વર! મારા હૃદયમાંદિરે પ્રવેશ! મુજ બદ, પામર, દૌર્બલ્યથી ભરેલ સ્વભાવ તારી પ્રતિચ્છાની બની રહે, તેવી રીતે તું મારા જ્યોતિનું નયન અમૃતના મદાઅંગરે દોરગ્ગે. હે કલ્પના દેવી! મારું અનૃતન માનસ લજ્જ કવિવ્રતે ઝંખી રહ્યું છે. લજ્જ મુજ આત્મા રસોન્મદ બનીને નરજંદોલા પડે ઝૂલવા ચલે છે. તું અલોપ ન થગ્ગે, મારા કાન્ધજરા મુકન કરગ્ગે. હે સનાતન કુમારિકા, તારા પ્રજાપતિ શુચિહિરણ્ય અને દે જેથી મારા મગ દળે. કુમારાં પારિતો મારા અણુ અણુમાં સુંદર સજ્જ દેગ્ગે. હે પ્રજા, હે કવિના અને કલ્પના તારા કલિયો પનાવ. હું માયું છું—શુદ્ધ વાખીને, અપૂર્વ તુજ હંદમથનાને.

મળમાં મંગલા નહિ આવે

કવિનાં આ નમામ સંબોધનો હિરોબોધનોમાં મુખ્ય લક્ષ્ય છે મુમનાનું, પારિત્યનું, સદ્ભિલાનું. પોને પોતાની અંદરથી જાગના કવિને જ પૂછે છે કે માનસીને તારા કાન્ધમંદિરમાં પધરાવવાના સદ્ભિલાપ છે? પાંચ એ વિમલ શ્વેત કમલમાં વસનારી, એ આસે આમે પદ્યર પરમાત્મનંતી મુગ્ધ લલેરાવનારી તારા મસીમય પ્રાણમાં પગ કેમ મૂકી શકશે? દુર્ગંધમય વાનનો સમાગમ કેમ સદન કરી શકશે? 'મહે નહીં જ મળલા આંધળે! એના ચરણ પૂપુરોની અપૂર્વ રસસરતા ને પ્રસન્ન પદન તો એ ત્યારે જ લાવશે ત્યારે તું—

સર્વ રૂઢિકે—શુભ અક્ષર અનંતમાં જે ઝૂકે,

બનાવ શુભ તેહનો નિયમ;

(અબીપ્સુ કવિને)

સુકવિ - સાચાકવિ - પ્રતિભાસંપન્નકવિ બનવા માટેના આવા સદલિલાસો રજૂ કરનાર કવિ લક્ષ્મણી કાટિના જ હોવા બોધ્યો. એને મન કવિતા સસ્તી, બગ્ગરુ, ચાહે તે વિષયને યોગ્ય કરનારી, આ કે તે હરકોઈ લાગણીને લક્ષકાર્યા કરનારી શક્તિ નથી. તેમ કવિએ પોતાના આત્મામાં વસાવતી બેઠેલી આ મંગલતા, આ શુભતા ને આ શુચિ, એ પણ નયાં ગગનવિહારને અધીન નથી એ કવિ 'ગગનવિહારીને' કાવ્યમાં કહે છે, આકાશનાં જ્યોતિષુબે મહી જ રમજોતો ન રહેજો કવિ,

પરંતુ ગગનો પરે રસસમાધિમાં ભૂજંતો
રખે તું નિજ માન'આ અવનિની જૂની વેદના.'

*

સુધીનવદના ધરા સતત આજ તારી કરે !

ઉતાર રસ-જ્યોતિને અમૃત સૂરતા જુ, પરે.

પૃથ્વીના પટ પરે જ એ તારી રસજ્યોતિને આખરે ઉતારજો. એ 'True the Kindred points of earth and heaven' એ કવિ વર્જવર્થના આદર્શને આંહી 'પારિજાત'નો પૂનરી અપનાવે છે.

કંગાલિયતમાંથી બહાર નીકળે છે.

'પારિજાત' ના પ્રમ-ઉપાસક શાયરની આ દૈન્ય-ભરી તાગી, આ 'હીન-પ્રાર્થના' ક્યાં સુધી ચાલ્યા કરજે ?

કશી ય નથી ચોગ્યતા, અવમતા અભાવે ભગી,

જ્યોત્સ્નાઃ અનાગ છે મલિનતા જ્યારે હિરે- (હીનની પ્રાર્થના)

એવા એવા કંગાલિયતના ઉદ્દગાગથી કંટાળો આવતો હતો. ત્યાં તો નૂતન પ્રાણ-રવ સાંભળ્યો

વિશાળ યદ્ વા સ્વભાવ ! મુવિશાળ આકાશની
સમાન અણુમીઠ; આ રજકણે રૂપાઈ રહે
તમોગડ દશા મહીં; કલુષ કાળના પાશની

વિદાર દદ સૂષકા,..... (કુટિત સ્વભાવને)

અને કવિ-આત્માએ શાર્દૂલ પેડે કેશવાળા ખંખેરી—

નકામી આશંકા કૃપણ તુજને હાથ ! કનડે

‘સમર્પી સૌ દેને’ - પ્રભુપ પડ્યો અંતર પડે. (પ્રભુપ પાશો)

‘વાંખો દુઃખાવતું’ પ્રાણ-વિદંગ નેપું—

ધ્યને અપરિમેષનાં અવર ગૂઢ આમંત્રણે :

વિદંગ ! ભર ફળ લે ઝટ અતાગમાં જણ્યો (આત્મ વિદંગને)

ચૈતન્યને હાકલ

અતાગમાં, અપરિમેષનાં, અનંતમાં ઉડવાની કવિએ ફાળ લરી,
ને એણે હાક મારી ચૈતન્યના આદિ પાશને

ગુહાનિહિત આદિ-અગ્નિચિનત્રારી નાગી બોલો !

બોલો પરમ પાવકો ! જડ સમાધિ ત્યાગી બોલો (અગ્નિનું આવાહન)

મરણવાનું વીરત્વ

ઉર-આવેળના, કમ્પનાના, પ્રેમજી વિચારોના સમુદ્ર-તત્તમાં
મેળની વીણવા મારું

સમુદ્ર લાણી લીપડ્યા કમરને કરી રંજથી

અટ્ટ મરણવિયા ડગ ભરતે ઉત્સાહનો,

*

અથા ગરજતા અક્ષર, વિકરાળ રત્નાકરે,

,

અગાધ જળમાં પ્રવેશ કરી કાળને મદ્યરે

+

ખુંદમાં મરણનાં તમોમય તળો અને પામિર્થ

અખૂટ મણિગોત્રકાવ્ય, લઈ જહાર એ આવિયા. (મરણવાને)

લક્ષ્મણની વાણીમાં વિક્રમ હોય છે. શ્રી. પૂજનવાસની આ 'પદ્ધિ' આમાં પ્રાણનો સૌર્ય-ટંકાર છે. પચેનું, શરવેનું સંધરી સંધરીને ધૂટેનું કસુબન આત્મ-સૌર્ય આંદો ઉચિત ઉચ્ચારણને પામે છે. વિચારમાં નવીનતા ન હોવા છતાં ઉચ્ચારણનો મરોડ વાણીના ધનુર્ધારીને શોભાવનારો છે.

નાને કુંડાળે અશ્વ રમાડે છે

એક સામટાં ચોપન સોનેટનું આ મૂમખું આપનાર કવિ પૂજનવાસ પહેલવહેલા છે. અને એમાંનાં આર તો પોતાને અત્યંત આકર્ષી ગયાં છે એવું કહેતા 'પ્રવેશક'કાર શ્રી. હકિરે આમાં સોનેટો ઉપર ચર્ચા કરી છે. સોનેટ નામના આપણે પ્રાન્તે ઉતરી આવેલા નૂતન કાવ્યપ્રકારનો અભ્યાસ કરવાની પ્રચુર સામગ્રી શ્રી. હકિરે તેમ જ શ્રી. બેટાઈએ આપણને પૂરી પાડી છે. હું પોતે તો આ ચૌદ પદ્ધિઓના કાવ્યપ્રકાર વિશે જાણુ સમજતો ન હોઈ એટલું જ કહી શકું છું કે એકજ કાવ્યભાવને આટલા દૂંધા કુંડાળામાં ગીતો અચારોડી જેમ અશ્વ રમાડે તેમ પૂજનવાસ રમાડી ગયો છે. ધ્યાનચૂક થતી નથી સૂરતા સ્થિર રહે છે.

કૌટુંબિક પ્રેમ

'બીજ કવિતાઓ' નામના બેઠિ ખડોમાં પણ સોનેટોના ઘાટ સહેજે ઉતરી શકે તેવી બર્મિંગ્હામની કૃતિઓ છે. સિવાઈના જીવનનો પેલી નવાઈની બેગમવાળો કિસ્સો વર્ણવતું કથાકાવ્ય છે, એવાં જ લાંબાં ઉદ્દગારકાવ્યો પોતાના પિતાને વિશે, દાદાની સ્મૃતિ વિશે, વિધવા વિશે પણ

છે. એમાંથી 'દાદા'નું કાવ્ય તો બાળકોને અને કુમારોને સર્વેળા પાઠ્ય દેવાં સરખું છે. કોટુબિક લાવેલી ધરતીમાંથી ઉગતી પહેલાં અપારના આપણું જીવનગતી ઉભયબ્રહ્મ લાવતો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ઠંપી ઉડાય છે. તેવે દાણે આપણા નવીનો, પોતાના યુગકાળથી તદ્દન જૂદા ને વિરોધી યુગકાળમાં છવી ગયેલાં સ્વજનોને - પિતાને, દાદાને, બાને, બહેનને સર્વને કાવ્યમાં સ્મરી રહ્યા છે. સ્મરણોને અશ્રુભીના કરી રહ્યા છે ને એવા સ્મરણોનું એટલું તો સરસ સંધારણીકરણ નિપજની રહ્યા છે કે આજની ભરે નદી પાણી આવતી કાલની નવી પેઢી તો જરૂર પાછી રાષ્ટ્રજીવનના સમગ્ર સ્વાભાવિક એકમ સખી કુટુંબસંસ્થામાં પુનઃ મુખિયાં નાખી શકશે. કવિ ન્હાનાવાવની ગ્રીનાના લાપાન્તરવાગી અર્પણકવિના, સુન્દરમનું 'બાની ખમી,' ઉમાશંકરનું પિતૃબ્રાહ્મ સારતું વેદનામય નાનું કાવ્ય, હમણું જ નિર્લાળેલા 'અપખંધ'નાં બહેનચિત્રો ઇત્યાદિ અનેક અપારે યાદ આવે છે.

દાદાનું સ્તોત્ર

શ્રી. પૂજ્યવાસે તો કાવ્યના પ્રારંભમાં જ એક આંખે સામે રમે તેથી ઘન - મૂર્તિ સરજતી છે -

અમારા એ દાદા, વિપુલ વડનાં ઝુંડ સરખા,
વિશાળી ડાયાએ સકલ અમ સંતાપ હરના.

નાનાં બાળકોને કુટુંબના તેમજ રાજાના અનેક જીવમોમાંથી રક્ષા દેના એ 'દાદા' ધણિયે આંખોને આગે સજ્જ કરશે. કેમકે,

હવે તો દાદાઓ દુરલભ થયા, દારખુ સખો

મઈ મીકરી એ હલ્લ હરિવાળી બીડી મઈ!
ભત્તાઈ, બોળાઈ મઈ! પ્રણયવેલી મઈ બપો!

અમા દાદા બાપા અમ લાનના રાંધુ સરખા!

પદો પણ, વેરાયાં છે

પૃથગધો ઉપરાન્ત અન્ય અનેક કાવ્યપ્રકારોમાં પગલી પાડ્યા વિના
 નથી શકે એવું આપણા નૃવીનોમાં તો કાષ્ઠક 'જ' હશે. પૂજ્યપાંડવો
 'પારિવ્રત'માં અહીં તહીં યોગ્ય પદો વેરાયેલાં પડ્યાં છે. તે બતાવે છે
 કે જો ધારે તો આ કવિ જૂની સંત-વાણીની લક્ષણમાં અનેરું પદો
 આપી આપે —

સચરાચરની પાળે રે,

અગમ એક ઓવારે રે બેઠો છે માછીડો.

*

ચેચાનો ગળો રે મને કાઈ વેચાતો રાખો.

*

કેણુ આવશે રે ભાઈ! લાંબી ધારે.

અને છેલ્લું મૂકેલું —

જુગ જુગનો હું જાયક ને તું દુનિયાનો દાતાર :

રે હું શું આપું ?

હું રજકણમાં દુધાઉં, તું અનંતનો અસવાર :

રે હું શું આપું ?

જનતાને ન નિહો

આ પદો દિવ પર ચંપાઈ બેઠેલા પૃથ્વીજંદનો બોલો યોડીકપાર
 'હેંકો મૂકીને લોક — વાણીના શીતળ છાંયડે વિસામો લેવરાવે છે. એ નવીનો ।
 કાઈ આવાં હળવાં પદો આપો, વિરાટ લોકસમૂહને લાગણીઓની સફળતાથી
 વિહોણો ગણી ઉવેજો ના. તમે અજ્ઞમાવી તો જુઓ, આવાં પદોને સૂરે
 સૂરે સહસ્રાવધિ હૈયાં યનનતાં આવશે. આપણા લોકસમૂહ પામર નથી,
 કુદર નથી, એ તો આપણી જુગજુગ — ધૂટેલી સંત — વાણી લોક — વાણીના

સમૃદ્ધિ-ભંડારની વારસદાર જન્મતા છે. એનો અરકાર તો અત્યારે ૫
સુપુત્ર હતાં હવતો છે. એને ન નિંદો, ન ધિક્કારો, આપણી નાદાર
મનોદશાનું આરોપણ એમના પર ન કરો. આપણી વિમુખતાનો
ચોર-કોટવાળો દંડ એમના પર ન નાખો.*

પૂજાસાલને પ્રાર્થના

બાઈ પૂજાસાલના ભક્તહૃદયને પ્રાર્થુ છું, કે આટલી ગંધી બાવના-
સંપત્તિ અને પ્રજાજ પ્રોદ ગંભીર કલ્પનાઓને જતોમાં વિક્રમશીલ બંદે
વધાવનારી આટલી શક્તિના તમે સ્વામી છો, તો એકવાર આપણી
મન-વાણીનાં મુકાબેલાં નદીનિર્જરોને તમારા મેધ-વર્ષાને નવાસાવિન કરો

કહેશો ના, કહેશો ના કોઈ કે પૃથ્વી માથિની ને શિખરિણી તો
તેમને અનાયાસ કવિતા પ્રેરણતા હોય છે. ચાં કદળે, તમે એ જતોને
તમારો ગરુડ-વાહનો બનાવવા માટે કેટલાં વર્ષો, કેટલી શક્તિ, કેટલો
મહાવશ ખંચેલ છે ! એ તમને અનાયાસે આશ્રયમાંથી નથી સાંપડ્યાં.
એના જોડણું જ પરિશીલન જે પૂજાસાલે, મુન્દરમ કે હિમાચંદર આદિ
બાઈઓ લોકવાણીના પ્રદર્શનું કરે, તો હું વિના સંકોચે કહું છું કે
કમ્પીર, રવિસાહેબ અને ધીંગ બોળણનો, હાલનો ને મુરખમનો યુગ જાણો
પટે તેની નવી ઝખટનાં શોક-પદ્ય ગૂનન લાવો ને કલ્પનાઓને સ્વર્ધ
જનવિરાટને દેશે દેશે રૂમનાં, અને

પરંતુ—

અરે ! કોઈ નહીં.

પારિજાત '—એક સૌગન્ધ્ય લહરી

શ્રી. શાન્તિલાલ ઠાકર

અમે ગુજરાતને ધન્યવાદ આપીએ છીએ, કારણ કે તેને આંગણે પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી પારિજાતના પુષ્પોની વૃદ્ધિ થઈ છે, અને તેના મુગંધની ઉન્માદકારી લહરીઓથી ગુજરાતના દાવ્યપિપાસુ રસાત્માઓની પ્રસન્નિ પ્રસન્ન અને પરિપુષ્ટ થવાની અમને ખાત્રી છે. શ્રી અરવિંદ—આશ્રમના નંદનચનમાં વીણેલાં પારિજાત, ભગવતી દિવ્યચૈતન્યમયી માતાની કૃપાથી, બાદથી પૂગ્ગયાએ ગુજરાતને સમર્પ્યાં તે ધન્ય ટાણે અમે અમારો હર્ષ પ્રગટ કરીએ છીએ. તે ભાઈનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ.

“પારિજાત” નું રસપાન કરતાં કરતાં અમને ખરેખર આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે, અને તે આનંદમાં અન્ય સહુદ્યોને સહભાગી કરવાની વૃત્તિથી પ્રેરાઈને અમે શ્રી પૂગ્ગયાજીની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણોનો અભ્યાસ નમ્રતાપૂર્વક રજૂ કરીએ છીએ.

કવિનું દિલ ભક્તહૃદય છે એ તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ પણ વાચકને જણાયા વિના રહે તેમ નથી. તેમની કવિતામાંથી આધ્યાત્મિકતા તો દૃષ્ટે છે કવિ રાત્રિની મૌનભરી ઋઆઓ સાંભળતા હોય કે સુરપાણુના ધોધના પડછંદ ઝીલતા હોય, આર્ષેવિધવાતાં આદર્શને પ્રતિબિંબિત કરતા હોય, પોતાના એક યુવક મિત્રને લખતાણે અભિનંદન પાડવતા હોય, પોતાનો જન્મદિવસ જીવ્યતા હોય કે પોતાના સહગત પિતાને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પતા હોય, તે અગમનિગમના અણસારા કરતા તારાઓનું અવલોકન કરતા હોય કે શિખરોની શૂન્ય એકલતામાં ભવ્ય મંગલદર્શન કરતા હોય, તે રાજર્ષિ શિવાજીની પ્રુષ્યમયી સૌંદર્યપૂર્ણ ચીતરતા હોય કે શિવ અને સુંદર લાવિસર્જનની સક્રાંતાવાળી કાળી ચૌદસની ભયંકર વિનાશકતા આલેખતા હોય—પણ કવિનો પ્રધાન અતિમ સૂર તો એક જ નીકળે છે અને

તે તેમની આધ્યાત્મિક જીવનની તમજા, તેમની દિવ્ય જીવનની વિશેષાંશ
અભીપ્સા અને તેની ખાતર સંપૂર્ણ સમર્પણ કરવાની લગની સર્વત્ર
ખોળાવ કરી નાખવાની તાકાત.

જુઓ,

નિઝૂદ રાત્રિને મહેલે શાંતિ શાશ્વત મુંદરી
તેડે તારકની સેજે મીઠા મૌનથી ભરી.
નિર્જલ, નિર્વસન, નીરવ, નિર્વિકલ્પ,
નિત્યપ્રભાવ પુરુષ પ્રભુ પ્રાગુપારે
ભગી અનન રમિકેશ્વરુષ માણે
આનંદ હીંચ અકલંક-મધક ખારે. (રત્નની મહેલે)

અનતલસ પદની મનુજ-આત્મરૂપી કળી
જતાં જનમનુ પ્રભાત દય ખોલવા લાગની,
અને પરમ-પ્રેમભંગ અવકાસમાં નીકળી
કરે અમૃતમુજનો મગલુદેણુ ડોલાવતી (જન્મદિન)

પ્રજ્ઞાની સિદ્ધિના સારમાંથી
ચેતન્યો સર્જવાને પ્રતિ-પુરુષ અદ્વૈતયોગે મદાસો
(એક યુવક મિત્રને લખતાણે)

જૂલુ ચૂર્ણ બનાવ, અંધ તિમિરે હીપારથી-રાસથી
પર્વામાં પદશય, સર્જન તણે સર્વાંગ મોહામણે
મોના-મૂર્ત ઉગાડ, દિવ્ય વિવસે સન્મુક્તિની મંદરી:
કાળીચૌદશના નિશીથસમયે તારી જલે અંજરી: (કાળી ચૌદશ)

તેમની ભક્તિમાં ક્યાંયે પોતાપણું કે લાગણીવેદ નથી, અથગત, રથગે રથગે કરુણા, મૃદુતા અને સંવાદિતાના સૂર છે; પણ પ્રધાન સૂર તો કવિના આધ્યાત્મિક જીવનનો અગ્ર નિઘ્રય, માધિક મુખો તરફ વીરતાશરી પરાડખમુતા, પાછા વળીને જોરાની કાચરતાને ફગાવી દેતી કેસરિયાંવૃત્તિ છે. દિવ્ય ચેતનાના અસીમ નયને ખૂંદી નાખવા, પોતાની જીવનનોકાને જાલદરિયે છોડી મૂકનાર અને જંજાવતો સામે જેની જાતી ગજગજ કુલે છે એવો એ નાધિક - કવિ તંત્રશાસ્ત્રમાં જેને 'વીર' સાધક કહે છે તેવો છે. એને તો જીવનનાં અતાગ ઊંડાણોમાં ફૂગડી માડી દિવ્યનાતું ઝવેરાત મેળવવું છે; એ જીવનને જુગારે ચરેસો સરોડિયો છે - એણે તો હોડ બકી છે એક જ, "કાં તો જન્મમરણના ત્રાસવાળી માનવતા જાય અને તેને રથાને વિરાનજ્યોતિથી અલોકિત દિવ્યચેતના સ્થાપિત થાય, અથવા તો એ ભવ્ય પ્રયત્નમાં એ ફના થઈ જાય." એને ખાંધછોટ કરવાની વૃત્તિ નથી કવિ દિવ્ય યજ્ઞનો યજ્ઞમાન છે એણે આવાદન આપ્યું છે બધી નિમ્નગામી વૃત્તિઓની આપુતિઓનો ભડભડ ગ્રામ કરી જનાર દિવ્ય અભીષ્માના અધૂર અગ્નિને ! તેની નેમ છે એક - આ લેથપોથ થઈને પડતા રાખ પામે - શરીરચેતના પામે દિવ્ય બાત્રા કગવવાની અને અંતે વિરાનમય રૂપાંતર સિદ્ધ કરાવવાની ! તે જહેમતભરી મુસાફરીમાં ભલેને અનેક વિદ્યા આવે, પણ તે કદી સ્વદ્યદૌર્જન્ય દાખવી આંસુ સારવાનો નથી અને એમ કરી અમુરોની મેનાને હર્ષના અવસર આપવાનો નથી. કવિના આત્મવિહંગે મુક્તિના માળાની મોજો માણી છે; એટલે તે આ કામનાના કાદવ-થી ખદમદ થઈ રહેલા સંસારમાં રાચી શકે તેમ નથી; તેને તો ત્યારે જ જંપ વળશે જ્યારે તે પોતાના મૂલનીડમાં પહોંચી, આત્માનંદનાં ચણુ ચણુશે અને અનંતમાં ગગનવિહાર કરશે.

જુઓ,

જુગાર રમશું અનંત સદ્ દાયમાં જતને

મૂંઢી : પરમ પામજું, થવું ખુવાર પા . મુન્મને (જુગારીઓ)

*

*

*

પુંદાં મરણાં તમોમય તમો અનં પામિયા
અપુટ મહિમોર્નાદિય, લઈ બદાર એ આવિયા (મરણવિદ્યા)

લવણંત યદા કેરી હોડી,
લાખ વિચાર કરીને અતે
મેં તો ભરદિયાયે હોડીઃ
હવે ન પાછું ફરી બેતાયે
હું તો નાવિક નાવિક

(નાવિક)

* * *

તું પ્રેર, મુલ પ્રેર, વેગબર પ્રેર, અગ્નિ ! મને
કાણે ચિરમ ના, ચિરમ મુજનેય ના હે કાણે,
પ્રયંડ ત્વ વ્યાળને પ્રતિજ્ઞે જાંચે ને જાંચે
ઉછાળ, રંગી વીજવદસદીગથી શિખાની સીડી. (અગ્નિનું આવાહન)

* * *

.....સકળ મુજ લે તું લઈ હરી
હંદારા રો આવી ! તિમિર તમરાં છો કકળતાં !
ભલે તારી વ્યાળે મૂલ મનરુવાંટાં પ્રવળનાં. (પ્રભુપદધો)

* * *

ધ્વને અપરિમેયતાં અરવ ગૂઢ આમંત્રણોઃ
વિહગ ! ભર કાળ, કે ઝટ અતાગમાં જોડજોડ. (આત્મવિહંગને)

આ રીતે અભ્યાસ કરતાં આપણને એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે કવિના ઉપર શ્રી અરવિંદની યોગ પ્રણાલીની ખૂબ જાણી અસર છે. અમે તો એમ પણ કહેવાની મુશ્કેલી કરીએ છીએ કે જે વાચકને શ્રી અરવિંદની યોગપ્રણાલીનું — તેમના તત્ત્વચિંતનના મૌનિક સિદ્ધાંતોનું — જ્ઞાન નથી, તે કવિની કવિતાના હાર્દને બરાબર સમજ્યા અસમર્થ નીવડે. આ સંબંધમાં અમે 'પારિખાન'નાં પ્રથમ જે કાવ્યો-પ્રારંભિક

‘અર્પણુ’ અને, ‘સમવતીને’ તથા છેલ્લું કાવ્ય ‘હું શું આપું?’ તે તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તે બધામાં જે સમર્પણની ભાવના છે, તે શ્રી અરવિંદની યોગપ્રબુલીનો મુખ્યતમ સિદ્ધાંત છે.

વાંચો,

મમત્વે નૃદનાં બિણાં અર્પણો ને અનર્પણો :

મોડાં મોડાં લે માડી ! ગ્રીકારી શિશુસર્જની !

(અર્પણુ)

પ્રવેશ પૂજકાવતી અણુ અણુ રિમતે ગોઝના !

સ્વયં ધઃ મને લઇ અમૃત તત્ત્વ વૈકુંઠનાં.

(સમવતીને)

*

*

*

સુગ લુગનો હું વ્યયક ને તું દુનિયાનો દાનાર :

રે હું શું આપું ?

હું શું આપું ? મારું તારી દયા માત્ર તરલાર :

રે હું શું આપું ? (હું શું આપું ?)

વળી, અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં છેવટે દિવ્યચેતનાને પારિવ બૂમિકા પર સુપ્રતિષ્ઠિત કરવાનો આગ્રહ તથા કવિનો વિરાગસૂર્યને અર્પણ સમગ્ર આધારમાં જીવનવ્યાપી શુદ્ધિનો આગ્રહ - આ બધાં તત્ત્વો શ્રી અરવિંદની વિચારસરણિ સમગ્રયા દોષરૂપે તે બે સ્પષ્ટતાથી સમન્વય.

લુઓ,

મૂપર કરવા આવ, હે અદ્ભુત રૂપ અનાદિ !

પૃથ્વીના પ્રાણને પાટ સ્થાપ તારી શાશ્વત ગાદી (પ્રભુતાતું પેખી)

*

*

*

અગ્નિને આંગણે આવો, સૂરજદેવ !

યમકાં મોનાનાં પાડતા હ !

ખડે ખડે અદ્ધારી રહેલ ઘોર
વેરલુ રાતને ભગાડના છ.

(વિજ્ઞાનસૂર્યને)

અરે કવિની ખુદ કવિતાની ભાવના પણ શ્રી અરવિન્દની ' Future Poetry ' નો પડો પાડે છે. આપણે કવિનું કર્તવ્ય એક જ છે અને તે એ કે જગતના બધામાં પ્રવાહનો તરફ કાનને ખેંચી દરી દર્ષ, કિંમતિ દ્વારા ભગવાનની મોહમયી જાંસરીના અનાદ્ય ધ્વનિ સુણવા તે ધ્વનિને સંગ્રહકરે અને આપણની ધડબધન પણ કવિને કરવાની દોષી નથી તેને તો માત્ર કવિતાદેવીની ' અપૂર્વ' હૃદયમયી સિવા સરસ સન્નતા મુદ્દાણી 'નો વલ્લિયો જ બનવાનું છે. ઉપર પ્રયોગ દુર્ગાએ જા'નાં જ વિરોધભાગી પ્રવેશની અસર ઉઠાડી છે પણ તેજ શ્રી અરવિન્દનાં લખાણો દ્વારા કવિને પહેંચી દોવાનો સંભવ વિશેષ છે. કાવ્યરાશ્મીનું વલ્લિયું, પાણી કલ્પના-પાણી અત્યુદ્ધ વાતાવરણમાં ઊતરતું નથી; તે તો માત્ર રાહિની હાથે માળો બાંધીને મહે છે. માટે આપણે કવિએ, જે કવિતાને જીવની હોય તો, સમગ્ર જીવનમાં મુદ્દિ આપિત કર્યું જ છૂટકો છે. એક પદ્ધતિની કવિતા માટે અનિવાર્ય એવી આ સંપૂર્ણ મુદ્દિ પર એક-તે 'મગ્ન' શ્રી અરવિન્દની વિચાર-સરણી-નું એક અંગ છે.

શુભે,

જ્યાં અગ વરો, મને નહિ જ મંત્રના આપણે. (અલીપ્સુ કવિને)

તરફની બળને બેતાં વાર પંખી જોડી જતું,

એકાદ બેધેતિતણી રાતે રસમાળે જ ફૂલતું

વાસનાના નિકારોની ધુણ એના સ્વભાવને,

પરિવિચ્છિન્ન પ્રદેશો જ આકર્ષે એની આંખને (કવિતાતુરને)

આ સિવાય, 'વિશ્વેશ્વર' નામનું કાવ્ય આપણને ત્રગ્વેદના દશમા મંડામાં આવતા પુરુષસૂક્તની વિરાટ ભવ્ય કલ્પનાની માફ અપાવે છે.

‘કઃ’ નામનું કાવ્ય વાંચતાં ઋગ્વેદનું ‘કર્મ દેવાય હવિષા વિષેમ’ શૂક્ત સ્મૃતિમાં ઉભરાય છે; એ કે કવિના કાવ્યમાં કલ્પનાની લલિત શુકેભારતા તથા શબ્દમયોગોની ચમત્કારી કાવ્યમયતા વિશેષ છે.

કવિની કલ્પનાનો ચમત્કાર અનુભવેલો હોય, તો શુભશુભથી ઝંખતી એકાન્ત વિયોગિની રાધાના બિના નિઃશ્વાસની ઉખામાં તમારે થોડુંક કરમાવું પડશે, અને તેમની સતતસંગિની ‘ત્રિવલ્લભિ’ સાથેના તેમના વિવિધ વિહારમાં તમારે પણ સહચારી બનવું પડશે. તમે શું અનુભવશો ? શ્રૃંગારથી માંડીને કરણ સુધીના બધા જ રસોનો રોમાંચગ્રન્થ આવિર્ભાવ, નૈસર્ગિક સૌન્દર્યના લઘ્વલલિત ચમત્કાર, આનંદ દિલ્લોડના દિલ્લોડા. કવિની બાપામાં સંસ્કૃત ભાષાની અસર છે, તેમ જ એમના અન્નંકારોમાં પણ છે. મધ્યયુગના સંસ્કૃતવામીઓની ઉત્પ્રેક્ષા જોવી હોય તો ‘ધનસ્યામ ક્યાં’ વાંચો. ચમત્કારિક ‘વિરોધાભાસથી હર્ષપુલકિત યધુ’ હોય, તો પિતાશ્રીને શ્રદ્ધાંજલિ’ આપતા કવિના કરસંપૂર્ણમાં તમારું ભાવપુષ્પ ઉમેરો. વીરકવિતાની શક્યતાના તણખા ઝરતા નિદાળવા હોય, જોડાક્ષરોથી પ્રચુર મર્દાનગીભર્યો સન્દર્ભયોગ શ્રવણ કરવો હોય તો સૂરપાણના ધોધના ધસમસતા વેગ સાથે ધડીક ધસડાઓ, અને ‘સ્વાતંત્ર્યના સૈનિકો’ને વીરમૃત્યુ મારે કુસુમાંજલિ અપો. આ સામગ્રીમાં એવી શક્યતા અમે નિદાળીએ છીએ કે પ્રો. બ. ડ. દક્ષાર સાથે અમને પણ કવિને કહેવાનું મન થાય છે કે - ‘ગુજરાતને એક સર્ગંગ ગ્રાંથુ આખ્યાન અથવા તો વીરકાવ્ય અપો.’

કવિની કવિતામાં અમને બીજી એક વિશિષ્ટતા નજરે પડી છે, અને તે એ કે કવિએ કુદરતનો પરિચય ખૂબ સાધ્યો છે, અને પ્રકૃતિમાતાને ખોળે ખેસી તેમણે ગદન શાન્તિમાં કૂમકીઓ દીધી છે અને નૈસર્ગિક સૌન્દર્યની પ્રેરણાનાં પાણી પીધાં છે. આ વિષયમાં અમને કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે - કવિ માત્ર મુંદર અને કામલ ઘટનાઓમાં જ નહિ, પણ બચંકર અને રૌદ્ર બનાવોમાં તેમ જ દરેકમાં સત્યનું મંજલદર્શન કરે છે અને તે તેમની વેધક, તત્ત્વબોધી ક્રાન્તદષ્ટિને આભારી છે. કવિ રંગનીને

અંતમાં, કવિને એક પિતૃતી કરીએ ? સામાન્ય રીતે, કવિનાં કવિતાનો પ્રવાહ નૈર્ગર્જિતતાથી અગ્નિનિત વહે છે, પણ 'માતૃભાષા' એ હૃદયનું એક નિયમ નથી જ ? વિચારભારની દૃષ્ટિએ, વિષયની પસંદગીની દૃષ્ટિએ તેની સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ તેમાં પિતૃતી થોડી છે તેને ગદ્યને કાંઈ એક મનુષ્ય નિદ્રામાંથી જાગીને જાગતા પોતાની જાડી લાગણી પ્રથમ નાભાનિકતાથી જ માતૃભાષામાં વ્યક્ત કરે છે એવો કાંઈ પ્રસંગ અથવા તો એવો જ કાંઈ બીજા પ્રસંગ કવિતામાં ઉતાર્યો હોય તો તેને આ સમગ્રમાં પ્રવેશ કરાવે એવો અનિવાર્ય મત જરૂર પડે છે. આ તો કાવ્યસમગ્રમાં નિયમ જેવું વાગે છે. મીલુ, કવિએ જા માટે પુનઃપ્રવેશની આગવતરી રીતે ઉત્પન્ન થતી પ્રથમ અસર ઉપર મદદ નાખતી જોઈએ ? રાજ્યના ગિરાજના પ્રસંગમાં પિતૃતીના નિર્માણની માન પ્રસંગ જ રજૂ કર્યો હોત અને ગિરાજના પ્રથમ પવિત્રતા અને સૌંદર્ય માટેની ઉદ્દેશ્યો ન મૂકી હોત તો ન માન ? ઉપદેશાત્મક લીંગાઓ વખરાનો સોલ કટવીઝ નાર કવિ મોડી શકતા નથી, અને તેથી કવિમાં તેટલું અંગે ન્યૂનતા આવે છે એવી અમારી માન્યતા અને નમ્રતાથી કવિની આગળ રજૂ કરીએ છીએ.

ઉપર જે કહે છે તે કવિની પિતૃતીના જાદિરગપરીક્ષણ નથી, પણ માન તેનું સાસ્ત્રિક દર્શન કરવાનો એક મુખ્ય પ્રયત્ન જે જાદિરગ પરીક્ષણ નિર્માણની અમારી સહિત નથી, પણ અમે જરૂર એટલું માનીએ છીએ કે આ કવિની પિતૃતીના નિર્માણના ખાસ કરીને તેના લક્ષ્ય ઉપર, પરંતુ ઉપર અન્ય નિર્માણના આરંભ ઉપર છે, અને તેથી જ અમે તે તત્વોની ગ્રીચુરલરેની નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અંતમાં અમે પિતૃતી કરીથી હાઈટ અભિનંદન આપીએ છીએ અને 'પારિશિત'ના પુષ્પોની બીજા માળા પ્રાપ્તિથી જીવી, તે વડે શુદ્ધતાની વાડીને તે શાશ્વતારને અને તેની કાવ્યમયી સહજોના ચિત્તલગોને ઉન્મત્ત કરી, તેમના મુખમાંથી પોતે કૃત્ય થયે એવી આશા સાથે સિમીએ છીએ.

‘પારિજ્ઞાન’નો પ્રસાદ

શ્રી અમુભાર્ગ શાસ્ત્રી

આજ પાંચેક વર્ષથી ગુજરાતી સાદિત્વાદાસના એક ખૂબીયી, કોઈ સૌમ્ય-તેજસ્વી તારકની પેઠે એક યુવાન દિવિ પોતાના પ્રસાદનું તેજ વહાવી રહ્યો છે. એ પાંચ-સાત વર્ષના ૫૮ ૫૭ એની કવિતા, કોઈ ગાળ સપારીની પેઠે પોતાના તેજથી આંછ નાખતી નહિ, પણ એક પુષ્પશીત ભક્તની આભા પેઠે સ્થાન પ્રદાશ પાથરતી આવી છે. અને દમખાં થોડા વખત પર એનો જે સંપ્રદ બદાર પડ્યો છે તેના સમગ્ર વાચન પછી મન ૫૭ ૭૫ થઈ એજ પડે છે જાણે કોઈ બદનકરિ ગુજરાતને સાંપડ્યો છે.

‘એ સંપ્રદનું’ નામ ‘પારિજ્ઞાન,’ અને એના કવિ તે ભાર્મ પૂતવાસ ગણીએકાદસ દસવાડી પ્રગ્નપતિ જેવી લોકધર્મની પગલ દામમાં એમનો જન્મ. મૂળ નાપાના વતની. આજથી ત્રીસેક વર્ષ ઉપર ગુજરાતના નરભોળાં કસેવર ધડનાર અખાસવીર શ્રી. અંબાલાલ પુગલવીના એ શિષ્ય અને સાથી. અમદાવાદમાં હોલેજના અખ્યામતી સાથે સાથે અખાસમાં દામ કરતા અને એની સાદિત્વપ્રતિઓનાં દન્તસિખિત માસિકોમાં લખતાં કવિતાની કૃપા ઉતરી. શ્રી. અંબુભાર્ગ પારિઘેરી ગયા ત્યારપછી થોડા કાલે એ પણ ત્યાં ગયા. મૂળથીજ પોતે મહદ્વ અને માન્યિક ગતિના, તેમાં ત્યાંની સાધનાએ બધ પૂર્ણ અને એમની દક્ષમમાં તપની નિર્મલતા, સમર્પણની વીરતા અને બક્ષિતનો એજ ઉતરેા. પરિણામ આજે આપણી આગળ મોજુ છે.

અને કેવું પરિણામ ? એ સંપ્રદના પ્રવેશકમાં શ્રી. ખલવંતગપ હોકાર તો એટલે મુઘી કહે છે કે ‘અહીં ત્રણ જમાના પછી આજ પહેલી-પાર ગુજરાતી કવિતા આવેા નવો સ્વતંત્ર સર્જનક્રમકિતકારો પામે છે.’ તો કે એમ કહેનાં પહેલાં આપણે ‘પ્રભો અન્નપર્ણી,’ ‘મંગલ મંદિર ખોલો,’ ‘એકલ ને ચિનગારી’ જેવાં ગુજરાતી સાદિત્વમાં ચિત્કાળ દક્ષી રહે તેવાં

લક્ષિતકાવ્યો અને શ્રી. ન્દાનાવાલ - ખમ્બરદ્વારનાં મુંદર ભગ્નને ભૂલી જવા નથી જોઈતાં. પણ હા, એટલું નિર્વિવાદ કહી શકાય કે સાચા ભક્તના જે સદાશો-ચિત્તની શુચિતા, હૃદયની આર્થતા, દીનતા, શ્રદ્ધામય, સાર્વિક અભીપ્સા, સમર્પણ, મસ્તી, પ્રસન્ન આનંદ એ બધાં ભાઈ પૂજાવાલનાં કાવ્યોમાં એટલે અંશે છે કે જે સમગ્રરૂપે એમને એક ભક્તકવિની કાઠિમાં લાવી મૂકે છે. એમનાં કાવ્યો વાંચતા જઈએ છીએ તે આપણને ઉત્તમોત્તમ ભક્તકવિઓ સાંભરે છે. મીરાંની પેઠે એ 'તાડું' નામ 'ગાવામાં તરબોળ બને છે; મુરદાસની માફક આર્તપણે પોતાની જિણ્ણપો સંભારી આત્મવિડંબના કરે છે, નરસિંહની પેઠે એને રસરાસનું દર્શન થાય છે; અર્જુનની માફક વિરાટરૂપ દર્શન લાધે છે. કાર્પ વેદના પૌરુષભર્યાં આવાદનોનું અનુરણન પણ આપણને મંભળાય છે. જુઓ, ચૈતન્યના દેવ અગ્નિનું એ આવાહન કરે છે :

તું પ્રેર, શુભ પ્રેર, વેગમર પ્રેર અગ્નિ ! મને
પ્રચંડ તવ જ્વાળાને પ્રતિપજે જીએ ને જીએ
ઉઠાળ, રચી વીજવદ્ધરીમથી શિખાની સીડી,
અનંત શિવ ધામમાં અચળ એહને ટેકવી,
મને સતત આપ જીર્ધ ગતિ, અગ્નિ ! તારી ફૂંકે. અગ્નિનું આવાહન)

પ્રભુને એ જૂઝ્યાં રૂપે જુઓ છે અને એનું દર્શન કદીક લક્ષિત-કામળ લાવથી, તો કદીક ગગનગામી કલ્પનાઓ વડે, મુક્ત, વેગવાન અને પ્રસાદભરી બાપામાં કરે છે. કવચિત્ દિશાની દીવાલે કાળનો પડો પાયરી, તેના પર ચિત્રો આલેખતા ચિતારા રૂપે એ પ્રભુને જુઓ છે, તો કવચિત્ સચરાચરને પાર કાઢ અગમ ઓવારે બેઠેલા માછી રૂપે જુઓ છે. 'સના-તન શિશુ' નામના કાવ્યમાં વિશ્વની ઉત્ક્રાન્તિની કથા જે ભવ્ય ઉદાયથી એમણે આલેખી છે તેમાં પ્રભુને અદ્ભુત બાલક રૂપે કલ્પ્યા છે. એ બાલક દિશાનાં દાથીઓને ઘેર કરીને તે પર સ્વાર થાય છે, કાળકેસરીની યાગ પકડીને એને ત્રાડ પડાવે છે. સાંભળો,

દિગ્ગજેને નમાવીને બાળરાજ્ય થના અસવાર;
કાળકેસરીની યાજ્ઞ ગ્રહી બજે પડાવતા ત્રાઝ;
મુન્કર આનર્તકોને નિચોખીને પીતા તેની ધાર;
લીલાશ્લેષેરે મુનનુ અંગુલિ પર તોળી લેના પદાર. (સનાતન શિક્ષુ)

એમની વિરકિતની ભાવનાનું તેજ જુઓ. 'દંડી' નામના કાવ્યમાં
કહે છે:

દંડીનાં તત લીલાં છે, અગ્નિનાં અંજરો સળ્યાં,
વિદારી મોહના વાધા, દિશાનાં દૂર બેઠિયાં;

આ તેજસ્વી ભાવનાઓ અને વિરાટ દર્શનોમાં જેવાં ઉત્તત ઉડુપતો
છે તેવાં ન એમણે વેદનાનાં અને આરતભર્યાં ભજનોમાં પણ ઉતાપ્યાં છે,
'વિરહવ્યાકુળા રાધા'ના એક કાવ્યમાં, પ્રભુપ્રેમે વિદુવળ અનેલી રાધાનું
વર્ણન કરતા, કવિએ નરસિંહ કે દયારામનું સ્મરણ કરાવે એવી વ્યાકુળ
ચામીમાં જે ચિત્રો ખડાં કર્યાં છે એમાંનાં બેએક જોઈએ :

રાધાના ઉન્દા નિસારો ધબી ઊઠે શીતળ નીચ આકાશે,
રણે પર આમ જવાયે ;
રાધાનાં નખનરૂં બેઠી ગયાં તારક દેશમાં દૂર
જન્યે એનું સ્પર્દન થાયે;
રાધાની અવકર્ષણી પિંજાકને વાદળાઓ ખની એની
બેઠી રહી બાકુલતાએ ;

અને એમની પ્રભુમિલનની આરંભ જુઓ. 'આવીશ' નામના કાવ્યમાં
પ્રભુને કહે છે, તને મળના આવીશ. કેવી રીતે ?

આવીશ આવીશ તને શોધતો આવીશ દુ
મુદર મોનેરી તારા ધામમાં ;
'વેદનાના પારાપાર બેઠમાં લાવીશ દુ'
જલકતા જીવનના જનમમાં. (આવીશ આવીશ)

બેટમાં શું લાવીશ ? વેદનાના દરિયા; છવનના જમમાં છલોછલ
ભરીને !

લક્ષ્મણ જેમ પોતાની જિલ્લોપોના ખાનથી આવતી નમ્રતા ને
સમર્પણભાવ હોય છે, તેમ સંસારનાં મુખદુઃખ, જરામરણ વગેરે પ્રત્યે
મસ્ત બેપરવાઈ પણ હોય છે. એવી મસ્તીનાં — મૃત્યુંજય ભાવનાના
બેએક નમુના જુઓ :

અમે મરણનું રસાયન જનાવીને પી ગયા;

થયા અજરકાય ને અમર આત્મઓએ ભયાં. (રસાયન)

આમ, એકમાં મરણનું રસાયન જનાવે છે, તો બીજામાં વળી
જાનનો જુગાર ખેલે છે. સાંભળો,

જુગાર રમશું અનંત સદ દાયમાં જાતને

મૂકી : પરમ પામશું, થશું ખુવાર પા મુન્મતે. (જુગારીઓ)

હોડમાં જાતને મૂકીશું. કિંતો પરમાત્માને પામીએ છીએ, કિંતો
ખુવાર થઈ જઈએ છીએ.

દાયમાં સોનેટની રચના ઉપર બાર્ક પૂજ્યસાવનો હાથ હીક જામેલો
છે, અને આજના કોઈપણ કવિના એક સંગ્રહ કરતાં વધારે સોનેટ એમણે
આમાં આપ્યાં છે. જોકે એમાં ભાષાના ભાર અને હંદની જૂલજૂલામણીમાં
અર્થ ગૂંચળાઈ ગયાના દાખલા પણ છે. હંદોમાં, સંસ્કૃત વ્રતખંધો ઉપરાન્ત
ખીજી વિવિધતા પણ દાખવી છે. એમાં અંજની ગીત છાપા ને સરેયા
છે; પદ અને લોકલજનોની મનોરંજક છાંટ પણ છે. અને એ સર્વમાં
વાણીગ્રવાદ વધારે સરળ ને વિશદ જાણે છે. જોકે એમાંયે ગેયતાના સાચા
લયમાધુર્યની જિભૂપ ક્યાંક લાગે છે.

નિરોધનું મૈત્રિય પણ શ્રમનામાંથી એવું નથી એમજો
દેશભક્તિના ઉદ્દેશનાનાના, પ્રતિભાવનાના, પ્રાસંગિક અનોખિતઓ અને
'સંગીત વેન' જેવા નર્મ વિનોદના કાવ્યો પણ વખ્યા છે જતા સમય
સમજાવી મુખ્ય અસર તો શાન્ત ભક્તિગતની જ નહે છે

એમના દેશપ્રેમ ગૌરવાન્વિત અને જ્યનત ઠ તેમજ નિકમભરી
વાણીમાં બહાર લાવે છે 'ગાત્રજનુ પખી' એ નામના કાવ્યમાં એવી
કલ્પના છે કે ગતવતાનું પખી પોતાનો માગો બાધના માટે યોગ્ય
સ્થાનની શોધમાં આમણ ખૂદતું નીકળે છે ઘણું ભમે છે પીગમોતીના
વેલવ, સુવર્ણમય મેરુદ્ધ, સગરતીના આનવ, ધર્મ ગમતું નથી ડેરડે
એવું મન મ્યા હર કે ? જુઓ,

પદા વિરુદ્ધ કું મા અગત હાજો યાનો,
શિખા પગ શિખા મહીરમત આભ-ઉત્સગમાં,
મળા પ્રિ અપાય ભક્તિભર અન ને પ્રવનો,
પાપટી ગ શરી નરનારીઓ મગમા (સ્વાત પનુ પખી)

સહીદ નરનારીઓ જ્યા રમને પાપટી કે છે એના રસપાનાં
યતકે પર એ પખીનું મન મોને છે અને

ચિત્તોગ્રાને ઉદ્દેશને નખેના જ્યને અતે હે છે
જગત અમ જાને જનક મોજાઓ કમની (ચિનો)

અરન રીત ઓગળાવું યુ રવિ છે તે સામગો,
પેલા ખા વજર-વ્યૂદ રચી અભગ
પદાડે પ્રવડ અવસ્તીતાત અટકી,
ત્યાતઅભક્તિની યુ નરગ મગ,
તેની જગત અખતિ ધાર । । (અરવલી)

પાટણના અવશેષો જોઈને તેની પુરાણી પ્રભુતા સંભારી કવિનું હૃદય રડે છે કે એક દિવસ એ પ્રભુતા હતી —

હતી: પણ હવે નથી સ્મૃતિ વિના કશું બે રહ્યું !

ન મુક્તિ મલકે, ન શૌર્ય ઝળકે, ન લક્ષ્મી લસે !

અધું વ અહ ! કાળની કપિલ કોપગાળે દહ્યું !

(પુરાણ પાટણના અવશેષોમાં)

પણ એટલો શોક કરીને જ એ બેસી રહેતા નથી. એથી પ્રત્યક્ષિત થયેલું એમનું ચિત્ત તો પોકારી ઊઠે છે કે,

ભગીરથ ન કોઈ ભરમ પર મંગે ઉતારસે ?

પૂછે છે કે એ પ્રભુતાનો પડેલી આ ભરમ ઉપર મંગા ઉતરીને ઉદ્ધાર કરનારા કોઈ ભગીરથ પાકવાનો છે કે નહિ ?

એમની બીજી કૃતિઓમાં મા, કુટુંબ, પ્રણયિની, હૃદયનદેવી, પિતા, માદા, વિધવા ધગેરનાં આદ્રંતાથી ભર્યાં સંસારચિત્રો છે. એમાં કુટુંબહૃદયનની આર્થ ભાવનાની ચરતા પહેપહે ચીતરી છે. ‘પિતાને શ્રદ્ધાંજલિ’ અર્પતા એમના અનુક્રુષ કવિશ્રી ન્હાનાચાલના એવા જ કાવ્યની યાદ દેવડાવે છે એ આખું કાવ્ય પશ્ચાત્તાપની વેદનાથી ભરેલું છે. પિતાની છાયા અને માતાનું વાત્મલ્ય એ બંને જેમાં એકી સાથે મળી શકે અને છતાં એ બેયમાં કોઈ કોઈવાર જ કંઠેર તત્ત્વ જણાય છે તેનો અંશ પણ જેમાં ન મળે એવું કોણ ? દામ. દાદાનું એ ચિત્ર એમણે અત્યંત આદર હૃદયે દોર્યું છે. એ કાવ્યના અંતે કવિ કહે છે તેમ ‘અમ ભવનના સંજીવ સરખા’ એ ગર્હ પેદીના દાદાઓ ‘આ દારુણ સમામાં દુર્લભ’ થયા છે. પણ આ બધાં કાવ્યોમાં પાણીદાર મોતી જેવું નમણું સૌંદર્ય તો ‘આર્થ વિધવા’ ના કાવ્યનું છે.

પણ આજે આખા સંગ્રહમાં પોતાના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વથી જુદું જ તરી આવે છે એવું કાવ્ય તો છે ‘ત્રિણા કવિનાને’. એમાં કવિએ પોતાની

કવિતાને જીવનમાં વિધિવિધ પાસાંમાં અને સમયમાં સદા સંગિની રહેલી જીવનસાથી તરીકે ચીતરી છે. અને એના સદચારનાં રંગદર્શી વર્ણનો, પૃથ્વી જંદની મુક્ત, મસ્ત, પ્રસાદી વાણીમાં વિવિધ કલ્પનાથી રસીકમતે કર્યાં છે. એમાં ક્ષણિન મનોહર પ્રતિચિત્રોની ભોંય પડ, આછો મધુર સંગાર, ઓજસભ્યાં ભાવ અને ભાષા વડે ઉડાવ્યો છે. એકજ વાનગી આપણે જોઈએ.

અપાદ ધન આવતો મગગટથી ગાગતો,
દશે દિશ સસંત લાગ્ય અપઘાતકું વેરતો,
મુકામલ ધરાપટે ગિરિ, વનો, નદી ને સુગ્રે,
પરે વિપુલ પ્રાણની દરિત સ્હેરીઓ જાવતો
પ્રિયે તુ મુજને નદી તથ તણાકુશની પરે
નુસાદી મગિના નટે મરમરંત સ્હેરી કને,
સુનીલ ધન - અંજને નાન આંજ બેભાન શા
મને તુ ચર્મ જામ મેઘમય ગાગતા મંડળે. (પ્રિયા કવિતાનો)

પણ આ વાનગી એ આખા કાવ્યમાં રહેલા પ્રેમોદ્ઘાસનો પૂરો અન્યાદ નદિ કરાવી શકે. આટલેથી જ અટકીએ.

હેરવી વીમીના આપણા નવા યુવાન કવિઓના જે કાવ્યસંગ્રહો આ દશકામાં બહાર પડ્યા છે તેમાં ભાઈ પૂજ્યજીવના 'પારિગત'નું ધ્યાન સંકેતે ઉપજા થરમાં આવે છે અને આપણા નવાનોમાં આગળ પડતું સ્થાન ધરાવતા એમના બીજા સમકાલીનોની કવિતા પેઠે એમની કવિતા પણ પોતીકું વ્યક્તિત્વ ધ્યાપે છે.

આ પંદર મિનિટમાં તો એ સાર્વિક ભાવો, પ્રસાદમય ભાષા અને પ્રસન્ન કાવ્યતત્ત્વોનો પૂરો અન્યાદ ક્યાંથી કરાવી શકાય ? મારાથી ચર્મ મકયો દસે માત્ર એમાંના કેટલાંક સારાં તત્ત્વો પ્રત્યે અંશુસિર્નિદેશ. પણ આપણાં કંઈ છે તેમ. એટલું 'આંગળી ચીંધવાનું પુણ્ય' મેળવવાની આ તક સાંપડી તેનો મે સતોષ જઈ છું.

સ્વતંત્ર અને સર્જક ભક્તિપુવારો

શ્રી. મોહિનીચંદ્ર

જગતમાં કવિનું સ્થાન ઉત્તમ છે. જૂના યુગમાં કવિ રામનો આશ્રિત બનતો અને તેની ખુશામત કરી ધનોપાર્જન કરી શકતો, એને તો બાટ ચારણના, કવિ તરીકેના કનિષ્ઠ પદ ઉપર એસાડી શકાય.

પરંતુ કવિનો સાચો અર્થ તો પયગંબર છે. સત્યશીલ જેની પાછી છે એ સાચા કવિ નામને લાયક છે. ભર્તૃહરિએ એક શ્લોકમાં કવિને રસસિદ્ધ કહેલો છે, એનો પલ્લુ આ જ અર્થ છે. નવ રંગો જેણે સિદ્ધ કરેલા છે, બૂત, વર્તમાન, ભવિષ્યની આરપાર વહેતી કાળની સૂક્ષ્મ ગતિને માપીને જે તેને પારખી શકે છે તથા તેના ઐક્યતત્ત્વને જે પિછાની શકે છે અને માતા જેમ બાળકને આંગળાએ બાંધી દોરે છે તેમ જનતાને આંગળાએ વળગાડી, જે દોરીને તેને ઉન્નતિના શિખર ઉપર લઈ જઈ શકે છે તે જ સાચો કવિ છે.

કવિની વાણી સિદ્ધ છે, સાત્ત્વિક રસનો એ ઉત્કૃષ્ટ પરિપાક છે. પ્રસાદ, અમીની મીઠાશ, દેહની સુરેખતા, ભાવની કેમળતા તથા વાણીના ન્યૂન અને સૂક્ષ્મ દેહ અને આત્મા, શબ્દ અને અર્થની એકરૂપતા; એ કવિન્યરીતિના મુખ્ય લક્ષણો છે.

કવિ પૂજ્યજીવનો 'પારિખત' કાવ્યસંગ્રહ અનેક શૃંગારી યુક્ત છે. સંગ્રહમાં કવિની ૧૨૧ પદ્યકૃતિઓનો સમાવેશ થયેલો છે. કવિ પોતે કુંભકારની પછાત ગણાતી સ્ત્રીમાં જન્મ પામેલ છે; છતાં તેઓ પોતાની હૃદયરૂપ શક્તિએ તથા અમધૂર્વક કરેલી ઉપાસનાએ કવિની સિદ્ધિને પામ્યા છે. જાતિના નામને ઉગ્રજે તેવી તેમનામાં મતિલા છે એ આ સંગ્રહ વાંચનાં જ પ્રતીત થાય છે.

હિં પોતે પોઝિટિવીમાં જ્ઞાનોસંગઙિધાન- મ પિં ત્રી અર્ધિ- પોષના આશ્રમના વર્ણથી વસનાટ કરે છે, એને પગિણામે નાખ્યાનિદી રીતે જ ના સમદની ઘણી કૃતિઓમાં તેઓ આપણને એ તપ યુત- સામના યિથ અને આજીવનપુક્ત આનંદ તરીકે અપે દીપી આપે .

તેમની કૃતિઓ પારદર્શક છે, તત્ત્વપનાં ડ, નેમનું ચિતન નિર્મનમાન ઊંડુ અને વિશદ છે તેઓ યોગાશ્રમના હારાથી નેમની કૃતિઓમાં બહિતરઅસિદ્ધિ બીજી રસસિદ્ધિઓને નગની ના / ઊંડા મનોમથા, રીશઙ્ગતસાદ, પ્રતિનિગ્મ કૃત પ્રત્નો, અહભારાઓ, ગદ્યસાન, રાસના રંગે વિષયોનો તેમણે કરેનો અર્થ પશુ પાળ દહીં જતર તેવો તા નથી જ તા જે બહિતરુત્ત ચિતનોમાં તેમની લેખિના ની સનાન રાગ વારી તકે ને તેની સનાન રોચ હિતર (અન્ય) વિષયના તેમની લેખિની પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી અને તેટલા જ મારે અને આ પુનઃકમાના ત્રી બળવનસય ન્યાયુરાવ 'કિરના પ્રવેન-માતી નીચની પત્રિઓમાંના મત્યારે માથે પરપૂગ સદમત ચળે ગીર્મ

"ગુજરાતી મરિના બહી નહુ જમાના ની સૂના માન ન્યરી નોએ નસાળ- પ અને નદાબ્યા પડી પોતી રાગ આ તવે રસતન અને સર્ગ બહિતકુનાનો પામે છે એ આ 'પારિતનત' ની આપણી અર્નામી। મરિતામાં અપૂર્તા છે "

મરિની આ 'અપૂર્તા' નો સાક્ષી તેનો પ્રવેન- મુરા વાન્ય અર્થ મકરે એમ જગ પગ મકોચ વગર ડી સાર આ 'અપૂર્તા' હિતરોતર મદતી ગેર અને મરિ પોતે રિજ્યઅથપન આગદ યળે પોતાની આ 'અપૂર્તા' નો સાત, સિથ, તપ યીન તથા સસયુક્ત પ્રમાણ રેનાન નો દિશાઓને જોડાન બરી ને એરી મિ ન આથે વિરમ્ પુ

‘પારિજાત’ની કાવ્યકલા

શ્રી. મધુસૂદન પારેખ

પૂર્ણસાક્ષનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘પારિજાત’ ઈ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રગટ થયો. બક્ષવંતરાય હકીરે એનો ઉપોદ્ધાત લખીને એનું મહત્ત્વ ખૂબ વધારી મૂક્યું. ઉપોદ્ધાતમાં ‘પારિજાત’નાં કાવ્યો વિષે ખં. ક. હકીરે કરેલી સૂચનાઓ તથા બીજા સમાજોચ્છેની ટીકાઓને લક્ષમાં લઈને પૂર્ણસાક્ષે લગભગ દરેક કાવ્યની થોડી ઘણી મરામત કરી. એટલે ઈ. સ. ૧૯૫૪માં પ્રગટ થયેલી ‘પારિજાત’ની બીજી આવૃત્તિમાં એ જ નૂતનાં કાવ્યોની કાયાપસટ દેખાય છે. બક્ષવંતરાય હકીરે પોતાના ઉપોદ્ધાતમાં ‘પારિજાત’નાં કેટલાંક કાવ્યોની પદ્ધતિઓ ટાંકીને તેના ગુણદોષની ચર્ચા કરી છે. પણ બીજી આવૃત્તિમાં એ પદ્ધતિઓ નગરે જ ચાલી નથી. અથવા તો એમનું સ્વરૂપ ધણુંબધું પલટાઈ ગયેલું દેખાય છે. આને લીધે પ્રથમ વાચને જરા ગૂંચવાડો ઊભો થાય છે. બક્ષવંતરાયના ઉપોદ્ધાતનો કેટલોક ભાગ બીજી આવૃત્તિ માટે નકામો થઈ પડે છે. જો કે ઉપોદ્ધાતમાં એમણે કરેલી કોનેટ, ઊર્મિકાવ્ય, મનદર, પયાર તેમ જ પ્રવાહી પદ્યરચનાની ચર્ચા કોઈ પણ કાવ્યકૃતિ માટે ખૂબ મહત્ત્વવાન થઈ શકે તેમ છે. નફુપરાંત ‘પ્રિયા કવિતાને’ કાવ્યનું કવિના હૃદયમાં પ્રવેશીને તેમણે કરાવેલું સૌંદર્યદર્શન ખૂબ ગ્રેરક અને રસિક છે.

‘પારિજાત’ના કવિએ પોતાં પણ પોતાનાં કાવ્યો વિષે પ્રત્યાયનામાં જે કાંઈ થોડું ઘણું કહ્યું છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. એક વાત એમણે એ કહી છે કે ‘પારિજાત’માં માત્ર આત્મિક જીવનનાં કાવ્યોને જ સ્થાન આપવાનો નેમનો મુજબ ઈન્દ્રિયો દત્તો. પણ વાચકોને અજબાગણું થઈ પડે એ લયથી તેમણે આત્મિક જીવનનાં કાવ્યો ઉપરાંત આર્થસંસાર, રાષ્ટ્રપ્રેમ, પ્રકૃતિ વગેરે વિષયો ઉપદનાં કાવ્યો નેમાં ઉમેર્યાં. પરંતુ મુજબ વિચારની

અસરને કારણે 'પારિજાત'માં મુખ્યત્વે આર્થિક હવનનાં કાર્યો જ ધ્યાનમાં આવે છે. આ કાવ્યો લલિત કાવ્યો છે. આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં સનાતન કૃત્તારિકાને, તારો લલિતો, પરમયુગલ, આત્મવિદગ્ધને, અગ્નિનું આદવાન, દંડી, મરજીવિયા, રસાવન, કાળી ચૈત્ર, અખીષ્ણુ ચૈત્ર, કાં, સનાતન શિશુ, ચિતારો, માછીજો, વેચાતો રાખો, આનીસ આનીસ, અમૃતના યાત્રાઓ, સાધત અસંતોષ, ક્ષત્રિયામ કાં, વગેરે મદદરતનાં ગાંધી શુદ્ધા. આ લલિતકાવ્યોમાં કવિનું હવનદર્શન અને તદ્વચન વ્યક્ત થાય છે. કવિએ હવનનો એક આદર્શ નક્કી કરી લઈને આદ્યભવાસ રચીકાર્યો છે. દૃષ્ટાંત વર્ણવે એ આદર્શની પ્રાપ્તિ માટે કવિની સાધના આજી રહી છે. એમની એ સાધનામાંથી આ લલિતકાવ્યો પ્રગટ્યાં છે. એમના સાધક હવનની અસર કાવ્યમાં કઈ રીતે વ્યક્ત થઈ છે તે જોઈએ.

આપણા વાર્તાવિક નમતને પૈલે પાર કેઈ અમમ્ય પરમ તત્ત્વ વિલસી રહ્યું છે. આપણા નપિમુનિઓએ એનું વર્ણન કરતાં યાદીને છેવટે એને 'નેતિ નેતિ' કહીને સંતોષ માન્યો છે. નરસિંહ અહિં લલિત કવિઓ એની લીલા માતાં રહી થાક્યા નથી. 'પારિજાત'નાં કવિએ પણ એ 'સનાતન શિશુ'ની લીલા વર્ણવી છે. બૃહત્ પ્રહ્લાદના આંગમુર્ખાં એ સનાતન શિશુ

દ્વિધા નિદારિકાનાં લઈ શીખુ કમનાથ કરે

અજન્મ મારીને કુંડ સીંચેએ અર્ધ દે આકાશ;
આવી અજન્મ લીલાઓ ખેલતો કાળના પગ પર અવનવાં ચિત્રો આર્સખતો
આ સનાતન શિશુ જરાકે જુવ જણાતાં પ્રલયજગતથી આખું ચિત્ર મોર્મ
નાખવાનું પણ ચૂકતો નથી અને છેવટે

મૈવની શય્યા રચીને કરે તેમાં મદન સવન.

મોર્મકે જ પકિતઓમાં કવિ પ્રજ્ઞાની લીલાનાં જન્મ ચિત્રો ઉપસાવી મદ્યા

છે. 'મનુપ્રભુ'માં પણ 'સોહ'ની વિરાટ જ્યોત અગટાવનાર, ત્રણ પગલાંમાં ત્રિલોકને માપી લેનાર વિરાટ પ્રભુનું વર્ણન છે. 'કઃ' માં પણ

જનન - મરણની પાંખ અસારે કોનો દંસ વિદંગ
તેમ જ

મૃત માનવ માટીમાં જંગી ઝગદળ ઝંખનઝાળ,
કોને મારે આકુળઆકુળ ભરે અનતે ફાળ ?

વગેરે પંક્તિઓ દ્વારા પ્રભુની લીલાનું જ પરોક્ષ રીતે વર્ણન છે. કાવ્યનું નામ કઃ જરા વિચિત્ર લાગે છે. કવિ સુંદરમે આ જ વિચાર આપી જ રીતે 'કાણુ ?' કાવ્યમાં ચૂપ સુંદર રીતે મૂક્યો છે. કદાચ એથી જ પૂજનલાલે કઃ જેવું સંસ્કૃત, શીર્ષક પસંદ નહિ કર્યું હોય !

કવિ કોઈ વાર એ તત્ત્વને ભગવતીરૂપે જુએ છે, કોઈ વાર સનાતન કુમારિકા તરીકે તેને ઝાળખે છે. કોઈ વાર ત્રિયા કવિતારૂપે પણ તેનું દર્શન કવિને થાય છે.

કોઈ વાર કવિ એ પરમતત્ત્વને

જ્યોતિની ઝલમલ પીંછી અમોલી
ઝતતણા વિધવિધ રંગમાં બોળી

દિશાની દીવાલે કાળના પડદા ઉપર અગમ્ય ચિત્રો આલેખતા ચિતારા તરીકે દર્શે છે. 'માછીડો' કાવ્યમાં ભરસાગરમાં આમતેમ અથડાતાં માનવ માછલાંને મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગારનાર માછીડા રૂપે તેને દર્શાવે છે. રસના તારથી જાળ ગૂંથતો એ માછીડો ચિત્ત-ચક્રાર છે.

સચરાચરની પારે રે

અગમતેજુ ઝોવાડે ભેટા છે માછીડો

એ ચિત્ર સુંદર છે.

વિવિધ સ્વરૂપે વિવક્ષી રહેલા આ પરમ તત્ત્વથી એનો એક ચકુલિંગ છૂટો પડીને પૃથ્વી પર પથરાઈ ગયો છે. માનવી એ દિવ્ય ચકુલિંગ છે. ચૈતન્યનું એક કિન્નર છે. પરંતુ કોઈ અદૃશ્ય કારણથી કે શાપથી એ

પ્રગતિ પત્રિકા

હવે પરમપ્રભાતી વિષ્ણુએ પરી ગયો છે. જાનેની વચ્ચે દિનખાખનો માયાવી પડેલો પથરાઈ ગયો છે. એ ચીર અદીક છે - ઝાઝળાઝીલું છે. એ અંતરપટને દહાવીને પરમતત્ત્વને પામવામાં જ મનુષ્યજાતિનો પુરુષાર્થ છે. પરમાત્મા ધણ પોદારી પોદારીને કહે છે: 'મારે હેયે આવ.'

તારં મારે દર મારાં, દુહારા,
ખુશાં સર્વે સૌ દિશાએ વિશાવ

માનવજીવનને મળવા મારે એની એટલી બધી આતુરતા છે કે માનવજાત પામે તે વેચાનો રહેવા પણ તૈયાર છે. બૂમો પારી પારીને તે કહે છે

વેચાતો રાખો રે, મને કાઈ વેચાતો રાખો
કચીકચી મન માટીની મારા બોળામાં નાખો
મને કાઈ વેચાતો રાખો

પ્રભુનો આ વિરહનાદ સાંભળીને લકષ્મણ ગાવરો જાની જાય છે, એને ભેટ્યા મારે તે આતુર જાની જાની જાય છે, દિવ્ય સાધનો જપાળ વાળતાં તે કહે છે

આવીશ, આવીશ, તને શોધતો આવીશ હું
સુદ્ધર સોનેરી તારા ધામમાં
વેદનાના પારાવાર ભેટમાં લાવીશ હું
જીવહતા જીવનના જામમાં

માનવજાતિને શોભે તેવો આ જવાબ છે. આ પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં જ એનો પુરુષાર્થ છે. પરંતુ એ માર્ગ સરળ નથી. પ્રેમનું પરમ મોતી પામવા, મારો 'અરજીવિષા' ભરતું પડે છે. હૃદયમાં 'સ્વચેત અસતોષ'ની આગ જલતી રાખીને જ, મુક્તિ અને લક્ષિતને પણ તુચ્છ લેખીને જ એને પામી શકાય છે. સુખવ્યસાનાં દર્શન મારે દેશમાં તીવ્ર અબીપ્સા

હોયો જોઈએ. અને છતાંય માનવ જીવનની એટલી બધી મર્યાદાઓ છે, પદ્મની વૃત્તિઓ એટલી બધી સંકુચિત છે, કામ રાગ દ્વેષ વગેરે એવા શત્રુઓ છે કે એનો માર્ગ રૂંધાઈ જતો લાગે છે. એથી જ કવિનું ભક્તહૃદય વારંવાર દીન બનીને આ બધી અધિઓમાંથી પોતાને મુક્ત કરવા માટે પ્રભુને પ્રાર્થે છે. કોઈ વાર કવિ કુંહિત સ્વભાવને વિશાળ જનાવવા આહે છે, કોઈક વાર 'આત્મવિદગ્ધને' આ જગતનાં તિમિરભયાં અપરણે પટારીને છુત્તિઓકને ઉંચે અને સુરનંદનોમાં ઉડુપન કરવા પ્રેરે છે, પોતાની કૃપણતા મહિનતા અધમતા વર્ણવી કોઈ વાર દીનભાવે પ્રભુની પૂર્ણતા પાંછે છે. પતિનનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રભુની કૃપા પાંછે છે, આ દિશામાં પોતાની સતતગતિ રહ્યા કરે અને દિવ્ય અગ્નિનો એકાદ તણખો પણ મળે એ માટે કવિહૃદય 'અગ્નિને આહવાન' કરે છે. એની પામે અધ્યગ્નિ મળે છે.

તું પ્રેર, શુભ પ્રેર, વેગભર પ્રેર અગ્નિ, મને;
 હાથે વિરમ ના, વિરામ ભુજનેય ના દોશભે.
 મને સતત આપ અર્ચગતિ, અગ્નિ ! તારી કૂંડે.

'પરમચુબક'માં પણ સંસારના મારના પ્રદાર વર્ણવી કવિ પ્રભુને પ્રેમસ્વરૂપ મગટ કરી પોતાના સદીર, મન, માણસ સર્વ તેની ભણી ખેંચ-પાની પ્રાર્થના કરે છે. 'કાળાચૌદશ'માં પણ એજ વિચાર છે. અધારમાં અથગતી બુદ્ધિને - દષ્ટિને પ્રકાશ આપવા કવિ કાળા - ચૌદશની શક્તિને પ્રાર્થે છે.

જૂનું ચૂર્ણ જનાવ, અધ તિમિરો દીપોત્સવી રાસથી
 પર્વોમાં પવટાવ; " " " "

કાળા ચૌદશના નિર્ણાયક સમયે દિવ્ય 'લ્યોતિની' ખંજરી જાગતી જોવાની કવિની મહેચ્છા હોય છે. જગતની જુનવાણી વગતનો - જડ તિમિરનો નાશ થઈ નવું પ્રકાશમય જગત સર્જાય એ કવિની પ્રાર્થના છે. વિચારસરણી ખૂબ સચોટ રીતે રજૂ થઈ છે. આ કાવ્યની સાથે મુદરમનું આલો જ દંઈક વિચાર એકત કરતું 'કાલુ ઉદાવ' કાવ્ય વધારે શક્તિ

પ્રજ્ઞપતિ પત્રિકા.

સાંગી છે; ભાવની વધારે સમર્થતા દર્શાવે છે. એ કે 'દાગી ચૌદશ'માં પણ શાફલની ચપળ ગતિને કારણે ભાવમાં વેગ આવેલો દેખાય.

ભક્ત કવિની આ દીનદીન પ્રાર્થનાઓ સાથે એમનો પુરુષાર્થ પણ છે જ. કવિની દુઃખાઓ દર્શાવી, ચિંતાઓની ચિંતા પૂજે સુળગાવી, પ્રતોષનો સામે બધિર બનીને, આશાને મૃગનૃપજી માનીને કવિ 'અમૃતના યાત્રી' બને છે. 'મરજિયા'માં પણ એ જ પુરુષાર્થની જન્મતા વ્યક્ત થઈ છે. 'અદોતસાહ' અને 'પથિક'માં પણ આ ને આ જ વિચાર રજૂ થયો છે. 'દંડી' કાવ્યમાં વ્રતવારી યાત્રીઓનું સુંદર ચિત્ર છે. તેમની ગિચ્છિતિ તેમજ તેમના અગ્ર નિશ્ચયનું કવિ સારું દર્શન કરાવી શક્યા છે. કવિની કાવ્ય શૈલીનો પ્રસાદ પણ એ ચિત્રમાં જોઈ શકાય છે. આ રીતે એ પંક્તિઓ :

દીના મન લીધાં છે . અગ્નિના અંગરા સન્ધ્યા,
જલાની મોહનાં મેવા, દિશાના દાર બેદિયાં;
પદાની કાળની ચોડા, બપવા બોંવરાં તત્ત્યાં.

અને છેલ્લી પંક્તિમાં એ વ્રતવારીઓનો હિવાદ અને એમની શ્રદ્ધાથી કાવ્ય પૂરું થાય છે.

પરમાનંદધામે જ કરીશુ 'ગિચ્છિતા' ધરી.

આમ કવિના જીવનનો આદર્શ, તેમનો એ માટેનો પુરુષાર્થ, તેમનું જીવનદર્શન વગેરે આ ભક્તિકાવ્યોમાં જોઈ શકાય. કવિના વિચારની સમ્બાધ આદર્શ તરફ આગળ ધપવાનો ઉત્સાહ, આદર્શનિષ્ઠા, મુંઝવે છતાંદાર બાળ વગેરેને કારણે આત્મિક જીવનનાં આ ભક્તિકાવ્યો 'પારિણત 'નું આકર્ષણ બની રહે છે. આ સુલુદર્શન કર્યા પછી આ કાવ્યોની મર્યાદાઓના દર્શન વિના વિવેચન અધૂરું રહી જાય. એમની કાવ્યકલાની પહેલી મર્યાદા એ 'અકનો એક સામાન્ય વિચાર અનેક કાવ્યોમાં ઘસુંખડું' એકની એક જ સામાન્ય પદ્ધતિએ રજૂ થાય છે. ગિર્ધગતિ, આત્માની ઉન્નતિ કે એવી જ કોઈ દિવ્ય દષ્ટિ કે પ્રકાસ પામવાની પ્રાર્થના અનેક કાવ્યોમાં રજૂ થી

છે. વિચારના આ સામ્યને કારણે તેમ જ, પંક્તિઓની પલ્લુ કેટલીક વા-
 એકરૂપતાને કારણે કંઈ પંક્તિ ક્યા ક્યાની હશે તે નક્કી કરવું પણ
 મુશ્કેલ બની જાય છે. બીજું, કાવ્યોમાં ઉપદેશનું તત્ત્વ આગળ ધરી આવતું
 હોવાથી કાવ્યોનું રસતત્ત્વ ક્યો છે. કવિ આત્મવિદ્યંબને, યાત્રીને, હૃદયને
 પારંપાર કાંઈ ને કાંઈ જાનબોધ કરતા દેખાય છે. કાવ્યમાં ઉપદેશ આપો
 આપ કસિત થતો હોય તો જુદી વાત છે. કાવ્યપ્રકાશકારે કહ્યું છે 'તેમ
 કવિતા કાન્તની માફક ઉપદેશ કરમારી હોવી જોઈએ. કવિ પૂજ્યશાલ ધર્મ-
 ગુરુ કે પડીસ કે શિક્ષકની જેમ સીધો જ્ઞાનોપદેશ કરતા હોવાથી કાવ્યો
 ધર્માદેશ જેવાં બની ગઈ છે. વળી આ ઉપદેશ પણ કવિએ જે જીવનધર્મ
 માન્યો છે તે અંગેનો જ - એક જ પ્રકારનો છે. કાવ્યપ્રકાશકારે કાવ્યમાં
 પ્રકાશનું વર્ણન કરતાં ધ્વનિકાવ્યોને ઉત્તમ પ્રકારનાં કહ્યાં છે. 'પારિજાત'
 આવાં ધ્વનિકાવ્યો કેટલાં? કાવ્યમાં ધ્વનિ ન જિકતો હોય ત્યાં વાચ્યાર્થ
 ખૂબ સુંદર હોય. એવા કાવ્યમાં કોઈ સુંદર વિશિષ્ટ જામિ કે અનુભૂતિનું
 આલેખન હોય. કોઈ અવનવા ચિંતનનો ચમકાર હોય. 'પારિજાત'નાં
 આ કાવ્યોમાં એવી કરી શક્તિ દેખાય છે ખરી? પૂજ્યશાલની દષ્ટિ અમુક
 સીમિત પ્રદેશમાં જ ફર્યા કરતી દેખાય છે. કેળવ્યાર જામિ સુંદર હોય છે
 તે પણ ઉપદેશના ભર નજે કન્યાઈ જાય છે. એટલે કેટલીક વાર એમનાં
 કાવ્યો સાવ declaratory લાગેલિયા બની જાય છે. કાવ્યો declaratory
 અને તેનો વાંધો નથી પણ એવાં કાવ્યો જામિ કે ચિંતનથી એવાં
 રસેલાં હોય કે કાવ્યના રસતત્ત્વને આધ ન નડે. પૂજ્યશાલ કેટલીક વાર
 'મોનાલીઝા' કે 'લીઓનાર્દો દા વિન્ચી' જેવી સુંદર કલાકૃતિને કાવ્યનો
 વિષય બતાવે છે. પાચકને સહેજે કાંઈક અવનવું પામવાની આશા બંધાય
 છે, પરંતુ એ કૃતિઓના વર્ણનમાંથી કવિતા સાવ સામાન્ય ચિંતનમાં સરી
 પડીને સમાપ્ત થઈ જાય છે. કવિનાં માત્ર ભક્તિકાવ્યોમાં જ નહિ પણ
 'પારિજાત'ના સમગ્ર કાવ્યોમાં એસતી પ્રતિભા અમુક કિંસારી સુધી જ
 જોડી શકે છે. વીત્ર અનુભૂતિનો અભાવ પણ એનું કારણ હોઈ શકે.
 ખોટાદકરની કાવ્યકળાને જે મર્યાદાઓ નક્કી હતી તેમાંની ઘણીખરી પૂજ્ય-

લાંસનાં કાવ્યોમાં પણ જોવા મળે છે. પૂર્વવાચનાં બહિતકાવ્યોની જે મર્યાદાઓ છે તે સમગ્ર 'પારિજન'ની મર્યાદાઓ છે. આ બહિતકાવ્યોમાંનાં ધજાખરાં સોનેટકાવ્યો છે. સોનેટમાં કવિએ જે અવનવા અખતરા કર્યાં છે તેમાં પણ એમનો ઉત્સાહ જોઈ શકાય છે. અનેક જાદોની ચકાસણી તેમણે સોનેટ માટે કરી જોઈ છે અને છેવટે ક્યારેય 'પૃથ્વી' જંદ પડે એવો છે. 'પૃથ્વી જંદ'ને અંજલિ આપતું અંત એની શક્તિઓ ચળવેલું એક સોનેટ પણ તેમણે રચ્યું છે. આમ સોનેટ રચનામાં તેમણે સારી કામગીરી બજાવી છે, પણ માત્ર સોનેટની રચના એ જ કાવ્ય નથી. કેટલીક વાર તો એવું પણ બનતું દેખાય છે કે સોનેટની કાશ્ચિકતાઓ પૂરેપૂરી જળવાઈ રેવા છતાં રસનરચના કે એવા ખીમત કોઈ અમાલને નરણે કાવ્યો કથળે છે. આમ છતાં પચાસથી પણ વધુ સોનેટોની એક મામતી રચના રજૂ કરનાર કવિના ઉત્સાહની કદર થવી જ જોઈએ.

બહિતકાવ્યોની તેમ જ સમગ્ર 'પારિજન'નાં કાવ્યોની કોઈક મર્યાદાઓ દર્શાવ્યા પછી પણ એટલું તો ગ્રીહારણું પડે છે ત્યાં આપણાં અગર ઉપદેશનું તત્ત્વ લુપ્ત થાય છે ત્યાં કાવ્યમાં રમખાંડ ફૂટી નીકળે છે. 'મરજિયા'નું કાવ્ય લાંબું. સમાવડામાંની રોકરોકને ન મણકારી મરજિયાઓ મહાસાગરમાં ફૂટી પડ્યા અને મદામૂવાં મોતી મેળવ્યાં એ વાચ્યાર્થની પાછળ મુંદર ધ્વનિ પડેલો છે. પરમપ્રેમનું મોતી મેળવવા માટે મરજિયા જાતે અંપલાવવાની કવિદહમની મહેમુદા એમાં વ્યક્ત થઈ છે. નરસિંહ, મીરાં, કુવ, પ્રભાદ જેવાં મરજિયાઓએ અનેક સાદસો, વેડીને પ્રેમનું મોતી પ્રાપ્ત કર્યું. કવિને પણ એવા બહત મરજિયા બનવાની ઝંખના છે.

'અખીષ્ટ યૌવન'માં પણ આજ ઝંખનાનું મુંદર આલેખન છે. નરસાળની અવ્યોહિત દ્વારા બહત હૃદયની નીત્ર અખીષ્ટા કવિએ વ્યક્ત કરી છે. આખું કાવ્ય કવિની મુંદર ચિત્તાત્મક શૈલીને કારણે શોભી જાય છે.

હવે હું નદરાજ, જંખનબર્ષા નર્ષા લેમનો
લુગાળ ધુવવંત ધાઈ, અનિરુદ્ધ આવેગથી
શિલાખડક તોડતો;

આ સુંદર પદ્ધિઓ નદરાજને પ્રત્યક્ષ કરે છે, અને છેલ્લે નદરાજની
અભીપ્સામાં કવિના જ હૃદયનું દર્શન થાય છે. એ અમીરસા સુલવ્યતાના
દર્શન પામવાની છે, પરમરસતત્ત્વમાં તદ્દૂપ થવાની હૃદયની એ મહેન્ટ છે.

મુનીશ ઘુનિમંત સજ્જ રસરપિણી મુંદરી,
મને ધવલ-ફેન પુષ્પ સયનિયમાં દે ભરી.

આ બંને કાવ્યો સોનેટ તરીકે પણ ખૂબ સફળ કહી શકાય તેવાં
છે અને પૃથ્વી છંદ સહસ્રગ્રંથ આ કાવ્યોમાં વહી જાય છે તે પણ કવિનું
છંદમણ્ડલ દર્શાવે છે. કવિ ત્યારે પોતાનું મિશન બાજુએ રાખીને કદ્દપનાનો
ફેક અમકાર દર્શાવે છે ત્યારે પણ કાવ્યો રસમય બનતાં દેખાય છે
‘ધનશ્યામ કાં?’ એ એવું એક રસિક કાવ્ય છે. કવિ એક રસિક પ્રશ્ન
રજ કરે છે.

અથા ધનશ્યામ દર્શે પ્રભુ કાં?

એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં કવિ વિવિધ કદ્દપનાઓનો રસથાળ રજ
કરે છે. કવિ કદ્દપે છે કે શું પ્રભુએ પાપનો રંગ અપનાવ્યો તેથી કાળાશ
આવી? શું કાળ જઠરે પચાવ્યો તેની કાળજી - કાંતિ કાયામાં પ્રસરી
રહી કે પછી ધરાએ રાધાનું પ્રેમસ્વરૂપ ધરી પોતાના રનેદનો રંગ
લગાડ્યો? કવિ પોતાની અભીપ્સિત મૂર્તિ સાથે કેવી લાડભરી લીલા ખેલે
છે? કવિહૃદયની ભક્તિ આ કાવ્યમાં મનોરમ બની રહી છે એનું કારણ
એટલું જ કે કવિએ જ્ઞાનની પોટલી ફેંકીને અહીં કદ્દપના સાથે રમત માંડી છે.

‘રજનીતિ પ્રશ્ન’ એ ભક્તિકાવ્ય નથી પણ એમાંય કવિએ કદ્દપનાની
રમત માંડી છે. મનની હળવી પગમાં પ્રકૃતિના અંગ સાથે કવિ રમને
ગયા છે. કવિ રજનીતિ પ્રશ્ન કરે છે :

આલિ રંગની ! ચંદ્રમા પર પસંદ તેં હાં કર્યો ?

ત્યારે મનમાં મહેલ આનંદ થાય છે કે કવિ ચલ્યા ખરા ! રંગનીનાં પર ચંદ્રમાની નિંદા કરીને નેને પ્રકાશલીન પર - તેમથી રાગતો કહીને કવિએ રંગનીને ચીજવાની રમત માંડી છે અને તેથી કાવ્યમાં પણ રસાનંદ રેસાઈ રહે છે. પણ એ કવિ કદખાનો આનંદ હૃદયમાં સંધરીએ ત્યાં જ 'રંગનીનો ઉત્તર' કવિ રજૂ કરે છે અને વળી પાંચી ઉપદેશકની મબીરતા કવિ ઉપર સવાર થઈ જાય છે.

ઉપરનાં છેલ્લાં બે કાવ્યોની જેમ જ કૌર્મ હજારી મસ્તીની પળોમાં અખાપેલાં 'સંગીતવેશુ' અને 'સદ્ગળ જત્રા' પણ મુંદર બની શક્યાં છે. 'સંગીતવેશુ'માં કલા અને અર્થશાસ્ત્ર વચ્ચેનો વિસ્તવાદ એક મુંદર દળવા પ્રસંગદ્વારા કવિએ રજૂ કર્યો છે. દસપતરામનાં કાવ્યોની યાદ આપે તેવું મનકર હંદમાં જ લખાપેશુ આ કાવ્ય રંગન અને બોધ બંને આપે છે. બોધ અહીં પ્રસંગમાં મુંદર રીતે વણાઈ ગયો છે. 'સદ્ગળ યાત્રા'માં પણ કવિએ એક નાના પ્રસંગ મારફત ભક્તિનું સાચું રહસ્ય પ્રગટ કર્યું છે. મેલતો આરે બિભેલા ગર્વજના મુખમાં પણ કીમતી ગંજાગળ રેડી દહને પોનાની કાવડ ખાલી કરનાર લક્ષ્મણ બીજા યાત્રીઓના ઉપદાસનું પાત્ર બને છે ત્યારે એનો જે જવાબ છે 'તેવજળે નવરૂડીય પ્રભુ રામેશ્વર' એ સચોટ અને બોધક છે. માત્ર જડ અને બાહ્ય ભક્તિ નહિ પણ પ્રેમ - સર્વ પ્રકારે પ્રેમ એ જ સાચી ભક્તિ છે. આ બંને પ્રસંગ કાવ્યોને બિર્મિકાવ્યો કહી શકાય કે નહિ તેની ચર્ચામાં ન બિતરતાં બલવંતરાય હાકારના જ મંતવ્યને જ સ્વીકારી લઈશું કે "લખાણીઓના આવેગ સાથેનો બોધ રપટ ઉચ્ચારેલો હો, ખનિન જ હો એવી પ્રીતિ બિર્મિપ્રધાન છે, મુબોધક છે." આશ્રમમાં રહીને સાધકધર્મનું પાલન કરતા હોવા છતાં કવિની દષ્ટિ વેદાંત-જડ નથી બનતી; તેમની ફિલસૂફી શુદ્ધ અને ઐકાંતિક નથી થતી. સંસારના અનિશ્ચયોની કવિનું ચિત્ત અચળગુના કર્યું નથી. કવિનો આશ્રમધર્મ એમને

સંસારીરસથી વિમુખ કરીને માત્ર ધ્યુગિટન નથી જનાવનો. સંસારના રંગ નેમને સ્પર્શી શકે છે, સ્વાતંત્ર્યની ભાવના નેમને આકર્ષે છે, જીવનનો રસ તે માણી શકે છે. જીવનને કૃષ્ટ કરી નાખવાની કે ધર્મની જડતાથી હૃદયને કચડી નાંખવાની ત્યાં વૃત્તિ નથી. શ્રી અરવિંદની ક્ષિપ્રસદીની આ ઉદારતા પ્રે. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ એમના લેખમાં દર્શાવી જ છે. સૌથી પહેલાં કવિની સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાની જ વાત કરીએ. એમાં માતૃભૂમિની પ્રાંતના પાશુ આવી જશે. વતનપ્રેમ, પૌંડિચેરીની સર્ગ પૂનમ, સ્વાતંત્ર્યનું પંખી, પડાણની પુત્રીને છેલ્લી આજ્ઞા એ આ પ્રકારનાં કાવ્યો છે 'વતનપ્રેમ'નું શીર્ષક જ કાવ્યનો ભાવ દર્શાવી દે છે. અંગ્રેજીમાં breathes there the man with soul so deadથી શરૂ થતું કાવ્ય છે તેનો આ અનુવાદ છે.

પૌંડિચેરીની સર્ગ પૂનમ કવિને ગુજરાતની ભૂમિની યાદ કરાવી જાય છે. એ પૂર્ણિમા મહિન છે, તપ્ત હૃદયને શાંત કરનારી નથી, એ ઉત્થાપ આપનારી નથી, પરંતુ માતૃભૂમિની યાદ તાજી કરી આપે છે તે માટે કવિને તે ગમી જાય છે. 'પડાણની પુત્રીને છેલ્લી આજ્ઞા'માં પોતાના મૃતદેહને માતૃભૂમિની માટીમાં બેળવવાની આજ્ઞા પડાણ પિતા પોતાના પુત્રને કરે છે. 'સ્વાતંત્ર્યનું પંખી' એ સુંદર સૉનેટ કાવ્ય છે. સ્વાતંત્ર્યની મિદ્ધિ છેવટે તો સ્વાર્પણમાં છે-શદ્દાંતમાં છે એ મુંઢ વિચાર આ સમર્થ રૂપકદ્વારા કવિએ રજૂ કર્યો છે. સૉનેટ તરીકે આ કૃતિ ખૂબ સફળ લાગી શકાય. સ્વાતંત્ર્યના નીચ પંખીને સહસ્રગટ નીચે જ્યાં .

પડાણની દરે ગહીદ નગનાગીઓ રંગમાં

ત્યાં ઊતરીને વહ્નિમાં નિવાસ કરતું પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે. પૃથ્વી ઇંદની વેગભરી ગતિ કવિને ખૂબ મસ્તક થઈ શકી છે. કવિને આવી સ્વાર્પણની, સ્વાર્થત્યાગની, કુર્યાનીની ભાવનાઓ ખૂબ આકર્ષે છે એમના જીવનધર્મને અનુકૂળ થાય તેવી એ ભાવનાઓ છે. 'હથાણ વિશૂનિ સાગર', 'ઋણ-

મુક્તિ' વગેરેમાં આવી જ લાનનાંઆનુ આદેશન છે 'ગ્રાસ્યન્તી સૈનિકા' એ પણ શૌર્યની લાનના ન્યયન કરતુ અડખન છે જાપાનની માગે પુદે ચડેના સૈનિકાની સદા નો પ્રસંગ કરિએ આમા ગૂંચો છે પુદનો મિતા આપી રૂપિ ચીની સૈનિકાના હિરતાભર્યા મુદુને મિરદાવે છે સનુઓ પણ એમને અજરિ આપે છે

જરી કરે રીર માં કરી પીં કરી મેં

એ સમ હિપર મરિય આખોર પ્રમગ દિવાળો છે કાવ્યનુ રસના વ્યક્ત કરના માટે જ પ્રસંગ યોગ્યો હોય તતુ વાગે છે આવી લાનનાઓ કરિએ આપીક અને પ્રેરક લાગે છે ને વ્યક્ત કરાને લેખતી ગ્રન્થ પ્રતિભા પણ છે રસનુ વૈરિધન પણ ને યોગ્ય લગના છે પણ લાન ધન પની શકતો નથી જા ન ફિ.ક લાગે છે સુત્ર બોધપાક જેતુ મની મે છે રસની બિલુમ દેખાત છે

'રાજર્ષિ' ત્રિનાથ અડકા-યમ. પરશુરમે માતા મલ્લુનાની સિવાઈની આર્યભાનના મુદ્દ કાવ્યરિત્ય છે પણ રૂપિ ત્યા પણ નસ-માન કરી શકયા નથી કાવ્યમાથી લાનના વ્ય-ત થાને મદને લાનના વ્યક્ત કરના માટે કાવ્ય સર્ગવ્યુ ગેય તેમ વાગે છે કેદ પ-થયેરી મુદ્દીને જે રીતે લઈ જવાતી વર્ણવનામા આવે છે તે રમ-દિએ આધાતનન છે મત્ય હમીવત હોય તો પણ કાવ્ય માર અનુચિત છે એ મુદ્દીને લેખતે સિનાઈના લદ્દયના લાવો રૂપિ વ્યક્ત કરે છે તે પણ પ્રેરક બનનાને બદલે સ્ત્રીસન્માનની લાનનાનુ લાપણ બની જાય છે તત્તર વારવાગ તેમની પ્રવ્યવજામા નક્કરરૂપ મનતુ દેખાવ છે આ કાવ્ય તેનો સાગે નમ્મનો છે

સ્વગ્નોને યાનજનિ આપતાં મસારરિત્તયા તેમનાં કાવ્યો સારા મની શકયા છે ન્યા કવિની કષ્ટ અનુભૂતિ છે, હનનનો ધર્મ વેધદ અનુભવ છે ત્યા ઉર્મિની પ્રમગતાને મરશે પ્રાયમા રમતત્વ આપોઆપ

આવે છે. એમનું 'દાન' કાવ્ય જોઈએ. દાદના વાતસલ્યભાવનું, તેમનાં મીઠાં રમરણોનું કવિ સુંદર આલેખન કરી શક્યા છે. કાવ્યમાં એક પછી એક સંભારણાં આંખ આગળથી પસાર થતાં જાય છે અને રસતરંગોળ કરતાં જાય છે. દાદાનું સજ્જવિત પણ સુરેખ છે. કાવ્યની છેદ્દરી પંક્તિઓ ખૂબ સચોટ છે. દાદાઓ દવે દુર્લાભ થયા છે કારણુ અદાજે હાપડી જતાં કેસુમકેમળાં જાળાંમને દાદા જોઈ શી રીતે શકે ? દાદના વાતસલ્યનું અને 'માળકાનાં અદાજા મનુની કહેર વાસ્તવિકતાનું' અંદર સંમિથણ એ પંક્તિઓમાં થયું છે.

દવે એ દાદાઓ દુરલભ થયા ! દોરણુ સગો !
અદાજે આડો જ્યાં કરમઈ જતાં શી રીત તારી
અંદે વાગે દાદા ?

આ કાવ્ય વિશે વધુ વિવેચનની જરૂર નથી. કવિશક્તિનો પરચો ખતાવતું એ એક સુંદર કાવ્ય છે જોટલું જ બસ છે. એ કાવ્યનાં ત્રણ ત્રણ વિદ્વાન સાક્ષમેએ ભારાભાર વખાણુ કર્યા છે તે જ તેની કળામયતાનો પુરાવો છે.

'પિતાને ત્રાંદાંતસિ' પણ એક સુંદર ચિરલકાવ્ય છે. પિતાની હયાતીમાં તેમના પ્રત્યે 'નિષ્કુર બેદરકારી સેવનારા પુત્રના પશ્ચાત્તાપનું' વેધક અને વાસ્તવિક ચિત્ર કવિ રજૂ કરી શક્યા છે. તીવ્ર વેદનામાંથી આ કાવ્ય જન્મ્યું છે.

સેવનીય તણી સેવા પૂજા સંપૂર્ણનીયની
'હના ત્યારે કરી ના, રે સોનાની પણ નેહી.

પિતા પ્રત્યે જે વહાંલ પોતીકા પુત્રે ન જનાવ્યું તે પરાયા કાળે ખતાવ્યું.

ફત્તની કલિના આલે પરાયા સમ આવર્તુ;
પરાયાથી પરાયા ને કાલે બદલ અતાવિયું.

*

હવે જ્યારે હમાલી ના પિતાર્થે પ્રાણ કંદેનો,
રમૂતિઓ ગભરે આવે વાતસ્ય પ્રતિમા લાગી.

આ પ્રકારનાં વિરહ કાવ્યો વિષે અવતંત્રાય ફરિદે નવીન કવિના વિશેનાં વ્યાખ્યાનોમાં કહ્યું છે તેમ નવીન કવિઓમાં વિરહશોક માથો ન હોય તેવો કવિ સુદુર્લભ કાવ્યો માટે ધખી વાર તેમને આવા વિષયો વધુ કાવે છે. નવીન કવિઓનાં જાણીતા વિરહશોકનાં કાવ્યોમાં ઉમા-ગંધર્વનું 'સદ્ગત મોટામાઈ,' મુંદરમનું 'બકિત્તન નારદ' વગેરે કંઈ શકાય. પૂનઘાસનું આ કાવ્ય કવિ ન્દાનાઘાસના 'પિતૃતર્પણ'ની ખૂબ યાદ આપે છે. કેટલીક પંક્તિઓ તો 'પિતૃતર્પણ'ની પંક્તિઓ સાથે ખૂબ સામ્ય ધરાવે છે. 'પિતૃતર્પણ'ને જ નગરમાં રાખીને આ કાવ્ય લખાણું દોષ તો નવાઈ નહિ. છંદ પણ એ જ અનુષ્ટુપ છે. કવિ પૂનઘાસની કવિતા ઉપર નગસિંદરાય, બોટાદકર, અક્ષવંતરાય, ન્દાનાઘાસ, કવાષી, મુંદરમ, વગેરેનું ખૂબ આભુ છે. કવિએ એમની કૃતિઓ ખૂબ ખૂબ વાંચીને પચાવી કાઢે છે. કવિ પૂન-વાયની ધણી ખરી કૃતિઓ વાંચતાં તરત જ એમના કાંઈને કાંઈ પુરાગામી કે સમકાલીન કવિની વધારે હૃદયગમ કૃતિનું અમરણ થાય છે. કેટલીક વાર તો જાણે પૂનઘાસની કૃતિમાં એવી કાંઈ વધારે હૃદયગમ કૃતિનું આપ Paraphrase થતું હોય તેમ લાગે છે. 'પિતૃતર્પણ' માંની કેટલીક પંક્તિઓ જુઓ, મુંદરમનું 'કેાજ' કાવ્ય તેમના કઃ સાથે સરખાવો; વિધવા વિશેનાં બોટાદકરનાં તેમ જ નગસિંદરાયનાં કાવ્યો તપાસો; 'સૌંદર્યપ્રભોગ,' કાવ્યમાં સૌંદર્ય વિષેની એમની પંક્તિઓ કલાપીની પંક્તિઓ સાથે સરખાવો, 'લોકપ્રેમ' પંક્તિઓ 'નરસિંહ'ને યાદ દેરા (જો કે એમાં લાયકાત ભલે એ જ હોવા છતાં તેની રમૂઆત તદ્દન નિરાણી છે.) અને ઉપરના વિધાનની સત્યતાની ખાતરી થશે.

‘ હવે ’ એ પણ પૂજ્યશાલનું એક ખીજું કાવ્ય છે. સાક્ષર શ્રી. રાવરરાવ માંકો તેને ‘ માતૃવિરહ ’નું કાવ્ય કહ્યું છે. જો કે એ અંગે કાવ્યમાંથી કશી રપટતા મળતી નથી. પણ અહીં આપણે માતૃવિરહના કાવ્ય તરીકે જ તેને જોઈશું. અંગત વિલાપ પણ બહોળા જનસમુદાયને પગી શકે તો જ એની સાચકતા. આ વિલાપકાવ્યમાં એ શક્તિ છે. કવિની અજેલી ભાવભરી છે. માતાના હૃદયની વસતતા અને પુત્રની મકોરતા સરસ ઉચિત દષ્ટાંતદ્વારા વ્યક્ત થઈ છે. કવિના પશ્ચાત્તાપથી જ કાવ્યનો ઉપાડ છે.

હવે તને રમરી રમરી
ઝરંત નેત્ર નિર્ઝરી
અતીત મૂલકાળ જુલનો સજ્જ નમતો,
વિદારી ધૈર્ય દૈશું વિદુલજીવ પગોત્રી નાખતો ।
હતો, હતો હું ખડાજનો કઠોર
પથરો નયો નોર
તે પોરે મું નેહની હતી નમેશ વેલડી
સુમંધ મંજરી ઝરંત આદ્ર કે અકેલડી

કાવ્યોમાં આ એક જ પ્રયોગ ગુલબંડીનો થયો છે. કવિજી એની પાંચુ અજમાયશ કેમ નહિ કરી દોષ એ સમજાવું નથી.

‘ આર્થ વિધવા ’ કાવ્ય ખૂબ ભાવભરીનું છે. જોટાદકરની તેમ જ મરસિદરાવની ભાવનાની અહીં સહેજે યાદ આવે છે. કવિ એનું ચિત્ત દોરે છે તે ખૂબ દેનુસુ છે.

કપાલ ચાંદ્રો નવ કુંકુમે રચ્યો,
છે ભાવમાં આડ તપોવિભૂતિની
ન અંગ રંગે રદિયાળી ચુંદડી
સશી-વિહોણી રંગી સમેલડી.

ફલદની ફલિતા આલે પરાયા સમ આગયું;
પરાયાથી પરાયા તે કાળે વ્યાજ બતાવિયું.

*

*

*

દલે બ્યારે લલાતી ના પિતાર્યે પ્રાણ કંદેનો,
રઘુતિઓ બાબરે આવે વાત્સલ્ય પ્રતિમા તણી.

આ પ્રકારનાં વિરલ કાવ્યો વિષે બહુવંતરાય કહેરે નવીન કવિતા
વિશેનાં આખ્યાનોમાં કહ્યું છે તેમ નવીન કવિઓમાં વિરલગોષ્ઠ ગાયો ન
હોય તેવો કવિ સુદુર્લભ કાવ્યો મારે ધાગી વાર તેમને આવા વિષયો
વધુ કામે છે. નવીન કવિઓનાં જાણીતાં વિરલગોષ્ઠનાં કાવ્યોમાં ઉમા-
રાંકરનું 'સદગત મોટાભાઈ,' મુંદરમું 'લકિતધન નારદ' વગેરે કદી શકાય.
પૂર્વજ્ઞાનનું આ કાવ્ય કવિ ન્હાનાસાક્ષના 'પિતૃતર્પણ'ની ખૂબ યાદ આપે છે.
કેટલીક પંક્તિઓ તો 'પિતૃતર્પણ'ની પંક્તિઓ સાથે ખૂબ સામ્ય ધરાવે છે.
'પિતૃતર્પણ'ને જ નજરમાં રાખીને આ કાવ્ય લખાયું હોય તો નવાઈ નહિ.
જેંદ પછુ એ જ અનુક્રુપ છે. કવિ પૂર્વજ્ઞાનની કવિતા ઉપર નરસિંહરાવ,
બોટાદકર, બહુવંતરાય, ન્હાનાસાક્ષ, કલાપી, મુંદરમું વગેરેનું ખૂબ કામ છે.
કવિએ એમની કૃતિઓ ખૂબ ખૂબ વાંચીને પચાવી લાગે છે. કવિ પૂર્વ-
જ્ઞાનની ધણી ખરી કૃતિઓ વાંચતાં તરત જ એમના કોઈને કોઈ પુરોગામી
કે સમકાલીન કવિની વધારે લક્ષ્યગમ કૃતિનું સ્મરણ થાય છે. કેટલીક વાર
તો જાણે પૂર્વજ્ઞાનની કૃતિમાં એવી કોઈ વધારે લક્ષ્યગમ કૃતિનું માત્ર
Paraphrase થતું હોય તેમ લાગે છે. 'પિતૃતર્પણ' માંની કેટલીક
પંક્તિઓ હુઓ, મુંદરમું 'કોણ' કાવ્ય તેમના ક્ષ: સાથે સરખાવો;
વિધવા વિધેનાં બોટાદકરનાં તેમ જ નરસિંહરાવનાં કાવ્યો તપાસો:
'સૌંદર્યોપભોગ,' કાવ્યમાં સૌંદર્ય વિધેની એમની પંક્તિઓ કલાપીની
પંક્તિઓ સાથે સરખાવો, લોકપ્રદોષ વાંચીને 'જહરાગિ'ને યાદ કરો
(જો કે એમાં ભાવના ભલે એ જ હોવા છતાં તેની રમૂઆન નદન નિરાળી
છે.) અને ઉપરના વિધાનની સૂચનાની આતરી ચરો.

‘ હવે ’ એ પણ પૂજ્યલાલનું એક બીજું કાવ્ય છે. સાદાર શ્રી. રાધારામ માંકડે તેને ‘ માતૃવિરહ ’નું કાવ્ય કહ્યું છે. જો કે એ અંગે કાવ્યમાંથી કરી સ્પષ્ટતા મળતી નથી. પણ અહીં આપણે માતૃવિરહના કાવ્ય તરીકે જ તેને જોઈશું. અંગત વિલાપ પણ બહોળા જનસમુદાયને વ્વર્ગી શકે તો જ એની સાર્થકતા. આ વિલાપકાવ્યમાં એ શક્તિ છે. કવિની અજેલી ભાવભરી છે. માતાના હૃદયની વતસલતા અને પુત્રની મહાગતા સરસ ઉચિત દૃષ્ટાંતદ્વારા વ્યક્ત થઈ છે. કવિના પશ્ચાત્તાપથી જ દાવ્યનો ઉપાડ છે.

હવે તને રમરી રમરી
ઝરંત નેત્ર નિર્જરી
વ્યતીત ભૂતકાળ બૂલનો સજ્જ નમતો,
વિદારી ધૈર્ય દૈશ્વં વિદ્વશ્વં વડોવી નાખતો !
હતો, હતો હું પહાડનો કઠોર
પથ્થરો નર્ગો નહોર
તે પેરે તું નેહની હતી નમેશ વેલડી
સુગંધ મંજરી ઝરત આદ્ર દેં અકેશડી

કાવ્યોમાં આ એટલે જ પ્રયોગ શુભચક્રીનો થયો છે. કવિએ એની વધુ અનમાયશ કેમ નહિ કરી હોય એ સમજાતું નથી.

‘ આર્ય વિધવા ’ કાવ્ય ખૂબ ભાવભરીનું છે. બોટાદકરની તેમ જ મરસિહરાવની ભાવભાની અહીં સહેજે વાદ આવે છે. કવિ એનું ચિત્ર દોરે છે તે ખૂબ દુનુ છે.

કષાલ ચાંદલો નવ કુંકુમે રચ્યો,
છે ભાલમાં આઃ તપોવિભૂતિની
ન અંગ રંગે રઢિયાળી ચુંદડી
સરી-વિહોણી રંગની સમેલડી.

વિધવાના ત્યાગ તથા અને સંઘર્ષનું સુંદર નિરૂપણ કરીને કવિએ તેનું ગૌરવ વધાર્યું છે. સમાજની કૂટળા, હૃદિ વગેરેનું પણ આત્મેષન કવિએ સુયોગ્ય રીતે દ્રશ્યું છે. ત્યાગમૃતિમાંનું માંધીકનું મં. ૨૧. વાસંતી-દેવીનું ચિત્ર સહેજે યાદ આવી જાય છે. કવિએ કલ્પેતો એ વૈધવ્યનો આદર્શ મં. ૨૫૩૫ વાસંતીદેવીમાં પ્રત્યક્ષ યોગ દેખાય છે.

સંસાર વિષયક કાવ્યો સિવાય બીજાં કાવ્યોમાંથી લેવે માત્ર બેત્રણ મહત્ત્વનાં કાવ્યોની જ ચર્ચા કરીશું. એમાંનું એક કાવ્ય ‘માતૃભાષા’ છે. માતૃભાષાના ગુણોનું વર્ણન કરતું આ નિબંધકાવ્ય છે.

કવિએ વર્ણવેલો માતૃભાષાનો મહિમા આજે નો બુદ્ધ પ્રેરક અને તેમ છે.

કવિ કહે છે :

જન્મપૂર્વ પશુ જે ગિરાતલી
અર્થસિદ્ધિ થઈ મર્થ-મદ્વર
નેદા દસ્તગત માતૃવાણીમાં.
માય સઘ, ન પરાઈમાં કદી.

માતૃભાષાનો મહિમા ખાતી આ કવિના ભણે સૌંદર્યયુક્ત રચના-વાળો છે; કવિની માતૃભાષા ભક્તિ પશુ એમાં સારી રીતે વ્યક્ત થઈ છે. છતાં કવિએ આખા વિષયની ચર્ચા સ્થૂણ દષ્ટિએ કરી છે. નિબંધની મુદ્દાત્મકવાણી અને તેના વિચારભાર તથા આ કાવ્ય કવચાર્થ જતું લાગે છે. રસનો અભાવ નડ્યાથી કાવ્ય નિબંધ જેવું શુદ્ધ અનેતું દેખાય છે.

પૂનરાવરના પ્રકૃતિ કાવ્યોમાં માત્ર ‘મુરબાણુનો ધોધ’ પ્યાન એકે તેવું છે. પ્રકૃતિના કોઈ બન્ધ દર્શને કવિનું ભક્તહૃદય ભાવથી જલકાર્થ જાય છે અને એમાંથી પ્રકૃતિની વિરાટ શક્તિ અને એની તુલનામાં માનવીની પામરતાનું સ્વિંતન સ્ફુરે છે. કવિની કલ્પનાનો જંડાર આ કાવ્યમાં વળી પાછો ખૂણતો દેખાય છે. મુરબાણુના ધોધનો દૂર દૂરથી સંભળાનો અવાજ કવિ સુંદર વિવિધ કલ્પનાઓ દ્વારા જાણે કે પ્રત્યક્ષ કરે છે. દરબુદ્ધાને નાસતી

નર્મદાના ચિત્રમાં કવિએ વાગ્તત્વિક લક્ષીકૃતનો કાવ્યમય ઉપયોગ કરી લીધો છે. મૂર્ચના કિરણોમાં ચળકતા ધોધનાં વર્ણનો ચિત્રાત્મક છે અને છેવટે એ દર્શનમાંથી ઉદ્ભવતું ચિંતન

ક્યાં સિંધુ, તનુ ગિંદુ ક્યાં ? મનુજની મૂર્ખાઈ જાણે ગળા;
ભક્તિથી શિર નમ્ર શ્રી ભગવતી પાયે પડે છે રળા.

કવિના ભક્તલહરિયને અનુરૂપ છે. સાર્દશ્વચિહીરિન જંદનો ઘેરો ગંભીર ધુધ-
ચાટ કાવ્યના દરજને સદાયક નીવડ્યો છે.

હવે એક છેલ્લું કાવ્ય જોઈ લઈએ. એ કાવ્ય છે 'પ્રિય કવિનાને'. એની રસચર્યા વિના 'પારિગત'નું વિવેચન અધુરું જ ગણાય. 'પારિગત'ના નામાભિધાનમાં કવિનો ઉત્સાહ જ દેખાય છે. સંપ્રદમાં સંપૂર્ણ પારિ-
ગતન હોય તો તે માત્ર 'પ્રિય કવિનાને' છે. આ કાવ્યમાં કવિને ઈષ્ટિની પ્રાપ્તિ થવાથી સર્વત્ર આનંદ આનંદ વરતાય છે. કવિના એ આરાધ્ય-
મર્તિ છે. એની કૃપાનું એકાદ કિરણુ ગ્રીણવા માટે પણ કવિએ 'સર્વસમ-
ર્પણુ કરી નાખ્યા આતુર હોય છે. જતાં કવિના દેવી સહેલાઈથી રીજતી નથી. એના કૃપાકટાક્ષ દુર્લભ છે. સૌંદર્યશ્રીને ઉદ્દેશીને લખેલું કવિ શેક્ષીનું કાવ્ય આ પ્રકારની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. કવિતાકૃપાનો પ્રસાદ મળ્યો હોવા જતાં કવિનાનું એકાદ દિવ્ય કિરણુ પ્રાપ્ત કરવાની તેની ઝંખના છે એ કિરણુ માટે કવિ તકપે છે, તકપે છે, ધીનવે છે. વિશ્વમે છે પણ એની પ્રાપ્તિ નહિ થવાનો જ્વલે કે રંજ તેના કાવ્યમાં દેખાય છે. શેક્ષીનું આત્મસમર્પણુ, એની કાવ્યજેવી પ્રત્યેની નિશ્ચા ભક્તિ વગેરેમાં કરી જીણુપ નથી. જતાં એની પ્રાપ્તિ નહિ થતી હોવાથી એનું કાવ્ય વિજ્ઞાપનમય પ્રાર્થના બન્યું છે. કેવિ શેક્ષીની કવિના પ્રિયા કવિતા નથી અને સકની તેનું આ કારણ છે. કવિ માત્ર તેને ભાવનામય વિનૂતિ તરીકે જ આરાધે છે. એ કાવ્યમાં કવિ અને કવિના વચ્ચેનો સંબંધ ભક્ત અને ભગવતીરૂપે દર્શાવાયો છે.

ક'ન પૂનરાની કાવ્યમાના છે તો રોનીના જેની જ એમણે
પણ પોનાની આગધદીને ગીઝરામા ડીની કમીના ગાખી નથી પોતાનો
સ્ફટિક જેવો જ્વન આર્શ તેમણે કરિતા દેીને ચગ્ગે ધર્યો છે એમના
સમર્પણમા પણ રોનીની જમ જગાય મણા નથી. પોતાની હિંદ્રાપ્રિમિ માટે
'તુ પ્રેર, બર્ધગતિ આપ' વગેરે દીન પ્રાર્થનાઓથી પોનાનુ હંપ
નિયોંબુ છે આટના જરા સમર્પણ અને પ્રાર્થનાઓ પત્રી કવિને જનણે
કે હિંદ્રાપ્રિમિ થઈ છે દુરાગધ્ય કરિતાદેીના કૃપાડટાફ્રીતનાનુ સહભાગ્ય
કરિએ મેગબું છે એમ એમને વાગે છે એટલે અર્ધ કરિતા ભાવનામૂર્તિ
મગીને પ્રિમા કરિતા મની રાખી છે પ્રિ એના પ્રિ સદાસમા સૃષ્ટિમણો
કરે છે કરિતા એ આનન્દ વિન આ કાવ્યમા છે અર્ધી દિવિ ભખ
તથી કરિતા ભગતી નથા પ્રિ અને કરિતા મને વચ્ચેનો સમય પ્રિ
અને પ્રેરનીરૂપે વ્યસ્ત થયો છે એને લીધે કરિતા RomantiaC મનતી
દેખાય છે પ્રિમા કરિતા સાથેના સગમરજીનુ ગગભર્થુ આવેખન આ
કાવ્યમા છે કરિએ સાચી મિલથી પોતાનુ હૃદય પ્રિમા પાસે વ્યક્ત કર્યું
છે પોતાની એકેએક અનુભૂતિ એકેએક પ્રવૃત્તિની કથા વિના સકોચ
કરિએ પ્રિમા કરિતાના હૃદયમા રેડી છે

તુલિ સદન અતરમ મુજ જાણુનારી સખી

x

x

x

ભર્થુ હૃદય મે કદી અગ પાસ ના મારવ્યુ,

કહે અનુભ મો કદીય તુજ પામ સંગાય મે ?

આ પ્રિમા કરિતા કરિના મુખદુઃખમાં એક માત્ર સગિની છે
કરિતા હૃદયમા અમૃતનો મન ફેકનારી પશુ તે જ છે અને કરિના વિવાદ
વલ્લયદિરે ધારનારી પશુ તે જ છે કરિના ડનનુ પરમ આશ્વાસન
પ્રિમા કવિતા છે કરિના ત્રમ દરી તેમના જ્વનમા તે તાજગી પ્રેરે છે

ટળે શ્રમ સમસ્ત શીઘ્ર તપ શીઘ્રી છાપમાં;
મળે અગ્નિ તાઝગી, આતુ આતુ બળે બલરે:

કવિ એને પ્રેમથી સમજાવે છે :

પ્રગતિ મુજ પ્રેમથી હૃદય નાગે રંગો:

x

x

x

અપૂર્વ અનુભૂતિઓ સહુ મુજાવતો હું તને,
ધરુ' તુજ સમીપ હું સૃષ્ટિક-જીવનાદર્શને.

કવિ અને કવિતા એકબીજામાં એવાં ઓતપ્રોત થઈ ગયાં છે કે કવિને સર્વત્ર કવિનાનું દર્શન થાય છે. કવિ એને ઉપાના સાજમાં જુએ છે, વિદગાના વાદમાં એનો સૂર સાંભળે છે; તારલાઓ અને ચંદ્રમાં પણ કવિ તેને નીરખે છે; વસંતના વૈભવમાં, વર્ષાના નૃત્યમાં કવિ એનું સામીપ્ય અનુભવે છે. કવિતાની રંગભરી પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કરાપીના 'કમલિની' કે નરસિંહરાવના 'ચંદા' કાવ્યની યાદ આપે તેવું છે. વસંત, વર્ષા, વગેરેનાં વર્ણનો કવિશક્તિનું સામર્થ્ય બતાવે તેવાં છે. કવિની પ્રિયા કવિતા કવિના હૃદયમાં પ્રકૃતિનાં સૌંદર્યો રહે છે અને એ સૌંદર્યો પી પીને કવિની કવિતા પાંગરે છે. કવિને નવા સર્જન માટે ઉત્સાહ મળે છે. પરંતુ કવિની કવિતા માત્ર પ્રકૃતિનાં દશ્યોમાં કે જીવનનાં અમુક જ ક્ષેત્રોમાં મીઠાં ન થવી જોઈએ. કવિનું જીવનદર્શન સંકુચિત અને એકાંગી ન હોવું જોઈએ. એટલે જ કવિની કવિતા પણ કદી કદી પ્રકૃતિના વૈભવો મૂકીને નિકિતોનાં ધરમાં જાય છે. પીડિતોનાં આંસુ લૂછે છે, તેમનાં દુઃખો પર પ્રેમનું અમૃત છાંટે છે. આમ કવિનો જીવનઅનુભવ વિશાળ બને છે. સમગ્ર સૃષ્ટિ સાથે કવિ હૃદયતાદાત્મ્ય સાધે છે. પ્રિયા કવિતાની સાથેનાં પ્રેમપર્યટનોનું અહીં રંગભર્યું ચિત્ર છે. કવિની કલ્પના આ કાવ્યમાં હિલોળે ચડી છે. સુર-મુગધથી મહેકતી કુમુદમંડરી વડે કવિતાની વેણી ગૂંથતી વસંત, ગૂંથન-ગર્ભથી ત્રમરની ઝાંચો તળે, પ્રિયનું શિર ઉછંગમાં લઈ તેને સંગીત

મુણ્દારતી પ્રિયા કવિતા, રીંગના સ્વાંગ સહ લાગવી વહેંકતી પ્રિય
કવિતોના કુળે વીધાતી કવિતા વગેરે કવિની કવિનાવલિનો સારો ચમત્કાર
દર્શાવે છે. સવળી પ્રતિભામાળા આ કવિ ત્યાર રંગમયી રમત કરે છે -
પ્રેમમગ્નીએ ચડે છે ત્યારે તેમની કવિતાકના કેવી ખીલી નીચે છે તેનું
આ કાવ્ય સારું દર્શાવે છે. ભક્તિકાવ્યોમાં દૃષ્ટાન્તરે અખતાર દીન અને
દીન કવિ દષ્ટિ પ્રાપ્તિ ચના જે તેની સારે પ્રજ્ઞાપતિએ ચડે છે ત્યારે
સાતદશ્ય થાય છે એક નીચળ કુળના

રિનાસમ ભોંયકે પ્રજ્ઞા દીન દોગી ગ્રી
ભિમભાર જૂના, મુદ્દા બેગીએ તાકરી
હિંમત અવગમની, રમતી વાળ શી વરો
કરત પુનકારના રમિત ને મને ચુલનો,
કપોત સગસા કપોત કરતા સમાધિય તા

આખુરે ચિત્ર ખૂબ આલવાદક છે

છેન્ને પ્રિયા કવિતા આ જીવનમાં તેમજ પરજીવનમાં પણ કવિ
હૃદય માથે આત્મચિત્ર ગદે એવી કવિની પ્રાર્થના સાથે કાવ્ય પૂરું થાય છે

આખુરે કાવ્ય કવિજીવનનો રંગમયો અનુભવ, કવિના રમત ગાર,
મુદ્દર અનકારો, મુદ્દર વર્ણનો, કવિનું પૃથ્વી જે ઉપરનું પ્રભુત્વ, રંગોને
કારણે સંગ્રહનું સર્વોત્તમ કાવ્ય બની શક્ય છે આખીર કવિના અસંગત
કરતી એક પછી એક ચિંતા પ્રત્યક્ષ કરતી વધી જાય છે, કવિની ભાના
શૈલીના બધા જ હિતમ લક્ષણો આ કાવ્યમાં નેના મળે છે અન્યતા ભાવને
અનુરૂપ રામ્બો અને લક્ષ્મણ સતત રીતે વગી જાય છે. પ્રાસ અનુપ્રાસ
પણ કવિના પદે પદે ચાલ્યા આવે છે લામતી મિયાસ પદિતએ પદિતએ
અનુભવી શકાય છે સસ્ત્રપ્રચુરતામાં એ પૂજનાત્મકી સૌરીનું એક લક્ષણ
છે સસ્ત્રપ્રચુરતામાં 'પારિજાત'ના કવિ ગોટાદકરથી જગદગ એક
ગિતરે એમ છે પૃથ્વીક વાર તો સન્નિત મન્દોવી લખી પાતા પન્નિએ

એકધારી રીતે કાવ્યમાં વધી આવતી દેખાય છે. 'પ્રિયા કવિતાને' કાવ્યમાં તેનાં સંખ્યાબંધ દાટતો લેવા મળશે. પૂનજીજીની સમગ્ર કવિતાનું આ લક્ષણ છે. જે કે કવિની ભાવના જ એ પ્રકારની જે એટલે આ સંસ્કૃતમય શૈલી તેમને વિશેષ અનુકૂળ નીવડે એમ તેના અભાવ કરી શકાય.

આ જાણી કાવ્યવર્ગમાં પડી 'પ્રિયા કવિતાને' વિશે એટલું જ કહેવું ખસ યશે કે 'પારિજન'નું તે સર્વોત્તમ કાવ્ય છે. એક રમણિય ખંડકાવ્ય તરીકે તેનું ધ્યાન ખૂબ હોયું છે. માત્ર કાવ્યમાં આવનાં કેટલાંક સામાન્ય વિગતો અને વર્ણનોને દૂંકાવ્યાં હોય તો કાવ્ય દરેક વધુ સમિપાળુ બની શકત.

'પારિજન'નાં કાવ્યોમાં હૃદયવિધિ સાદું છે. કવિએ અનેક હૃદોના અખતરા કર્યા છે તેમાંથી પૃથ્વીજંદ પર તેમની પકડ સારી છે એમ કહી શકાય. 'પ્રિયા કવિતાને'નું લાંબુ ખંડકાવ્ય સતત પૃથ્વી જંદમાં સતત રીતે વધી જાય છે. 'સ્વાતંત્ર્યનું' પેળી 'અગ્નિને આદવાન' 'મરહુમિયા' 'અબીષ્મુ ગૌરવ' વગેરે કાવ્યોમાં પણ પૃથ્વી જંદની શક્તિઓ અને તેના ઉપર કવિનો સારો કાબૂ લેવા મળે છે. અત્યંતરાય હૃદયે પૃથ્વી જંદની અનેક શક્તિઓ પ્રગટાવી તેનો જ્ઞાન બીજા કવિઓની જેમ પૂનજીજીએ પણ સારી રીતે ઉઠાવ્યો છે. ખાસ કરીને પૃથ્વી જંદની પ્રગલ્ભતા અથવા કવિઓનું આકર્ષણ બની શકી છે. સાનેટ કાવ્યોમાં પૂનજીજીએ શાફલવિદીગિત, અનુષ્ટુપ, શિખરિણી, વસંતતિલકા, વગેરેના પ્રયોગો પણ કર્યા છે. 'કાળીચૌદશ' કાવ્યમાં શાફલવિદીગિતને સફળતા મળી છે. શિખરિણીમાં કવિની સફળતા ઠીક ઠીક કહી શકાય. અનુષ્ટુપ સાનેટ મારે મોઝ્ય હોયો નથી એમ કવિના પ્રયોગો પરથી લેઈ શકાય. અમુક હૃદોમાં આવના દહ વિરામોથી પૃથ્વી જંદ મુકન છે અને તેથી પણ તે બીજા કરતાં વધુ કામચાળ બની શક્યો છે.

કવિએ અંગાળી પધાર તેમ જ ગુર્જર પધારના પ્રયોગો કર્યા છે. આ જંદ ગુર્જરાણીમાં મનહર હૃદને મળતો છે. અત્યંતરાય માને છે કે આપણે ત્યાં આ પ્રકારના હૃદો આપણી ઉચ્ચારણની અમૂક પ્રતિસિદ્ધ

વનણુને પ્રતિરૂત હોનાથી ઝાઝા કામચામ મનને નહિ જતા મુજ્જર પથારમાં લખાયેનું ' આનીશ આનીશ ' પ્રાસરવ્યનાને નાગને સુગેય મની શક્ય છે

' પારિજાત 'ની મધ્યકલાની આ કદાચ નિગૃત ચર્ચા પરથી સમગ્રશે કે કવિ તરીકે પૂજનાયની પ્રતિભાગતિની અમુ- મર્યાદાઓ હોવા છતાં ' પારિજાત 'ના કેટલાક કાવ્યો અતીત મુજ્જર મની શક્યા છે પૂજનાયની પ્રતિભા કમ્પનાનો તેમ જ ચિંતનનો કદર્ષિ વિરોધ વ્યવહાર મતાવે તો એમની કાવ્યકલા ખૂબ બેચી બીડી ને તેની શક્યતા આ ' પારિજાત 'માં જોઈ શકાય છે

*

‘પારિજાત’ની સૉનેટ સૌરભ

શ્રી. ‘પુરંદર’

“ નર કે નાર, આજ કોક જ આપણી કવિતા રચતાં હશે જે રાસ નહીં રચતાં હોય ” એમ કવિ ન્હાનાલાલે ગુજરાતી કવિ-કવયિત્રી-ઓની રાસ-ગરબા પ્રત્યે વધતી જતી પ્રીતિને અનુવક્ષીને કહેવું તે અત્યારે આપણા કવિઓની સૉનેટરચના પ્રત્યે વધતી જતી મમતા જોઈ પાદ આવે છે અને તેથી જ પ્રો. મુંદરજી બેટાઈ “ નર કે નાર, આજ કોક જ આપણી કવિતા રચતાં હશે જે સૉનેટ નહીં રચતાં હોય ” એમ વિધાનને બદલવાની સૂચના કરે છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૮માં આ અનોખા કાવ્યપ્રકાર પર પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરે તેમનો હાથ અજમાવ્યો અને પ્રથમ સૉનેટ ‘ભણકારા’ ગુજરાતને ચરણે ધણું. ત્યારપછી તેા કાન્તે ઉપહાર, ન્હાનાલાલે તાલકમ્પ, નરસિંહરાવે વીણાવું અનુરણન તેમ જ અંબવદન મહેતા, ખજરદાર, ઉમાસંકર જોષી, મનસુખલાલ ઝવેરી, રમેશ્વરશિખ, મુંદરજી બેટાઈ, પૂજનલાલ, શ્રીધરાણી, રામપ્રસાદ શુક્લ વગેરેએ સફળતાપૂર્વક હાથ અજમાવ્યો. અપવાદરૂપ રચા માત્ર ત્રણ—ત્રિભુવન વાસ, મેઘાણી અને બોટાદકર.

પરંતુ, આ સૌમાં એકસામટાં, ઉત્તમ કોટિનાં સૉનેટ આપનારા-ઓમાં આપણે બ. ઠ. ઠાકોર, મુંદરજી બેટાઈ અને રામપ્રસાદ શુક્લને ગણાવીએ ત્યારે શ્રી. પૂજનલાલ પણ બહાર આ ત્રણેની જોડાજોડ આસનના અધિકારી ગણાય.

આજે આપણે આ લઘુલેખમાં પૂજનલાલ જેવા એક સિદ્ધહરત સૉનેટીઅરની ઉરકુંજે પ્રકુલિત ‘પારિજાત’ની ‘સૉનેટ’ સૌરભ માણીએ અને એ સૌરભની મધુરતાને પણ સાથોસાથ ચકાસવાનો એક નમ્ર પ્રયાસ કરીએ.

સૌ પ્રથમ, સૉનેટ ૧ છાન્ડની ચવાના જે વિવિધ ચાન્ડ-
નક્ષો માન્ય થયા છે તેનો વિચાર કરી તે લક્ષ્યોની દૃષ્ટિએ છાન્ડનાના
આનેટને ચૂનીએ

(૧) સૉનેટ . કાવ્યપ્રકારની દૃષ્ટિએ

સૉનેટનકપનો દર્શિદામ નેના જ્ઞાન છે કે આ ૧૫પ્રમા
અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યમાથી ગુજરાતી સાહિત્યમા ૦ ૧૧ પૂર્વે પ્રવેશો અગ્રેષ્ઠ
માહિત્યમા પણ તેનો નશુ અગ્રેષ્ઠ ૨૧ ૧૨ થો છે

(૧) એક્સપિપરે નિર્માન રેન રાગ આગ રિતના ત્રણ પા
અને અન્ત્યમકયુક્ત એ પતિતરાગ abab, cdcd, efef, ggg એવી
અન્ત્યમમંત્રી યોજના ધરાવતું અગ્ર

(૨) પેટ્રિકે ધોન, આગ અને ૭ પતિતઆના જે ખરોતી
નિલાગ યોજનારાગ abba, abba, cde, cde, અથવા cd, cd, cd
એવી અન્ત્યમમંત્રી યોજના ધરાવતું દૃષ્ટાનિયન અગ્ર

(૩) કનચિત ઉપરના ન્નો અગ્રપના મિત્રલુગાગુ તો અચિત ને
બન્નેથી બિત, અનિચિત, અનિચિત, અત્યમમંત્રી યોજનાનાગુ અગ્ર

ધો પૂજનાને ઉપરુક્ત નજો પ્રમાણ સૉનેટઅગ્ર ૫૦ હાય
અજમાની મજાના પ્રાપ્ત મરી છે ૩૧ ૫૪ માથી શુદ્ધ ને સપિગિયન
મધારલુનાગા ૧૧, શુદ્ધ દર્શિનિરા ૧૫ગલુનાગા ૧૨, અને મિત્ર
મધારલુનાગા ૨૪ સૉનેટ સરેજો ઉપરના મતલુ સમર્થન રે છે

૫૦ તુ આ મ્મિતી ઔથી મોની વિશિષ્ટતા તો સૉનેટમા અન્ત્યમ ના
તરફો માન્ય કરામા જ ગેરી છે જ્ઞાનરે અન્ત્ય સૉનેટ સર્જકોએ
અન્ત્યમ મિત્રદર્શી છે માની તેની પ્રવે છે છાન્ડના મરી તથા ન્નેમો
પ્રવેન કર્યા તે દર્શિતતાની ગર્ભામા ધકિનાઈ ગયા ત્સારે પૂજનાને તો
આગ ૧૨ી પોનાનું મૈત્ર્ય ગનાની આપ્યું છે

‘ પારિખત ’નાં કુલ ૫૪ સોનેટમાંથી શુદ્ધ શેક્સપિરિયન અન્ય-યમકવાળાં સોનેટની સંખ્યા ૨૦ની છે. (દા. ત. ૨૨૫૫૧.) તેા મિશ્ર શેક્સપિરિયન અન્યયમકવાળાં સોનેટની સંખ્યા ૭ની છે. આ પ્રકારમાં પણ ત્રિવિધ પ્રકારે અજમાયશ કરી છે. શુદ્ધ ઇટાલિયન અન્યયમકવાળાં કાવ્યોની સંખ્યા ૧ની જ છે. તેા મિશ્ર ઇટાલિયન અન્યયમકયોગના આક્રીનાં ૨૦ કાવ્યોમાં દેખા દે છે. અને આ પ્રકારમાં પણ વળી ચતુર્વિધ ફેરફારે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, (દા. ત. અનુક્રમે સોનેટ નંબર ૨૮, ૫, ૪૩, ૪૮) અને તદ્દન યોગનાચિહ્ન અન્યયમકવાળાં કાવ્યોની સંખ્યા પણ ૬ની છે. આ આંકડાઓથી જ તેમણે જે પ્રયોગશીલતા મેળી છે તેને ખ્યાલ આવી જશે. આમ કદાચ પ્રો. માંકડ કહે છે તેમ પ્રયોગશીલતાનો મોહ કવિમાં નહિ હોય પણ વિવિધ પ્રકારે રચનાકૌશલ્ય સાધવા તેમણે પ્રયાસ નથી જ કર્યો એમ તો ન જ કહેવાય. વળી, આટલી બધી વૈવિધ્યપૂર્ણ અન્યયમક યોગનાઓનો વિનિયોગ કરવા જતાં કૃત્રિમતા નથી આવી એ પણ કવિને યશ અપાવનારી હકીકત ગણાય.

કવિએ અર્થાનુસારી વિરામસ્થાન તેમજ ૧૪ પંક્તિઓના સોનેટના બાહ્યકલેવરનો આગ્રહ કાયમને માટે રાખ્યો છે. તેમના એકેય સોનેટમાં આ પ્રકારની છૂટ લેવાઈ નથી, તેમ જ કોઈ પણ સોનેટ સાડાતેર પંક્તિનું કે સાડાચૌદ પંક્તિનું અન્યું હોય તેવું પણ ભ્રેચ મળતું નથી. ખરેખર ! બંધારણને ચીટકી રહેવાના આવા સમર્થ આગ્રહ માટે કવિને ધન્યવાદ થે છે.

કવિ જેમ સોનેટના બાહ્ય અંગને — ૧૪ પંક્તિને — ૬૬ આમકથી વળગી રહ્યા છે તે જ રીતે તેના આંતરતત્વને, આત્માને — અંતર્ગત ભાવવળાંકને — પણ ૬૬ રીતે વળગી રહ્યા છે.

સોનેટ સર્જનમાં વપરાયેલા જોઈ તરફ ધ્યાન જતાં સહેજે જણાઈ આવે છે કે કવિએ જંદપસંદગી તરફ પણ ખૂબ ધ્યાન આપ્યું છે. અગેયના ને ગાંબીર્થ એ જે સોનેટસર્જનમાં જોઈપયોગ માટેનાં આવશ્યક

અંગે. તે લાવવા માટે તેમણે ‘પૃથ્વી’ છંદ ‘ને જ વધુ પ્રમાણમાં અપનાવ્યો છે. માત્ર ‘પૃથ્વી’ છંદ ‘માં જ ૩૧. જેટલી મોટી સંખ્યામાં સોનેટસર્જન કર્યું’ છે તે જ ‘પૃથ્વી’ માટેનો તેમનો પક્ષપાત પુરવાર કરે છે. ‘પૃથ્વી’ છંદમાં રહેલી અદ્યયેયતાથી સતોપ ન માનતાં તેમણે અન્ય વૃત્તોમાં પણ અગેયતા સાધવા યત્ન કર્યો. જેને પરિણામે આપણને ‘શિખરિણી’માં ૭, ‘શાર્દૂલવિકીરિત’માં ૬, ‘અનુષ્ટુપ’માં ૩, ‘સ્રગ્ધરા’માં ૨, અને ‘વસંતતિલકા’ તથા ‘હિમવતિ’માં પણ બધાં સોનેટ મળ્યાં છે. ‘દીર્ઘપદાર’ જેના બંગાળી છંદમાં પણ ૬ સોનેટ રચ્યાં છે.

‘પૃથ્વી’ છંદ’ પરનો કાબૂ સોનેટને અનુરૂપ ગાંભીર્ય ને અગેયતા બાળવી રાખવામાં ખૂબ મદદરૂપ થઈ પડે છે. ‘સ્રગ્ધરા’માં રહેતા અગેયતાના તત્ત્વને જોતાં જ તેમાં સોનેટ રચવા ક્ષિતિ મન દોડી જાય છે. પણ તેના દીર્ઘ સૂત્રીપણાનું લાભ થતાં માત્ર બે જ સોનેટ રચ્યાં તેને છોડી દે છે. આ હકીકત તેમની સોનેટકાવ્યરચનાની ઊંડી રહમજાનના નમૂના રૂપ છે.

આ બધું કરતા પછી એમણે જ કાવ્યરૂપે રજૂ કરેલા સોનેટના સ્વરૂપ સંબંધી વિચારો પર દષ્ટિપાત કરવાનું મન થઈ આવે છે. તેમનાં સોનેટ (૧) ‘સોનેટ’ને (૨) ‘પૃથ્વી’ છંદ’માં સોનેટસર્જનમાં તેઓ જે નિયમોને અનુસર્યાં છે તેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. જુઓ,

“કામ્યસિદ્ધિ કવિએ ચૌદ મળવી રચ્યું મંદિર;

કવિતા કથા કિશોરી હસી ચિર વસી ત્યાં રુચિર. (સોનેટ)

‘પૃથ્વી’ છંદ’માં છંદનાં ત્રિશિષ્ટ લક્ષણો પ્રથમ પાંચ પંક્તિમાં દર્શાવી કવિ,

“પ્રસિદ્ધિગત પૃથ્વી’ છંદ’ જયવંત લાવદામ,

ધ્વનંત નિચિરાજ ધરિવર હે ક નમસ્તે નમઃ I”

આમ ગંભીર ગતિયુક્ત, પ્રવાહી, અગેય અને વિચારભાવોર્મિ વર્ગરેતો નિકાસ સંકમપૂર્વક સાધવાની શક્તિ ધરાવતા ‘પૃથ્વી’ છંદ’નો કુસળતાપૂર્વક

વિનિયોગ એ કવિની બીજી આગવી સિદ્ધિ ગણી શકાય. તેનો મુંદર નમૂનો ‘અબીખુ કવિને’માંની નીચેની પંક્તિઓમાં સાંપડે છે.

“તને અમર કાવ્યમંદિર રચી મદી માનસી—
તારૂં મુલ્ય સત્ય મૂર્તિ પધરાવવાના, કવિ!
ઉરે સમ્ભિલાપ છે?”

સીધો, સરળ, તીરવેગે ખગખગ વહેતો આવો ઉદ્દેશોપક કાવ્યપ્રવાહ બીજે ક્યાંય જોવા મળશે ખરો? અગેયતાનું તત્ત્વ કેવી મુંદર રીતે જળવાય છે! છતાં કલ્પકંદુ પળ નથી લાગતું. લંબાણમયે વધુ ઉદાહરણ નહીં આપું.

બ. ક. દોકારે ઈ. સ. ૧૯૩૮માં ‘પારિભાષિત’ની પ્રસ્તાવના લખતાં અર્થપોષક સંવાદિતા અન્ય વૃત્તોમાં સાધવા સંબંધે એક મુંદર ટીકા કરેલી તેનો આ સ્થળે ઉલ્લેખ કરવાથી મને લાગે છે કે અન્ય જગ્યામાં અગેયતા સાધવા કુનેદપૂર્વક કરેલા પ્રયોગો અને અગેયતાના તત્ત્વની કવિની જાંડી અદ્ભુત શક્તિનો વાચકોને પરિચય થઈ જશે. બ. ક. દોકાર લખે છે “પૃથ્વી જંદ માટે પક્ષપાત વધ્યા પછી એવી અર્થપોષક સંવાદિતા બીજા વૃત્તોમાં સાધવા જનારે તે તે વૃત્તોના બંધારણનો ખ્યાલ પૂરેપૂરો રાખવો જોઈએ, ઘણાં વૃત્તોમાં અમુક વિરામ તો પાડવું જ પડે એવું હોય છે. x x x એવું એવું અવગણી એટલે જંદ ડોકરાવાનો જ” અને તે સ્પષ્ટતાવા આ સંગ્રહમાંથી જ શાર્દૂલવિકીરિતમાં સ્વાયેશ પંક્તિઓ ટાંકે છે:

“તજતી ના કાલિમા આ ત્હને
તેથી બાલ્ય ક્ષણે ઉપાય નહીં આ કાર્યે,” (કાવ્યજ્ઞાને)

પરંતુ, શાર્દૂલવિકીરિતમાં અર્થપોષક સંવાદિતા સાધવા જતાં ઠોકર ખાનાર આ કવિ તે દોષ બીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે ખૂબ કુનેદપૂર્વક મુધારી લે છે અને તેમની લયને અદ્ભુતવાની કુશળતાનો ઉત્તમ નમૂનો પુરો પાડે છે. જુઓ,

“ ન તમે કવિમા નં તને

ખાલી બાલ ઉપાપથી નરિ વગે કાંઈ મલાભાતને.” (કાવ્યકાને)

આમ, કવિ પોતાના દોષો પરત્વે પણ કેટલા સાવધાન છે, તેને સુધારી લેવા, સ્વીકારી લેવા કેવું વિશાળ કવિહૃદય ધરાવે છે તેની પણ આપણને પ્રતીતિ થાય છે.

(૨) વિષય દૃષ્ટિએ ‘પારિભાષ’નાં સૉનેટ

કવિશ્રીએ માત્ર કાવ્યવ્યવસ્થાની સાધના પરજ લક્ષ્ય આપ્યું છે એમ પણ નથી. એમણે જે વિષયવૈવિધ્ય જાગૃત્યું છે, તે પણ પ્રશંસાને પાત્ર છે. અનુક્રમણી પર નજર નાખતાં જ મારા આ કચનની યથાર્થતા રદમનજ જશે. ૫૪ સૉનેટમાં પણ ૭-સાત વિષયને તેમણે રચન આપ્યું છે. તેમાં દશરત્નકિત અને પ્રભુપ્રાર્થનાનાં, તત્ત્વચિંતનનાં, પ્રકૃતિનાં, રાષ્ટ્રપ્રેમ તથા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમનાં, કવિને તેમ જ કવિનાને અનુલક્ષીને લખેલાં, પ્રાણુવનાં અને કેટલાક શુભ પ્રસંગોને નિરૂપતાં કાવ્યોના સમાવેશ થાય છે. આ સૌમાં વધુ પ્રમાણમાં કવિએ તેમના ભક્તહૃદયને તથા ચિંતનશીલ માનસને વ્યક્ત કરતાં કાવ્યો લખ્યાં છે. ચિંતન અને ભક્તિમાં ગળાફૂગ રહેનાર કવિ રાષ્ટ્રપ્રેમ કે સ્વાતંત્ર્યપ્રેમની માનવસહજ ઊર્મિઓને પણ અવગણતા નથી. નિર્ભય પ્રકૃતિનો આસ્વાદ તો કવિ માત્ર એક જ સૉનેટમાં કરાવે છે, બાકીનાં ચારેક કાવ્યો અભોક્તિ પ્રકારનાં છે. કવિતાના સ્વરૂપ વિષયક તથા કવિને સંબોધીને કાવ્યો લખનાર આ કવિએ પ્રણયને પણ આવકાર્યો છે. સાથે સાથે પ્રસંગોપાત્ લખાયેલાં કાવ્યોમાં ઉપર્યુક્ત સૌ વિષયો યથારથાને નિરૂપણ પામ્યા છે.

પ્રાસંગિક કાવ્યો

આ વિભાગનાં કાવ્યોમાં ‘ચિંતોડ’ (૩૩), ‘અરવલ્લી’ (૩૩), ‘પુરાણ પાટણના અવશેષોમાં’ (૩૪), ‘સીદ અદ્વાનંદ’ (૩૬), ‘ચિ. બહેન અનુતે’ (૪૦), ‘મોનાલીસા’ (૫૨), ‘લીઓનાર્દો દા વીન્ચી’ (૫૪)ને મહત્ત્વીય સ્થાન.

આ '૫-સાન સોનેટોમાથી સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે તેવું સોનેટ છે 'પુગાથ પાટણના અરશેખામા' (૨૪). આ સોનેટ વાંચતા નવસિંદરાનું 'સદશ્ચરિત્ર તત્વાન પરથી પાટણ' નામક કાવ્ય યાદ આવી જાય છે. આ કાવ્યમા પણ કરિ તો પતન ગુજરાતની કીર્તિના કળશરૂપ પાટણની કીર્તિગાથાને જ ગાય છે 'અન્ધબ્ધી' અને 'ચિતોડ' તેમજ 'શહીદ બદ્દાન' દ્વારા તેઓ જ્ઞાનના અને સમાર્પણની ભારનાને મિરદાવે છે જિવિનો શુભિતાનો આગ્રહ 'ચિ બદ્દેન અનુને'માં વ્યક્ત થાય છે 'પૃથ્વી'મા કવિએ ઉદ્દેશ્યક સૌનીનો ફરલો કુચળ વિનિયોગ 'મેતાનીમા' કાવ્યમા જોવા મળે છે

કવિ-કવિતા વિષેનાં કાવ્યો

આ વિશાગમા કવિને અનુલક્ષીને, કવિ-વ્યાપારને અનુલક્ષીને લખાયેલા કાવ્યો 'લક્ષનાને' (૩), 'અભીષ્ઠ કરિને' (૭) અને 'ગગનપિહારીને' (૮) તેમજ કવિતાના વ્યક્ષને અનુલક્ષીને લખાયેલા 'સોનેટ' (૪૯) અને 'પૃ' ૧૧૬' (૫૦) નો સમાવેશ થાય છે

'ગગનપિહારીને'મા કવિ લક્ષનાપાખે ચડી ઉડતા કવિને 'દુઃખેલવિત' અરનિની જૂલી વેળાઓ ન જૂલી 'રસજ્યોતિ'ને 'અમરસૂતા' આ મર્ત્યલોકમા ઉતાવળા મિત્રે છે કવિ માત્ર ન્હાનાવાળા કવિનોડખનો કે વ્યાપીની બિનિયતા કે ન ક રાગરતી અર્થધનતામા જ રાચતા નથી પણ પુખ્ત પુખ્ત અનુરૂપ એવી પાત્રરિજ્જાને જીમિ, વિચાર અને લક્ષનાના સમગ્રાણ સચોળમર્થો કાવ્યગત કરે છે તે આ પરથી જોઈ શકાશે

પ્રકૃતિ કાવ્યો

આ વિશાગમાં કાવ્યોમા માત્ર નિર્લેખ પ્રકૃતિનું નિરૂપણ એક જ કાવ્યમા જોવા મળે છે 'પૌરિંચેરીની શરદપૂનમ' (૨૯) એ કાવ્યમાપ પ્રકૃતિને કારણરૂપ જ્ઞાપી કરિએ પોતાનો પતન પ્રેમ વ્યક્ત તો કર્યો છે જ. આ કાવ્યને વાચતા શ્રી નાગજીનું 'નથી નિરખવો શરી' યાદ આવે છે.

અન્યોદિત પ્રકાશના કાવ્યો

આ પ્રકારના નાનોમા 'કલ્યાણુ મિનુનિ ચાગ' (૧૮)મા ઉદાર ને અમિત ઝના નિરભિમાની, નમણી તપતા તપસના ચાગર દ્વારા ઈવ માનનીને પણ સત્કર્ષ આચનામા, મેરાનાના ચાગના ગુણો અપનાવવાનો મોઢ કરે છે આજ પ્રમાણે અન્ય નાનો 'સનુમુનિ' (૧૫) 'ગતિને પ્રમ' (૪૧), 'રમનીનો ઉત્તર' (૧૭), અને 'મયનાને' (૨૭) મા પ્રકૃતિના કોઈને કોઈ શુભ તત્વને માનવ સમક્ષ અન્ય રૂપે રજૂ કરી તેમાથી જોવા વેરાતુ સૂચવે છે પૂજનાયના આરા ડા પો મોગનાના પશુ આજ પ્રમારના કાવ્યોની યાદ આપે છે

રાષ્ટ્રપ્રેમ-સ્વાતંત્ર્યપ્રેમના કાવ્યો

આ વિભાગમા માનવ નણુ કાવ્યો 'સ્વતંત્ર્ય' (૨૮) 'સ્વાતંત્ર્યનું પખી' (૨૦) અને 'પાંચુની પુત્રને કે ની આજ્ઞા' (૩૧) નો અમાવેશ થાય છે

'સ્વતંત્ર્ય' Sir Walter Scott નું Breathes there the man with soul so dead'નું ભાવનાગી રૂપાંતર છે જ્યારે સ્વાતંત્ર્યનું પખી'મા સ્વાતંત્ર્ય અને આર્ષણુ અન્યોન્યાયથી કે, અવિભાજ્ય કે એવી ભાવના ગૂંથી લેવામા આવી છે

આ કાવ્યનો જૂનો પાઠ આ પ્રમાણે છે

“નિહમ તર્ગી સાર્ષણાગ્નિ પઠ નીઃ માધી ર્યુ
અપૂર્વ મુખશાનિ મૂર તાનુ ગન્ત્ય ત્યા મિત્તર્યુ”

આ પદ્યિતઓમા 'સાર્ષણાગ્નિ' સમ્બદ્ધતા પ્રિનુ અધિનિત્ય ર્યુ અપૂર્વ અને છે જ્યારે નસ પાઠમા 'સાર્ષણ'ની ભાવનાનો માન ધરાવે એક આલુ સચન જ સાચ છે જે કે ની જ પદ્યિતઓમાથી મેળવી લેવાતુ

ફેરે છે. જે જરૂરી કાંઈએ ખ્યાલ, અસ્પષ્ટ ભાવ જિભો કરે છે. સામાન્ય ધાત્વક મારે જો જૂનો પાક રાખ્યો હોત તો જ ચોગ્ય ગણાત.

લક્ષિત - પ્રાર્થના - ચિંતન - કાવ્યો

કવિશ્રીનું લક્ષ્યલક્ષ્ય તેમનાં કાવ્યોમાં ખીજ વિષયો કરતાં ધનુ અકન થાય તે, સ્વાભાવિક છે. તેમનાં ૫૪ સોનેટમાંથી લગભગ ૨૩ સોનેટમાં તેમની લક્ષિત, તેમનું ઈશ્વર પ્રાપ્તિ માટેનું મંથન, તેમનું માનસ ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે અલિવ્યક્ત થાય છે.

મહર્ષિ શ્રી અરવિંદે ત્રિશ્વસમુત્ક્રાન્તિમાં જે શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી છે તે શ્રદ્ધાનો રણુકો કવિનાં આ વિષયનાં કાવ્યોમાં રણુકી ઉઠે છે. શ્રી અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે પંચભાવ - અભીપ્સા, શ્રદ્ધા, સમર્પણ, લક્ષિત અને સત્ત્વ-નિષ્ઠા-સ્વીકારાયા છે તે પંચભાવોને સ્પર્શતાં, વિવિધ ભાવની, અભી-પ્સાની અલિવ્યક્ત કરતાં કાવ્યો પૂજ્યજ્ઞાને લખ્યાં છે. શ્રી અરવિંદના મંતવ્ય મુજબ સ્વર્ગની મુદ્ધા જંખનાર, જ્ઞાન પ્રાપ્તિને જંખનાર, મનુષ્ય એ પ્રથમ પ્રાણી છે. પ્રકૃતિ ગતિશીલ છે, વિકાસશીલ છે. માનવપ્રકૃતિ પણ એવી જ છે. એક પછી એક એમ અવિરતપણે એ વિવિધ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરવા મથે જ જાય છે. જ્યારે માનવમાં રહેલા જડ અચિત્ તત્ત્વનું આરોધનુ થશે અને વિશ્વમાં વ્યાપ્ત એવા જિંવામાં જિંવા પરમચિત્તત્ત્વનું અવતરણ થશે ત્યારે માનવ માનવ મટી અતિમાનવ જનશે. આ પ્રક્રિયા દ્વારા પરમચિત્તિનો આ જડ પૃથ્વી પર વાસ થશે. આમ એક ચતુર્થક્રમણ થશે જે દ્વારા માનવ અત્યારની માનવસ્થિતિ ઘટાવી, અંતરાત્માની પૂર્ણતાને પામી અતિમાનવતાને વરશે. એ અંતરાત્માની પૂર્ણતા તરફ લઈ જનારો શ્રી અરવિંદ સૂચિત પંચભાવો છે, જેનો આગળ ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ભાવોનો પરિચય શ્રી પૂજ્યજ્ઞાને આપણને આ વિસ્તાગમાં આવેલાં રૂપ સોનેટ દ્વારા કરાવ્યો છે.

મહર્ષિ શ્રી અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનને પચાત્પનાર આ કવિ તેમનાં કાવ્યોમાં ડેરડેર લેને જ વ્યક્ત કરે છે. અને વિષ્ણુદાસી ત્રિવિક્રમના ચતુર્થ-

કમળા મારે અચિત્ત જડ તત્ત્વનો અંગારા મારો એ જ તેને મારેનો ઉત્તમ માર્ગ છે એમ તેઓ સૂચવે છે કપતાપાપ પણ મળેલા નહીં મરિને માત્ર અમર - એમવેળ રસપાનનો નજો ઢી ગમમલાધિમા લીન થઈ 'દુ.એ દયિત મુ- સિનગ્ધ હો' એા અવનિને બૂનનો નહીં એમ સૂચી મર્ગ લોટથી અમર સરતા અને રમજોનિન દુર્ગી પણ ઉનાગાનુ કો' છે તે 'અનીષ્ઠુ કરિને'મા,

“ મયે નદી જ મગના આનગે ”

એમ કહેતા કરિ,

“ લઈ મુદિ - સુમ્ર અના અનનમા ને મુદે

અનાર શુભ તેલ્લો નિપથ ”

દ્વારા શુચિતાનો પોતાનો આગ્રહ વ્યક્ત કરે ૧

‘ આત્મનિદગને ’મા આત્મકાંક્ષી નિદગરગને જ ગત ૥ નિમિગગ પોમા વૃથા વૃથા ન અનુભવતા ‘ પરમ પ્રેમ કોનિનગા દ્વેદાન ’ સલગાનની મુરનદનની સૌદર્ધ્યભૂમિમા જ્યાં હિમોનન મે ૩ સુનોદના લીમરે મહેમાન બની મગમ મહેમાન માગના—

‘ નિદગ ૧ જા રાગ, લે ઝટ અધાગમા હોરગો ’ એવી લાડન કો છે સુરમ્મના ‘ તમ અગ્નિ જાગ ’ નગ્યની ન ભાનનાને અન કરતા આ મરિતા કાવ્ય ‘ અગ્નિને આદનાન ’મા મરિ અગ્નિને—

“ મને સતત આપ હિર્મગતિ, અગ્નિ તાગી ફૂકે ” એમ પ્રાર્થ છે ‘ પથિક ’ અને દડીમા વ્યગ્ન થતી સર અમર્ષના દ્વારા પવુ ઈષ્ટ મિહિને વરનાના વજ્રમ દેકની ભાસના કરીને એ- રા ‘ મરહરિયા ’મા દેખા છે ગ્રહા, ઉત્સાહ, અને દિનતથી સર્વ વિધોનો દુઝ કરીને જ લક્ષ્યને પામી શકાય છે એવી શુભ ભાસના ક્રિએ અદીયા ‘ વગ્ન કરી છે

‘ મનગ્રમ ’ કા થમા કરિ કલા અને અનુષ્ઠ વચ્ચેના અગધોને ગિયર કરે છે કલાઃ અમિત, નિગ્નિગને સ્પિનૂત કે તેના વિદ્યાળ પગની કપના કગીય શક્ય નથી એના વિદ્યાળ કલાકમા પૃથી કેટલી મુદ્દ છે !

અને એવી પૃથ્વીમાં મનુના—માનવીના—તે વળી શા હિસાબ ! અનંતમાં તો તે શન્ય સમો છે. અને છતાંયે,

“ સચરાચર સત્ત્વવતે આત્મવિશે ક્યું વિધીન.” અને તેથી જ તો

“ દેખાય વામન છતાંય ત્રિલોક કેરો
માપે મહાપટ પદ્મપ વિક્રમે એ
હિદામ મૃત્યુ જલ્લ હવન સાગરે એ
નર્તાવતો અમૃતનો મહિમા અનેરો.”

માટે જ મનુ એ પ્રભુ છે. લગ્ને તે વિસાળ બ્રહ્માંડમાં એકાદ જંતુ સમો શુદ્ધ હશે. બ. ક. કાકાજ કાન્યને મૂલવતાં લખે છે “ બ્રહ્માંડ-વ્યાપી વિપથને પોતાના એક બોળા શબ્દોમાં માપી લેતી કૃતિઓ ગુજરાતી કાવ્યમંદિરે ઘણી નથી, જે ગણતર છે તેમાં આ સારી દીપી જોડે છે.”ને આમ લક્ષિત તેમજ ચિંતનનું મુખ્ય સંયોજન જોઈ પ્રો. માંકડના “ભક્ત-હૃદયી આ કવિના તત્ત્વચિંતનમાં પણ લક્ષિતની સુગુચિત જળ પથરાયેલી છે એમ લાગે છે.” એ શબ્દો યાદ આવી જાય છે.

“ સનાતન કુમારીકાને ”માં કવિ

“ દયાદાનોમાં દે સ્ફટિક શુચિતા તારી વરદે !
પ્રભાવી પાવિત્ર્યો અણુ અણુ મને સુંદર સગે. ”

સરસ્વતીની પ્રભાવશાળી પવિત્રતા દ્વારા અણુએ અણુને સુંદર રીતે સજ્જાની અભિપ્રસા વ્યક્ત કરે છે. વળી, આ કાવ્યમાં ભક્તિ, શ્રદ્ધા, સત્યનિષ્ઠા, સર્વસમર્પણભાવ વગેરે એકત્રિત કરીને મૂક્યા હોય એમ જણાય છે. જુઓ,

“ દયાવુ’ દુઃખોના અધરે અરધું આ નયનનાં
નમંતાં મોતીડાં, તવ ચરણની ચિન્મય રજે.
સમર્પુ સર્વાત્માઃ”

આ કાવ્ય સાથે 'પ્રભો અન્તર્ભા', 'મગન મદિર ખોલો', 'એક જ દે ચિતગારી' અને 'પ્રેમજા જ્યોતિ' જેના પ્રાર્થના કાવ્યોને અગ્રખાતતા સહમત્ય છે કે કવિએ એકના એક ભાવને પ્રિશિષ્ટ રીતે, અનોખા કલાનૈપુણ્ય દ્વારા અલિખ્યત કયો છે

'નમુ તને' કાવ્યમા એ જ વદ્ધા, એ જ નિઃ, એ જ સર્વસમર્પણ ભાવ ફરીને વ્યક્ત થાય છે "નમુ તને, પથ્થર મૂર્તિને? નહીં નહીં" જેની ભાવનાઓ આ ભૌતિક યુગમા એવાની દોષ ત્યારે શ્રી પૂજનનાની કાવ્યમા જણાતી 'શિના-નિરામી, શિવ-રૂર્તિને, ચિન્મય મૂર્તિને', ન્યાય વાની દૃષ્ટિ જગતને મીઠું જ - કાઈક નહીં જ - દૃષ્ટિ આપે છે

અને આ વિભાગના માન 'કપનાને' (-) બાદ કૃતા પ્રથમના રૂપ સોને આ ને આ જ ભાવો પ્રકારાન્તરે અલિખ્યત થાય છે, જે કાવ્યો જેતા જ જણારો 'અર્પણ', 'માનગીને', 'તારો લલિયો', 'અપાનતા', 'પગમથૂ ગડ' વગેરે કાવ્યોમા કવિ શ્રદ્ધા, ભક્તિ નિષ્ઠા, અનીપ્સા, 'અર્પણ' વગેરે ભાવોને એક યા ખીજ સ્વરૂપે આપણી સમક્ષ ગૂઢ કરે છે

અને સમગ્ર દૃષ્ટિએ જેતા વિનયવૈવિધ્ય, હૃદયવૈવિધ્ય, અર્થાનુસારી શૈલી વગેરેમા મિની સિદ્ધિઓ પ્રસશાને પાત્ર છે વિષયવૈવિધ્યનો ખ્યાન તો ઉપરની અર્થો દ્વારા જ આવી જશે હૃદયવૈવિધ્ય જેતા જણાય છે કે પ્રિશિષ્ટ હૃદયને પ્રોત્ત્યા દોના હતા 'પૃથ્વી' તરફ કવિનો પક્ષપાત વધુ છે તેને માટે મિ જલે જ લખે છે "સોનેટકૃતિને નાથિમ મનાનીએ તો પૃથ્વી હદને નાથકનુ સ્થાન આપવુ પડે ધીર, ગભીર આદોનનોની મુન્તા નદી ગૌરવભરી છતાની પર પરાને પગથિરે પગથિરે સોનેટના શિખર - દરો લઈ જવાનુ સામર્થ્ય આ હદમા જેટલુ છે તેટલુ ખીજ મારમા નથી એવુ મને લાગુ છે" કવિનો આ હદ ઉપરનો કાળુ તેમના આ વિધાનને ટેકા આપે છે પણ સાથે સાથે 'પૃથ્વી હદ' નામના સોનેટમા જ સવા દિતાની બામતમા, અનકાર - નિનિયોગની બામતમા, અને હદની લાક્ષણિક છટાઓ સાધનાની બામતમા કવિ દોરક ખાઈ ગયા છે એ પણ નોંધવુ ઘટે

આ સોનેટયુગ્મ જ્ઞેતાં લાગે છે કે કવિ અર્થાનુસારી શૈલી પ્રયોગ શકે છે અને તેથી જ કવચિત્ સરળ બનતી તો કવચિત્ અર્થઘનતામાં સરી જતી કવિની શૈલી વાચકને વિષય અને અર્થને અનુરૂપ રહમજ-શક્તિ કેળવવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે. જ્યાં વિષય ગંભીર અને અર્થ ગૂઢ છે, ત્યાં અર્થઘન શૈલી પ્રયોગ્ય છે. જ્યાં સરસ છે ત્યાં સરસ, વહેતી, રમતિયાળ પ્રવાહી શૈલીએ કાવ્ય લખાયાં છે. સામાન્ય વાચકને પૂજનસાગરનાં કાવ્યોમાં ક્યાંક અતિ સરસરૂપતા કે અર્થદુર્બોધતા લાગે તો દોષ વાચકનો છે, કવિનો નહીં જ.

આ સોનેટોમાં ‘મરહુવિયા,’ ‘દંડી,’ ‘ઋણુમુકિન,’ ‘કલ્યાણ વિભૂતિ સાગર,’ વગેરે કાવ્યોમાં અન્યોક્તિ પ્રકારની કવિની સિદ્ધિ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. આવા પ્રકારનાં કાવ્યોમાં બન્ને અર્થની સુલભ માંડણી, ગૂંથણી એ નોંધવા લાયક સિદ્ધિ છે તો દોષ પક્ષે ક્યાંક હંસશૈથિલ્ય (દા. ત. અર્પણ) તો ક્યાંક ઔચિત્યભંગ પણ જોવા મળે છે. પણ તેમજ સોનેટરચના કલામાં, વિષયવૈવિધ્યમાં, હ્રદયવૈવિધ્યમાં અને અર્થાનુસારી શૈલીમાં તેમ ઊર્મિસતાના શાંત અને કરુણ રસયુક્ત, વિચારસહાર, અસ્થગિત વહેણમાં સાધેલી સિદ્ધિઓ સમક્ષ આ સૌ દોષો તદ્દન ગૌણ ગણાવી શકાય.

અને એટલે જ શ્રી. માંકડ કહે છે “આ ચોપનમાંથી વીશેક કે તેથી પણ વધારે સોનેટો, સોનેટરચનાની દરેક દસોટીમાંથી વિજયા બની શકે એટલી સિદ્ધિવાળાં જરૂર માણુમ પડશે. ભવ્યતા અને ગાંભીર્ય તેમ વળા સ્મૃતિષ્ટતા આમાંથી ધણું સોનેટોમાં દેખાશે.”

કાણુ કહેશે કે આપણા સિદ્ધહસ્ત સોનેટીઅરોમાં પૂજનસાગરનું સ્થાન ગણનાપાત્ર નથી ?

*

‘પારિજાત’-એક દક્ષિણત

‘અત્યંતુ’

સામવિકાસના સ્વયં પ્રગટા અને પોતાની વિગિષ્ટ દરિયા - ગીતિથી
ધ્યાન ખેંચતા શ્રી પૂજ્યનાનો ‘પારિજાત’ નામનો નાવ્યમયક પહેલી-ગાર
પ્રગટ થાય છે એમાં ખચેના ના રોએ નની મનાતી કવિતાનો મારગ
પહેર્યો છે, એટલે કે, એમાં નાનેટા છે, પૃથ્વી ઠંદોત રપરાત છે, ચિંતન
છે, નવા દરિયા લે છે ને વેવાનો દાવો રહે છે એની છૂંડાટો છે,
ગુર્જરપથ અને દીક્રપથ તામતા નવા છદોનો પ્રયોગ કરના જોડથી
પ્રોત્સાહનતા છે ને ન્યા-કનાક આ યુગમાં પ્રગટ પામતુ દક્ષિણ
પથ છે છતાં, શ્રી પૂજ્યનાની રચિતાએ નવા રાગ મળ્યો છે એટલુ જ
એ રાગ સજનાર નની રચિતાની ઉત્કૃષ્ટતા કે પ્રગટતાનુ એના પર
એકે ચિંતન નથી શ્રી પૂજ્યનાની કરિના વાચીને એમ લાગે છે, કે
ભલો કોઈ ધીરમણી, સમજાનસી ને પ્રતુપરમણુ પ્રોત્સાહ એના
ધ્યાન પુનઃ રીઝવા એના પોસાડ પહેરી બીધો છે

ગુર્જાતને ‘પારિજાત’ આપીને શ્રી પૂજ્યનાને લલિત માટે નવા
ચીના પદી આપ્યા નથી, તેમની રચિતા એક વિશાલ યોગાન છે ન્યા
જૂના અને નવા રસ્તા મળે છે ને જેની વચ્ચે લાભા રહીને નવા અને જૂના
રસ્તા સુરેખ દેખાય છે એમની રચિતામાં લલિતનુ દેખ છે, મોક્ષની
આશા છે, નિષ્વાસ પ્રસન્નતા છે, તે રસાર્થલુના ગીત છે, સ્વાતંત્ર્યની
અમર અખતા છે ને સૌંદર્યની ઉકલ પ્રગટ છે એ કરિતા બોધ આપે
છે, સુદા પ્રેરે છે, ચિંતન પ્રેરે છે ને સરકારે પથ છે પથ કોઈ બીજા નિમા
નથી દેખાતુ તેવુ એક તરફ શ્રી પૂજ્યનાની કરિતામાં છે એનુ અસ્તિત્વ
પ્રગટનીય છે ને એનો અભાવ ન્યૂનતામયક છે એમ કહેવાનો અમારો
આતંક નથી, પરંતુ એ અસ્તિત્વ ઉ નેખપાત છે એનુ જ કહેવુ છે

એ છે એમની કાવ્યરીતિ. એ કાવ્યરીતિ અખંડ ને અભંગ, રિચર, મુભગ ને પારદર્શક છે. નવા કવિઓના કાવ્યમાં પ્રસંગ પ્રસંગના મિશ્રજનના પડઝાયા પડે છે પણ શ્રી. પૂજ્યશાલ એમની શૈલીમાં મિશ્રજને ગાળી નાખે છે ને એને એ શૈલીમાં વહેતો કરે છે. મિશ્રજ શૈલીના કાંઈ તોડી શકતો નથી. એથી આજના કાઈ કવિમાં નહિ દેખાતી એવી શૈલીની સુરેખતા શ્રી. પૂજ્યશાલના કાવ્યોમાં પ્રતીત થાય છે. એ શૈલી બ્રહ્માપણું કરી ચૂકેલા સાધુપુરુષની પ્રશાન્ત - મંબીર, મુદામય શૈલી છે. એમાં અસંતોષ લગે ત્યાં પણ કંતેશ નથી, વ્યથા દશે ત્યાં પણ ગ્રીસ નથી અને પ્રદર્શ હશે ત્યાં પણ જાતકાપણું નથી.

શ્રી. પૂજ્યશાલનું ચિંતન પણ અરિચર નથી. એમણે અશંક મને જીવનહેતુ સાધ્યો છે ને બોધ્યો છે, એટલે એમનું ચિંતન સુસંગત બને છે ને એમનો બોધ દૃઢતા સાધે છે. રસની રીત નહિ બૂલવાનો ઉદ્દેશ્ય કરીને કવિ ન્હાતાવાલે ગાયેલું :

‘ પ્રભુએ બાંધી પાળ રસસાગરની પુણ્યથી ’

શ્રી. પૂજ્યશાલ પણ સત્તાત્મક રૂપે એમના ‘અલીપ્સુ કવિ’ને કહે છે,
‘ તૃથા શ્રમ જશે, મલે નહીં જ મંગવા આવશે. ’

એમનો શુચિતા પ્રેમ એમને નવા કવિઓથી સહેજ નોખા પાડી દે છે. એનો અર્થ એવો નથી કે નવી કવિતાએ અગુદ્ધિ સાથે સહીપણું કર્યું છે, પરંતુ શ્રદ્ધા ભકિતને ઉમેડીને નવો જીવનાદર્શ રચાવવા મથતી ‘ યુગબુદ્ધિ ’ શુચિતાને ઉપદેશનો વિષય બનાવતાં આદેશાય છે.

નવા કવિઓથી શ્રી. પૂજ્યશાલ બીજી રીતે પણ જુદા પડે છે. તે માટે ‘ નમુ તને ’ નામનું તેમનું સ્નેહ લઘુએ. શ્રી. સુન્દરમ, પત્થરને નમવા માગતા જ નથી, જ્યારે શ્રી. પૂજ્યશાલ પ્રતીકરૂપી પ્રભુતાને નમવા જાય છે. એમનું ‘ કર મા રિમત ’ નામનું બીજું કાવ્ય લઘુએ. રિમત સંદેશવાની એમની વિનંતી કાંઈ બાંકા છેત્રછત્રીવાની વિનંતી નથી. એ માટેનાં એમનાં કારણો

પણ સૌમ્ય છે. આમ સૌમ્ય શુચિતાને પ્રભુપરાયણતાએ શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાણ પર એવી અસર જમાવી છે કે ગંભીરતા તેમનાં કાવ્યોનું પ્રધાન લક્ષણ બને છે. એક માત્ર ‘સંગીત વેણુ’ નામનું કાવ્ય એ ગંભીરતા છેદીને દયપતશાહી સ્મર કરવા પ્રયાસ કરે છે ખરું.

જનાં સૌમ્યશુચિતા કે પ્રભુપરાયણતાને લીધે નીરસ, એકચિન્તા કે શિથિલતા એમની કવિતાને ગમી ગઈ નથી. એમના પૂર્વગ્રહોને લીધે એમનો પ્રદેશ મર્યાદિત તો થયો જ છે. ને ‘હવનદીપ’ કે ‘વિશ્વદેવ’ જેવાં કાવ્યોમાં પ્રૌદિ છે તોય એ ગમતાં નથી. તો પણ નિરુદ્ધ જનાં એમની ભીમ પ્રવાહિતા સાધે છે. એમનું ચિંતન વિસ્તૃત છે ને એમની શબ્દપસંદગી ને શબ્દપસંદગી બ. ક. કાકારના બંદો વાપરીએ તો શ્રુતિ વ્યોમ નાદ વાદળની સુંદર જમાવટ કરે છે. ‘ભારતનું સ્તવન,’ ‘પ્રભુતાનું પંખી,’ ‘અગ્નિનું આવાદન’ જેવાં કેટલાંક કાવ્યો વેદની ઋચા ઉચ્ચારાતી દોષ એવો અનુભવ કરાવે છે ને ‘સનાતન કુમારિકાને,’ ‘ત્રિયા કવિતાને,’ ‘પરમ સુબક,’ ‘આવીશ, આવીશ,’ ‘સ્વાતંત્ર્યનું પંખી,’ ‘દંડી’ અને ‘કૃતિ સ્વભાવને,’ વગેરે કાવ્યો તો વારંવાર વાંચીએ તો પણ ધરાઈએ નહીં એવાં રચાયાં છે.

ઈન્દ્રિયાતીતની અનુભૂતિ પર શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાણનું ચિત્ત ચોંટાયું છે એટલે, જો કે એ ‘ગગનવિહારીને’ પૃથ્વી પર ઉતરવાની ભક્ષામણુ કરે છે. તો પણ એ પોતે તો ગમનના જ રંગો આલેખે છે. જનાં ‘મારા સહજન પિતાજીને અદ્વાંજલિ’ અને ‘દાદા’ નામના એ કાવ્યો જુદાં ફાંટાંમાં વહી ગયાં છે ને સંસારી સંબંધને ગાતાં એ કાવ્યો ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યમાં ચિરંજીવી બનશે. ‘પિતાજીને અદ્વાંજલિ’માંનો નિર્વેદ અને ક્ષમાપન ભીમ દ્વારા અનિરુદ્ધ વહી જાય છે તો ‘દાદા’ એનાં ચિત્રો ને દાદાના વ્યક્તિત્વને લીધે અમર રહેશે.

જે રચનામાં, શબ્દમાધુર્યમાં કવિત્વ — રીતિમાં કે નિરૂપણમાં શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાણે નિરૂપતાને ક્યાંય આવવા દીધી નથી. સૈનાદ રચના અને

પૃથ્વીજંદ પરનું એમનું પ્રયત્ન પણ પ્રશ્ન સાપાત્ર છે. એમના સૌનેટ લાગ્યે જ દીવાં પડે છે ને પૃથ્વી જંદનો એમણે ગરવો ઉપયોગ કર્યો છે. ‘ધનરયામ કાં?’ કે ‘અપાત્રતામાં’ જેવી કલ્પનાચમત્કૃતિ છે તેવી જ કલ્પનાચમત્કૃતિ એમનાં કાવ્યોમાં જાગી નથી ને એમની જેવી છે તેવી કલ્પનામાં અમતતા છે, શીજો પ્રકાશ છે પણ પ્રખર મૌલિકતા નથી; પણ કાન્તદર્શી મહાકવિ આપણે હજી હવે પામવાનો છે, ને શ્રી. પૂજ્યવાન આપણા ઉત્તમ કવિઓની દરોગમાં આ સંપ્રદાયને લીધે સહેજે જઈને જોએ છે આ સમ્પ્રદાય શિરોમણિ જેવું ‘પ્રિયા કવિતાને’ કવિની ને પૃથ્વી જંદની મંગલ આશાઓ વ્યક્ત કરે છે. ને જો કે ‘વાડોપિયા’ને ખસી જવાનું કહીને પછી તરનાં કોનેમાં વંદનની લાયક આપવા સરખી ત્રુટિ કે એમની ‘પ્રિયા કવિતા’ દિવસનાથને મનાવવા પ્રભાકરની પાછળ પડીને કવિનું મહત્ત્વ ઓછું કરીને વાચકને સહેજ ક્લેશ કરાવે છે. એ નાજુક ત્રુટિ મન પર ન લાઈએ ને અર્થઘન છનાં દુર્બોધ સંગૃહીતમયતાને ચવાવી લઈએ તો અવિચિત્ત અને વિશુદ્ધ એમની કાવ્યધારામાં નાહીને આપણાં નેન પણ.

‘કૃતાર્થસમ ઉત્પન્ન ગગન તારવા શાં શુચિ !’

૪

‘પારિજાત’—એક સમાલોચના

‘ગુજરાતી’

ગુજરાતી નવ્યપ્રેમી જનતાને શ્રી પૂજ્યજીના ન પોતો મિત્ર તરિયર આપનાની દ્વે લાગે જ શ્રી જગદેવ હોય છેના પાવે-રોથી આપણા અગ્રગણ સામયિકમા અવારનવાર પ્રગટ થતા એમના મ પો આપણા અર્પણી । । નસાલિયમા નહ અનોખી જ ભાવ પાડી રહ્યા છે

આશ્રમશ્રીમાથી બીજી મદારની પ્રવૃત્તિ માટે રખત મેઘરાતની લગભગ અશ-ખતા ગ્રામાની ઉભીનતા અને મદતા આદિ દાગોને લીધે બીધના નિયત સમયમાથી સમય ચોરી શ્રીને વખેના આ દા થોમા લક્ષ્મણના નિર્મળા ભક્તિ વ્યો રિદવ્યાળ ‘અતગતી આગ્રહ’, નિગ કુદુનપ્રેમના ભાગીતગતા નુણ મધુગ સ્મરણ ન રો, વ્રદાનિઓ, નિગસમુદ્ધાન્તિ, સર્વસમર્પણ, પ્રનોભન, પરાજય, શ્વાત્ર્ય, ટે-, રાદાદન, ઔદાય, દેવતાઝ ઈત્યાદિ ભાવોને આનેખતા મુકેષ્ય એનેરો, બર્મિંગીતો ખડ । રો, ઉદ્દેશોધનો, મુખ્ત-, મુલાસિતો અને પ્રવૃત્તિગુનના મદરો ઉપગત મોધપ્રાન અને સમારજની મ પોનોય સમાવેશ માય કે આમ, ‘પારિજાત’મા નિનો, ડદો, ગ્સો અને રચનાનિધિનુ વૈનિધ્ય એ-દેરો દીધ લાગે છે નર્ણમાધુર્ધ અને પનાનિત્ય સાવે નિચારપ્રમાદ અને કપના અમત્વલિનો નિગ મુમેગ સધાતા ‘પારિજાત’ સૌને એક સગખા આ રી રહે છે, મન ફરી લે છે

પારિજાત’નુ અર્પણ મ વ અત્યાર મુધીના આપણા અર્પણ પ્રાચોથી મદ નિગણુ તરી આવે છે મા ભગતીને ચરણ-મને ‘નદન વનના મુમનોતી જગી સમર્પતા મિ નિનીત લાવે કદે છે

પારિજાત- દેશાા એહે સમર્પવા ચલુ
—અર્પણ વણ આનદ અધૂરા, વ્દાનુડા લણી

દળનો ભેદને રાગ, કા ગૂટે શ્રુતિમાં ક્યું
‘જે રનેહે સર્વ આ દીધું કે ન તને સમર્પણી !’
મમત્વે મૂઢનાં બેણાં અર્પણો ને અનર્પણો ;
મોડાં મોડાં ય લે માડી ! સ્વીકારી - વિશ્વસર્જનો !

કેટલું વિનમ્ર, કેટલું નિખાત્રસ !

આ સિવાય ‘સનાતન કુમારિકાને,’ ‘અબીષ્મ કવિને,’ ‘અપાત્રતા,’
‘કેતવજાને,’ ‘દૂર દેશમાં ગુજરાતની ચરદૂપૂનમની રમૂતિ,’ ‘સ્વાતંત્ર્યનું પંખી,’
‘ભિર્વપંથના યાત્રીને’ ઇત્યાદિ સોનેટો કવિની નવનવોન્મેષશક્તિની પ્રતિભાનો
અચ્છો ખ્યાલ આપી રહે છે.

બીજી કૃતિઓમાં ‘પ્રિયા કવિતાને’ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે -

તું અંધ મુજ નેનંની વિમલ દેખતી તારકા

સૌંદર્યશ્રીએ પ્રાપ્ત થતા હર્ષોદ્વેષાસ ધીરચંબીર આંદોલનોની મુકતાનંદી
ગૌરવભરી છટાવાળા ‘પૃથ્વી’માં કેવી અપૂર્વ આસાનીથી ઝંઘલાવાયા છે !

‘કઃ’ વાચતાં - વારને ‘પુષ્પ તણી પાંખડીએ બેસી હસતું કોણ
ચિરંતન હાસ ?’ થી શરૂ થતું શ્રી. સુન્દરમનું ‘કોણ ?’ કાવ્ય સાંભરી
આવે છે. ‘મારા સદ્ગત પિતાજીને શ્રદ્ધાંજલિ’ કવિ શ્રી. ન્હાનાલાલ અને
શ્રી. ઉમાશંકરનાં એજ ભાવનાં કાવ્યોની યાદ આપે છે. ભાવ અને
વિધાનનાં આ સામ્ય, આ સંરમરણ કાવ્યાનંદમાં કોઈ અનેરી ઝંપક
લાવે છે.

‘આવીશ, આવીશ,’ એકવાર હોડે ચડ્યું કે સદાય હૈયે રમી રહેવાનું.

આવીશ આવીશ તને શોધતો આવીશ હું

સુદૂર સોનેરી તારા ધામમાં :

વેદનાના પારાવાર બેટમાં લાવીશ હું

જલકાતા જીવનના જામમાં :

અંતરની આરમ્ભ દોને ન સ્પર્શે કે 'નાવિક' 'મેવા વડે', 'ધનસ્યામ કાં?', 'સતોના બે પ્રકાર', 'હવે', 'આર્થ વિધવા', 'હું શું આપું?' જેવાં કાવ્ય કુસુમો સંઘવા કાવ્યરસિયા ભાગ્યે જ ચૂકશે

આખો ય સંઘલ સાવ અ - દોષ છે એમ તો ન જ કહેવાય. રમાડત, હસત, જગાડત જેવા શબ્દોનો અતિવપરાશ કવિનાના મૂળ અર્થને પ્રાણીવાર હાનિ કરે છે: સ્વાભાવિક રીતે 'રમાડત'નો અર્થ રમાડતે એવો થાય. ત્યારે કાવ્યમાં એનો અર્થ 'રમાડતી' થતો હોય! અતિસંસ્કૃતના એ બીજો દોષ 'એમના વિષયો અને એમની માંગણીને જ એમની શૈલી આભારી છે. એમની સૂક્ષ્મ ભાવનાઓની ઉગ્રપરોષી કલ્પનાને આ પ્રકારની રચના જ કુદરતી છે'. એવો બચાવ કરી શકાય ખરો, પરંતુ 'દુષાભિમુખ ધાવશે' (શ્લોકોત્સાહ) જેવા પ્રયોગોનો બચાવ નહિ કરી શકાય. 'ધાવશે' નો શુજરાતી અર્થ એક થયે. સંસ્કૃત અર્થ સાવ જુદો જ. હા, એમની અતિસંસ્કૃતના કે દુર્બોધતામાં મૂંઝવણ કે અજાનનો પાશ મુદ્દસે નથી, એ સ્વીકારવું જોઈએ.

એકંદરે એમ કહી શકાય કે નરસિંહરાવથી માંડીને આપણા કવિતા પ્રદેશમાં જે નવકવિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે, તેમાંથી નરસિંહરાવ, કાન્ત, ન્હાનાશાસ્ત્ર, બોટાદકર, બળવંતરાય હાકારનાં કાવ્યોમાં જે જે વિશિષ્ટ તત્ત્વો શુજરાતને પહેલીવાર મળ્યાં તેમાંથી ધણાંખરાંનાં સમૃદ્ધગત અને કંઈક અંશે પૂર્ણ વિકાસ શ્રી. પૂર્વજાતનાં કાવ્યોમાં અનુભવાય છે. નરસિંહરાવે આપણને પ્રકૃતિકાવ્યો આપ્યાં, કંઈક અમમ્બવાદમાં દળતું એવું ભક્તબહુલ્ય પણ બતાવ્યું; કાન્તે આપણી કવિતાને કોમળ ભાવ અને મૃદુ અલંકરણો આપ્યાં; કલાપીએ કરુણાઅદિત ભર્મિઓ તેમજ પ્રેમોન્માદ આપ્યાં; બોટાદકરે શૃદ્ધાવનના આર્થપાવિત્યબૂપિત ભાવોને આપણી કવિતામાં મૂર્ત કર્યાં : બ. ક. હાકારે આપણી કવિતાને અર્થધન ભાષાશૈલી તથા મુકતચંદ્રત આપ્યાં; ન્હાનાશાસ્ત્રે ગગનગામી કલ્પનાવિહાર અને શબ્દવૈભવથી આપણી કવિતાને સમૃદ્ધ કરી... આટલું છતાં આમાં

‘પારિજાત’—એક અવલોકન

પ્રો. ચંદ્રકાન્ત મહેતા

‘પ્રજ્ઞાન’ના વાચકો, અને વિશેષ કરીને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના અભ્યાસીઓ શ્રી. પૂજાવાણના આ કાવ્યસંબંધને જરૂર વધાવી લેશે. પાંચેક વર્ષ પૂર્વે જ્યારે શ્રી. પૂજાવાણનાં કાવ્યો ગુજરાતી સામયિકોમાં પ્રગટ થતાં મોંઝાંધાં ત્યારથી જ અમે એ નવા કવિ વિશે ઉત્તરવચ આશાઓ બાંધી હતી, અને આ પ્રકાશન તથા એની શરૂઆતમાંના પ્રો. કાકારનેશ પ્રવેશક અમારી આશાઓ પૂર્ણાંશે ફળી છે તેની ખતીનિ કરાવશે.

આ સંગ્રહ બેનાં પ્રથમ દષ્ટિએ અપ્પણને આકર્ષે એવું તત્ત્વ વૈવિધ્ય છે. એમની કવિતાનો પટ અત્યંત વિશાળ છે અને તેથી આત્મ-ભોગની ગાથા ગાવા તેઓ ઈશુ પાસે જાય છે, સૌંદર્યને પિછાનવા તેઓ મોના લીસા પાસે જાય છે, અને અરવિંદઆશુના અધ્યાત્મવાદથી રંગાયેલાં હોવાં છતાં તેઓ ‘વિજાનમૂર્ધને’ જેવાં કાવ્યો મળે છે.

શ્રી અરવિંદઆશુના અધ્યાત્મવાદની અસરને લીધે એમની કવિતામાં મેત્રણ તત્ત્વો પ્રવેશ પામેલાં જણાશે. તેમાંનું પ્રથમ લક્ષણ ચિન્તન છે. પણ આ ચિન્તનનું વૈશિષ્ટ્ય એ છે કે એ ચિન્તન બક્ષિતજન્ય છે, એમનું

વિહંગમ' વગેરે કાવ્યો એમની કવિતામાં જોવા છે, યતનગતું ચેતન્ય છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. એઓ કલ્પનાના પૂજારી છે, અને એઓ કલ્પનાને વિનંતિ કરે છે કે

‘સરી ન જતી કલ્પના ત્વરિત આમ ત્યાગી મુને
... , ... મા અધીરી જવા
થતી; હજુ અટક માનસ કવિત્વ જંખી રહ્યું.’
વિમુગ્ધ કરી કલ્પના, લસન લોકની અપ્સરા
અભોપ થઈ જાન, મુક્ત કર કાવ્ય કરા કરા.’

કલ્પનાના આવા ભક્ત હોવા છતાં, કલ્પના વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને વિસરાવી દે છે. એવો ભય જે આજના કવિઓ અને વિવેચકો એવે છે, તેનો ઉત્તર શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાનની કવિને સંબોધાગેશી નીચેની પંક્તિઓ આપે છે :

‘પરંતુ મનનોપરે’ રસસમાધિમાં જૂલો
રખે તું નિજ માત આ અવનીની જૂની વેદના
દુઃખે દલિત મૂક રનેહ ઉર... ..

શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાન ગુજરાતથી ફર પાંડીચેરીમાં વસના હોવા છતાં અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યથી એઓ મુપરિચિત છે. ‘હું શું આપું’ કાવ્ય માટે શ્રી. સુન્દરજી એટાઈનું, અને ‘નમું રહને’માં શ્રી. સુન્દરમનું ખસી તેઓ સ્વીકારે છે. પરંતુ તદુપરાંત ‘સદ્ગન પિતાજીને શ્રદ્ધાંજલિ’ કાવ્યને કવિશ્રી મદાનોજ્ઞાનના ‘પિતૃતર્પણ’ સાથે, ‘સૌંદર્યોપભોગ’ શ્રી. રસિકજ્ઞાન પરીખના ‘કહો હું શું શોયું’ સાથે, ‘મૃગમુકુટને’ સ્વ. કલાપીકૃત ‘શિકારીને’ તથા સ્વ. જોડાદકરકૃત ‘મૃગ અને ઉદ્યાન’ સાથે, ‘મદારે હંમે આપ’ને શ્રી. સુન્દરમ કૃત ‘જુદાઈ’ સાથે, ‘ક :’ને શ્રી. સુન્દરમ કૃત ‘કાણુ’ સાથે સરખાવવા જેવાં છે.

એંટી સાથે પણ સોનેટો આપણને પ્રથમ વેળા શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાન જ આપે છે. આ સોનેટોમાં એમને દીક સફળતા મળી છે, એમ નિઃસંકાય

‘પારિજાત’—એક અવલોકન

પ્રા. ચ. દ્રક્ષાન્ત મહેતા

‘પ્રમથાન’ના વાચકો, અને વિશેષ રીતે ગુજરાતી જનસાહિત્યના અભ્યાસીઓ! શ્રી પૂજનાવના આ જાણસચ્ચને જરૂર વધારી તેણે પાંચેક વર્ષ પૂર્વે જ્યારે શ્રી પૂજનાવના જાણે ગુજરાતી સામયિકોમાં પ્રગટ થતા માસિકા ત્યારથી જ અમે એ નવા કામિ વિરેહિત્વના આગાઓ બાધી હતી, અને આ પ્રમથાન તથા એની સરજાતમાનો પ્રો. કમિયને પ્રવેશક અમારી આશાઓ પૂર્ણોત્ક્રાંત છે તેની પ્રતીતિ કરાવતો

આ સમગ્ર જોતા પ્રથમ દૃષ્ટિએ અપભ્રંશને આડો એવું તરત વૈચિત્ર્ય છે એમની કવિતાનો પદ અત્યંત વિશાળ છે અને તેવી આત્મ-ભોગની ગાથા ગાના તેઓ ઈંદુ પામે જાય છે, સૌંદર્યને પિઠાવના તેઓ મોના લીસા પામે જાય છે, અને અરવિંદનામુના અધ્યાત્મનાદથી ગાયેના હોના છતાં તેઓ ‘વિજ્ઞાનમૂર્ધને’ જેના દા.પો. મળે છે.

શ્રી અરવિંદનામુના અધ્યાત્મનાદની અસરને લીધે એમની કવિતામાં બેત્રણ તત્ત્વો પ્રવેશ પામેના બહુમતે તેમાં પ્રથમ લક્ષણ ચિન્તન છે પણ આ ચિન્તનનું વૈશિષ્ટ્ય એ છે કે એ ચિન્તન ભક્તિતત્ત્વ છે. એમનું માનસ ચિન્તનપ્રધાન હોવા છતાં એમનું દલ્લ તે, પ્રવેશક-લેખક પ્રો. કમિય કહે છે તેમ, ભક્તનું જ છે જૂની ભક્તપ્રધાન કવિતામાં હતું તેમ, શ્રી પૂજનાવની ભક્તિપ્રધાન કવિતામાં પણ, માનસની અપતા તથા પશુતા, ‘વિશ્વદેવ’, ‘અષ્ટાવતા’ વગેરે કાવ્યોમાં દૃષ્ટિએ પડે છે પરંતુ એમની કવિતામાં મધ્યકાલીન કવિતાની જેમ માત્ર માનસની અપતાની કશુંકાયા કે દીનવચનો જ નથી, પરંતુ, માનસની મહત્તા અને શક્તિનો પરિચય એઓ ‘મનુષ્ય’, ‘હીમની પ્રાર્થના’, ‘મરચ્છિયા’ વગેરે કાવ્યોમાં કરાવે છે, એટલું જ નહિ કિન્તુ ‘કુરિત સ્વજ્ઞાન’, ‘અગ્નિનું આનાદન’, ‘આત્મ

વિહંગમ' વગેરે કાવ્યો ઝોમની કવિતામાં જોમ છે, ચર્ચનગતુ ચેતન્ય છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. એઓ કલ્પનાના પૂજ્યરી છે, અને એઓ કલ્પનાને વિનંતિ કરે છે કે

' સરી ન જતો કલ્પના ત્વરિત આમ ત્યાગી મહો
... .. મા અધીરી જવા
થતી; હજુ અનુભ માનસ કવિત્વ મંખી રજુ.
વિમુગ્ધ કરી કલ્પના, લસત લોકની આંસરા
અસોપ થઈ જનન, મુકત કર કાવ્ય કેરા મરા. '

કલ્પનાના આવા લક્ષ્મણ હોવા છતાં, કલ્પના પાશ્વરિક પરિસ્થિતિને વિસરાવી દે છે. એવો ભવ જે આજના કવિઓ અને વિવેચકો સેવે છે, તેનો ઉત્તર શ્રી. પૂજ્યશાસ્ત્રની કવિને સંબોધાગેલી નીચેની પંક્તિઓ આપે છે :

' પરન્તુ યમનોપરે' રસસમાધિમાં જૂલતો
રખે તું નિજ માન આ અવનીની જૂની વેળા
હુએ દલિત મૂક સ્નેહ ઉર... .. '

શ્રી. પૂજ્યશાસ્ત્ર મુન્દરાતથી દૂર પાંડીચેરીમાં વસના હોવા છતાં અર્વાચીન મુન્દરાતી કાવ્યસાહિત્યથી એઓ મુપરિચિત છે. ' હું શું આપું ' કાવ્ય મારે શ્રી. મુન્દરજી બેટાઈતું, અને ' નમું રહેને 'માં શ્રી. મુન્દરમનું જાણુ તેઓ સ્વીકારે છે. પરન્તુ તદુપરાંત ' સદ્ગત પિતાજીને શ્રદ્ધાંજલિ ' કાવ્યને કવિશ્રી ન્હાનાલાલના ' પિતૃતર્પણ ' સાથે, ' સૌંદર્યોપભોગ ' શ્રી. રસિકલાલ પરીખના ' કહો હું શું શોધું ' સાથે, ' મૃગમુકુતને ' સ્વ. કલાપીકૃત ' શિકારીને ' તથા સ્વ. બેટાઈકરકૃત ' મૃગ અને ઉદ્યાન ' સાથે, ' મહારે દેવે આવ 'ને શ્રી. મુન્દરમ કૃત ' જૂનાઈ ' સાથે, ' ક : 'ને શ્રી. મુન્દરમ કૃત ' કાણુ ' સાથે સરખાવવા જેવાં છે.

ઝોંટા સાથે ૫૪ સોનેટો આપણને પ્રથમ વેળા શ્રી. પૂજ્યશાસ્ત્ર ન આપે છે. આ સોનેટોમાં ઝોમને ઠીક સંજ્ઞા મળી છે, ઝોમ નિઃસંકાય

કહી શકાય, પરંતુ કેટલીક વેળા કાવ્યના ભાવ સ્વયમેવ સંકુચાં હોય એમ માગવાને બહાર, જાણે યાંત્રિક રીતે કાવ્યમાં આવ્યા હોય એવું લાગે છે. 'અરવલ્લી' કે 'પુરાણ પાઠજીના અવશેષોમાં' કે 'ચિતોડને' કાવ્યને જોઈને જે સૌર્ય અને મહત્તાનાં એ સ્થાનો પ્રતીક છે તે જૂનકાળીન મદત્તા તથા સૌર્ય અને વીરત્વનું સ્મરણ, અને આજે એ સર્વ બૂંસાઈ ગયું છે. મારે શોક, એ બધું, ઊર્મિજન્ય તો નથી જ લાગતું. આ સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે સંસ્કૃતપ્રચુરતા તથા પ્રવાહીતાના આગ્રહથી, અત્યંત લાંબી વાક્યરચનાથી, ભાષા વધુ ભારેખમ બની ગઈ છે. કંઈક અંશે અર્થ-દુર્બોધતા પણ આવી છે અને શબ્દમાદુર્ય પણ પોપાયું છે. જેમકે:

‘અઘોરિક સ્વરૂપિણી, હુનિદારિણી માનસી!
કલા શરદ્દયન્દ્રી, અમલ આત્મજાવણમાં
પ્રકુલ પમરાવતી, અમરગંગા હ્રેનમાં
થનાં સ્નપિત દેશીકર વડે રહેલાં દસી
સુપદ કિરણાંશુસિ પર રમાડતી ઉલ્લસી’ (માનસીને)

‘પ્રણયરૂપિની’ કાવ્યમાં પણ પ્રથમ આઠ પંક્તિમાં માત્ર નકારોક્તિ જ છે. આમ છતાં એમના કાવ્યમાં પ્રસાદ છે, અને શબ્દમાધુર્ય પણ છે, અનુપ્રાસ અને યમક તો એમને સ્વતઃસિદ્ધ છે. એકાદ દૃષ્ટાંત જ બસ થશે.

‘ઉતારી મલિનામાયા મર્ત્ય માનવકાવની’

વા,

‘નિર્જન્ય, નિર્વસન, નીરવ, નિર્વિકલ્પ
નિદ્યપ્રસાવ પુરુષ પ્રભુ પ્રાણ પારે.’

ઉપમા અને અલંકારો પણ એમની કવિતામાં સમુચિત સ્થાને હોવાથી, એમની કવિતાને માધુર્ય અર્પે છે છતાં બ્યારે એકની એક ઉપમા વા એકનું એક રૂપક પુનઃ પુનઃ દૃષ્ટિએ પડે છે, જેમકે, ‘આત્મવિહંગમ,’

‘કાવ્યનું’ દિવ્ય પંખડું’, ‘સ્વાતંત્ર્યનું’ પખી’, ‘પ્રમુતાનું’ પંખી’ ત્યારે આપણને એ ઉપમા વા રૂપક ખૂંચવાનું જ.

એમનાં કુદરતવિષયક કાવ્યો કવિશ્રી જોટાદકરનાં કાવ્યોની જેમ જોધપ્રધાન બની જાય છે. કુદરતનાં તત્વો પરંથી જોધ લેવાની વૃત્તિ વા કુદરતનું અવસંખ્યન લઈને કુદરતમાંથી માનવજીવન સંક્રમણ કરવાની વૃત્તિ જે સ્વ. કલાપીથી શરૂ થયેલી છે—તેથી કવિનામાં બિન્નબિન્ન ગ્રંથોએ દૃષ્ટિએ પડે છે, તેનું દર્શન શ્રી પૂજ્યવાલનાં પ્રૃથિતિ કાવ્યોમાં પણ થાય છે.

એમનાં લાંબાં કાવ્યો વિશે એટલું કહી શકાય કે, સોનેટ વા જિમિંગીતો જેવા નાના કાવ્યપ્રકારોમાં એમને જેટલી સિદ્ધિ મળી છે, તેટલી લાંબાં કાવ્યોમાં મળી નથી. ‘જન્મદિન’, ‘માતૃભાષા’ જેવા કાવ્યો નિષ્પન્ન જેવાં જ લાગે છે. ‘શરણિ’ સિવાજી’ કાવ્યમાં કથાનું તત્ત્વ હોવાથી એમાં કવિને સફળતા મળી છે. લાંબાં કાવ્યોમાં કા તો કથાનું તત્ત્વ હોય વા અનન્ય પ્રતિભાસુક્ત જોમદાર કથન હોય તો જ કાવ્યનો રસ જળવાઈ રહે ને કાવ્ય સુખક વા સમ્પ્રિય બની રહે.

જૂના સંતોનાં ભગનોની લક્ષણ એમની કાવ્યપ્રતિભાને અનુકૂળ છે. અને ‘લાંબી વાટે’ જેવાં કાવ્યો લવિષ્ય મારે સારી આશા આપે છે.

શ્રી. સુન્દરમ, ઉમાશંકર વગેરેનાં કાવ્યોદ્ધારા, આપણા કાવ્ય-બાહિર્યમાં ગાંધીવાદ તથા સમાજવાદની અસર પ્રતિબિંબિત થઈ. શ્રી. રત્નેશ્વર અને શ્રી. શ્રીધરાણીએ કવિવર ટાગોરના અગમ્યવાદની આપણને ઝાંખી કરાવી. તો શ્રી. પૂજ્યવાલ ‘પારિણત’ દ્વારા શ્રી અરવિંદ્યાસુના અધ્યાત્મવાદની અસર ગુજરાતી કવિતામાં લાવે છે.

*

‘આરાધિકા’—એક અવલોકન

શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર

શ્રી અરવિંદના આશ્રમમાં રહેનાર હ ત વિ શ્રી પદ્મનાભને દ્વે ગુજરાતની સાહિત્યરસિ જનતાને ઓળખાવવાના ન હોય ! ‘ પાઠિગત ’ની પરિત્ર સુગધને સ્વાદનાર આ મનિનુ ગ્વાન ગુજરાતના ભક્તમરિચોમાં નિશ્ચિત છે હમણા એમણે પૂજ્ય શ્રી માતાજીની સિતેરી નિમિત્તે ૭૦ પ્રકો નુ એક સુલ્લ સ્તવન રચ્યુ છે અને તે જ આ નથુપુત્રિત । ‘ આરાધિકા । આમ તો આરાધિકા મા માન મો જ છે પણ તેમાં પ્રિતાસમૃદ્ધિ રિતાગ છે મરિતો ૭૦ પગો । ૧૫ આશ્વ ૧૨૦ છે ૭૬નુ મે પણ ગ્વન । નથી જાણે કોઈ ‘ ૭૬૨ ’ બુધિમાં પડ્યો સમ્બોની સરસ્વતી ગ્રથબૂ પ્રમીને મરિના હૃલ્યમાં રાની આવે ૭ । ૭૦ના સમ્બા ૥ મ નીર, ગ । આમોનોમા વેદની સ્વાઓની મ દ્વિષ્ટિ રહેની જણાવ ૭ મરિતો ૭૦ અને ભાગવૈભવ અસ્થપરિત ગીતે, એમના ભાવ ભિનને અનુરૂપ મની રિરા ગુ મગમાં વાટેરા છે, પ્રતિધ્વનિન થાય છે અને લામા મળી મુખી ભાનુક વાયક ૥ હ ધમાં જોવા પ ના સમતા નથી આ શ્રી માતાજીનુ સ્તોત્ર અને જગ્યાએ હાન્યશક્તિમાં પ્રસાદમાં અને ગમનનિકારી ઉત્પ્રેક્ષાઓમાં શ્રીમદ્ સંસ્કાર્યાને નામે ચડેના ‘ આન નન્દરી ’ નામના લગ્નનીના સ્તોત્રને યાદ દેવરાવે છે અો ભાવની સન્ધ્યાધિમાં અને બાનોચિત સરનતામાં તો તે અચૂક નડી જાય છે મરિ પ્રાર્થે છે

‘ લીતા મા ! તવ પ્રેમની અમ હરે નિત્યે મરેની રહે । ’

શ્રી માતાજીના આ સ્તોત્રમાં જરૂર તેમના પ્રેમની લીલા વિ હૃલ્યમાં નિરતર મરેની રહી માતાજી પ્રતેની મરિની અપાર ભક્તિ અને સમર્પણભાવના સ દે સખ્તે ઠપકે છે જો કે તેમાં યાજ્ઞોનો માતા પ્રતે પગ્મ પરિચયમાંથી પ્રગ્વતો મમતાભાવ પણ હાજર રહે છે જ ને

સાધકો આશ્રમમાં ગયા છે, રહ્યા છે, તેઓ તો જરૂર અમુક લીટીઓમાં પ્રત્યક્ષ આશ્રમનું વર્ણન પકડશે અને ‘ સચ્ચિદાનંદ ’ શબ્દથી શ્રી અરવિંદનો થતો ઉલ્લેખ નહિ ચૂકે :

‘ તે દેવોના દુધારા છુતિલ અમર ધામે અમી અગ્નિદાનાં
પીવાને પ્રેમકરું મુખ મધુર ધરી બાળ બોળાં ભરાયે. ’

ઉપસી લીટીઓમાં સાક્ષાત્ આશ્રમનું જ વર્ણન છે. શ્રી માતાજીમાં અપાર શ્રદ્ધા, તેમનું નામ, તેમની ભક્તકવિતા જીવનને દિવ્ય ઘાટ આપી તેમાં ‘ સચ્ચિદાનંદ ’ને વસાવવાની શકિત : આ સધળું કવિને મન નક્કર લકીકત છે.

‘ માયાના અબ્ધિમાં આ અદુભ મળી મને નાવ ‘ મા ’ નામ ફેરી,
એસી જેમાં દવે હું સુખભર સરતો બ્રહ્મ—આરે જવાનો. ’

‘ મા ’ મંત્રની અજબ માધુરી કવિના આંતરબાહ્ય જીવનમાં વ્યાપી રહી છે. કવિને આ જગતના વૈભવોની કે સ્વર્ગનાં સુખોની નથી પડી એમને તો શ્રી માતાજી સર્વસ્વ છે.

‘ મુજ બધી ત્યાં રિદ્ધિઓ સિદ્ધિઓ. ’

શ્રી માતાજી એમના જીવનમાં એટલાં બધાં આતપ્રોત થઈ ગયાં છે કે તે આંખો મીચીને તેમનું દર્શન એક લાલુમાં — અરે, હરેક ભણે કરી શકે છે. એ જાદુ પણ કવિ જાદુગરોની રાણી — માતાજીને ચરણે એમીને જ શીખ્યા છે :

‘ શીખ્યો છું જાદુ હું ચે તવ ચરણરજે એસી, જાદુગરોની
રાણી, હે માત મારી, ત્રિભુવનભરમાં આણુ વર્તાવનારી; ’

‘ મીચી રાખેલ આંખે પણ મધુમધુરી મૂર્તિ મા ! દિવ્ય તારી
દેખું સર્વે દિશાએ, સ્મિતમુખ મુજને આશિષો સ્નિગ્ધ દેતી. ’

કાવ્યની દરેક લીંગ, જેને અમે આ યેજ્ઞમાં ઉધ્ધુન કરીશું તેમાં પ્રાસની ગમગીયતા, કૃપાની અદ્ભુતતા અને વિચારની ચમત્કૃતિ નજરે પડે છે એ પરંપરા કહી શકાય છે. લાગે છે સ્વિમાધનાની તેમ જ શ્રી માતાજી સ્વિચ્છનને કેવો ઘાટ આપે ? ખિ પ્રાર્થે કે,

‘ પાવો આ પિંડેરા મુજ મુછ દરી અગિ. ૧ । તે પડે તું
આનામે જોઈ જોલા કર ઝગદગતા સચ્ચિદાનંદ મારે ’

*

*

*

‘ એવે સુન્દર સત્ય ને વિવ મિત્રા દે ધા. ૧ તું શ્રીદત્ત
કે જોના. ૧૧ વિમુક્ધચિત્ત રમરા આવે ચિદાનંદ ત્યા ’

સાનનામાં પાર્થિવ ભૂમિદામાથી પ્રાણુમય, ત્યાથી મનોમન અને ત્યાથી વિજ્ઞાનમય ભૂમિદામા આગ્રણુ મ્યાં પડી તે વિજ્ઞાનમન જ્યોતિને મનોમન તથા પ્રાણુમય ભૂમિદામા જોતારી, કેરો પાર્થિવ ભૂમિદામા અનરોદણુ દરેકાનું છે આ આગ્રહ, આ ઝો. ૧ ની અગ્નિ ની યોગસાધનાનાં વિશિષ્ટતા છે શ્રી અગ્નિની યોગસાધનાની વિચારગ્રણુની અને તેમના તરન-સર્જનના પ્રવાહ વક્ષણો - સમર્પણની લાભતા, અનરોદણ, વિજ્ઞાનના અવસ્થા પર ઝો. ૨, શ્રી માતાજીની કૃપાની અગત્ય, સમર્પણની ભક્તિમાં પણ વીરતાનો રંગ સોરે - મિની વિજ્ઞાનમાં પણ અને જગ્યાએ આપણી નજરે પડે છે પરમ વિજ્ઞાનમય સત્યને નીચે આપના મરિ ‘ મા ’ ને પ્રાર્થે છે.

‘ તેને માયાધકારે અચરહ લાગતી નિમ્ન આ ભૂમિ. ૧માં
નીચે મા ! આણુ, માણે મનુષ્યમનતણી મૂઢતા પ્રજ્ઞાવો. ’

મિની ભક્તિ મર્દની ભક્તિ છે, નિર્ગળની નહિ તેમાં કયાય લાગણીને. ૩ કે પોષ્ટક નથી લાભની તુદ્ધિ અને સ્થિરતાની સાથે સાથે એમની ભક્તિમાં તેજ છે, મરણિનાપણ છે, સર્વ સમર્પણ કરી નાખનાની

સાહસવૃત્તિની પરચ મીઠા છે, ખપી જવાની, કેસરિયાં કરવાની ક્ષાત્તેજ્ઞતા
ભરેલી અજન્મરંગી વીરતા છે. આનો પરચો તો આપણને ' પારિજાત '
માનાં એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં થયેલો જ છે. આમાં પણ,

‘ પ્રગટ થા જ્યાંના જની જીવને, ’

‘ જ્યવિત જને ચડે એ તને અર્થવાને. ’

કવિ શ્રી માતાજીને પોતાના જીવનમાં જ્યાંના જનીને આપવાનું
પ્રાર્થે છે. એ દિવ્ય જ્યાંના તે દિવ્ય અભીષ્માનો નિરંતર પ્રજ્વલતો અગ્નિ.
એમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, દ્વેષ, અગ્ન ઈચ્છાઓ, મ્વાર્થી કામનાઓ,
સધાગી અગુહિઓ જળીને ખાખ થઈ જાય કવિને મૂળથી આગ સાથે
ખેલવાનો રોષ છે. તે એક એવો વીર આત્મા છે કે જ્યારે જીવનનું બધું
દિવ્ય અગ્નિમાં ભગ્નડ જળી રહ્યું હોય ત્યારે તે અજ્ઞા આનંદ અને
પ્રુમારીથી ‘ મા તગ્ મીટ માંડી ! ખડખડ અદ્ભુત્ય હમે !

કવિ કોઈક વાર અદ્ભુત રૂપકો દ્વારા, અદ્ભુત અર્થસિદ્ધિ કરી
જાય છે. સામાન્ય લોકો અંદર અગુહિઓ સંધરે છે, મનમાં કામનાઓ
રાખે છે અને પછી જ્યારે શ્રી માતાજી તેમની બાહ્ય દૃષ્ટિએ કળાયેલી
પ્રાર્થનાઓનો જ્યાંજ નથી આપતાં ત્યારે તેઓ વ્યર્થ બકપાટ કરે છે.
પણ કવિ ચમત્કારિક રીતે તેમની પ્રાર્થનાની નિષ્ફળતાનું કારણ આપી દે છે.

‘ આત્મમુખની મા પ્રાર્થના થતી ! ’

બાકી શ્રી માતાજીની ‘ વત્સલ મંગધારા ’ તો પોતાના બાળક તરફ
સનન વહેતી જ હોય છે. કવિ આ આજનમાં ચમત્કૃતિ ભરેલી રીતે અને
જતાંય બાળકની નિર્વ્યાજતાથી પૂછે છે:

‘ એવું શું અમમાં દીકું જનની ! તે...

તેઓનાં સદુ દાદ શીઘ્ર હરણ વત્સલ્ય તારું વહે ? ’

કવિ પોતાનો જ માખલો આપી શ્રી માતાજીની સતત વહેતી કૃપાની
ખાતરી આપે છે કે એ ‘ વત્સલ મંગધારા ’ માં કૂંચી દીધી કે

‘.....ધવલ કમલ સા પ્રાણ મારા પ્રકૃત્યા.’

શ્રી માતાજીની કૃપા એટલી પાવનકારી, અગાધ અને સતત છે કે કવિ તો રાગયોગની અટપટી ધ્વાન ધારણાઓની પ્રક્રિયાઓમાં, જ્ઞાનયોગની નીકળુ “બુદ્ધિ દ્વારા જ પ્રાપ્ય એવી સિદ્ધાન્તકોટિઓમાં કે હકયોગના જડ પ્રાણાયમ કે આસનસિદ્ધિના પ્રયત્નમાં પડ્યા માગતા જ નથી. તેમને મન તો શ્રી માતાજીની સતત સેવા અને તેમના મુખમર્શકનું નિર્નિમેષ દર્શન—એ જ સહેલામાં સહેલી સિદ્ધિપ્રદાયિક સાધના છે.

‘તેનું સેવન રાત ને દિન જનો મારી મુખી સાધના !

પૃથ્વી ઉપર પામ પાવન અહીં ને શીવ ત્યાં શાશ્વતે શોભે, તે પર મીઠા મા ! મુગ્ધ રહે મંગલમ્ત્રી મીઠડી !

તને નિર્નિદ્ર નેત્રે નિશ્ચિન અવ લું કાં નિમેષ્યા કરું ના ?’

શ્રી માતાજીની માધુરી એટલી બધી અસરકારક અને કાર્યસાધિની છે કે પુરાણોમાં જે કથાઓ આવે છે કે શંભુ નિશંભુ ઇત્યાદિ અમુકને માએ ખડ્ગથી હણ્યા, તે માનવાની કવિ ના પાડે છે. કવિ તો અમરકૃતિ-વાળા એક ઉત્તેજા રજૂ કરે છે કે,

‘તામ્રી અદ્ભુત માધુરી મહીં જ સૌ એ તો જતા ઓગળા !’

કેટલીકવાર કવિ સરસ રીતે વેદનો શબ્દશુદ્ધિને પોતાના માન-સ્નેહમાં વણી લે છે. દા. ત.

કે એથું લપ્તએ સિસુરિમત તલું પ્રતા પુરાણી રિયતા ?

આમાં ‘પ્રતા પુરાણી રિયતા’ એ વેદનો શબ્દશુદ્ધિ ચમત્કારિક રીતે અને મંત્રરહસ્યની છોતકતાથી કવિ વાપરી ગયા છે. તેવી જ રીતે ‘ઉખા જ્યોતિઃ પ્રગ્ભતા’ શબ્દસમૂહ વૈદિક છે.

શ્રી માતાજીનો એક કૃપાકટાક્ષ સાધકોને સિદ્ધિ અપાવવા બસ છે. કવિ કહે છે :

‘મોંચિદુ’ મધુ મિંદુ તો જગતમાં છે જેર માગાં છતાં
આત્માઓ અમૃતત્વની અવધિએ આરોહરો ઉડસી.’

* * *

કે એના સ્પર્શ માત્રે જલદ જગતનાં જેરથી મૃત્યુ જેવી
મૂર્ખામાં પેશુ આત્મા પતિત મુજ પુનઃ બિડતો ઓજવતો.

‘શ્રી માતાજીની પ્રસાદ’ શ્રી અરવિંદની પરિભાષામાં કાન્ધમય
ધણું ન જુઓ,

‘પ્રસાદ જ્યાં અતિ માનસી, પ્રમુ તણા પ્રાકટ્યથી પ્રોજજવસા,
મા ઈ તારી સહજ રકુવાં જ કરતી.....’

કવિની ભાષા આટલી માધુરી હોવા છતાં, જરૂર પડે અર્થવ્યંગતા
કરવા માટે તે કઠોર વ્યંગનોનો અને જોડાસરનો કોઈ અજળ ઉપયોગ
કરી જાય છે. જુઓ -

‘કૌટિલ્યે ભર ફૂર કંટકવને બૂઝા પડ્યા રે અમે ?’
‘જામી’તી કે જુગોથી તિમિર ધનધદા ઘોરઘોરાવધારી’

આવા ભયંકર અવિદ્યામય અંધકારમાં પણ કવિ હિંમત ગુમાવતા
નથી. તેઓ તો શ્રી માતાજીને પ્રાર્થે છે કે,

‘શૃંગેથી શુભ તારા કરુણ કિરણની ફેડીઓ લાં ઉતાર’

અને સચ્ચિદાનંદની ભૂમિકા પર શ્રી માતાજી પોતે જે દિવ્યતાની
અનુભૂતિમાં રમમાણ છે.

‘તેની બા આત્મજાગે વિમલ - વિલસતી વૈભવી દે વસંતો’

ઉપર જે જે લીટીઓ દાંડી છે તેમાં શબ્દવૈભવ, માસની રમણીયતા,
અર્થવ્યંગતા અને માધુરી તો છે જ તે બાબત પર અમે ફરી ધ્યાનકેન્દ્ર
ધ્યાન દોરીએ છીએ.

1
પ્રગતપતિ પતિના

હવે આપણે ક્રિના કેવાક મુદ્દ સમજાવિ- મોદાનુ અરનો ન
રીએ રહમા મોગા ક્રિએ એક મુદ્દ, મગજ કુવિર ૩૫- આપ્યુ છે
અને તેના અર્થગર્ભમા ભક્તિભાવ, સમર્પણ અને નમ્રતા કે આ રવા
તે મુદ્દ મો-

‘તાગ પ્રેમય જાગમા પ્રગુને પ્રાર્થત આ વેવડી
માગ છવનની નહ પ્રણયી મા ! રાપજે, ને મગ
પીપ્પે તર પોજી, પ્રમુખી ટયાતણા લાન સૌ,
માગ પુષ્પિત ૩૫ સુદર ધરે તાગ પદો પૂજા’

હવે આપણે ક્રિનાની એક ક્રિપ્રેમાનો નમુનો જાણએ તેમ બીજી
હાનીમા વેદાન્તની અન તન્યાઅની પગિભાસનો પ્રયોગ છે, અને ક્રિપ્રેમાની
પીમા મનાય આ દનદરી ની એક ક્રિપ્રેક્ષા ગરી રોન

‘પદોયે ના માનનીના મન તપ્પી જનિ જે જીવનથી જીવિ ધામે
ત્યા અત્યાદૈત જાણે પરમ પુરુષના યોગમા નિત્યયમ્તા,
મોગી મોગી મુજાઓ મન મન- તુ માગુની તે સમાના
બોમે વેરાનના જે ગિમન, જમનતમા તાગના તે જ મુ ? મા !’

એવો જ સમત્રગિ એક મોક છે, જેમા પ્રિની મર્દાનગીબરી
ભક્તિ, અનુતરણની ભાવના, સમર્પણનો સિદ્ધાન્ત, શ્રી અરવિંદના
સિદ્ધાંતો અને અતિશય ઊંડી યોગાનુભૂતિની મનોગમ મ પનાનુ મુખ્ય
સમિત્રજ થયુ છે

‘જેએ જેએ હજુ જન, પ્રમણતમ મની જખાજાગી મારી,
ને સાશ્વત શુભના શિવ શિખર પર થીડ શૈલે ગયુ જે
હોયે આનન્દિનીનુ અમૃતમય તડી દૈયુ જે અર્થો એને
પીગાગી આણ નીચે, પ્રણમય ધરી પાન ઝીરી લઉં એ’

આ મોકમા તો પદાર્થનિજાનની એક સામાન્ય હકીકત મ્લપના,
યોગાનુભૂતિ અને વીગતાના મે રજાથેના ભક્તિભાવની સાથે દિનેાળા લે છે

હવે એક બીજો શ્લોક લઈએ. શ્રી માતાજી ભુવનફલક પર નૃત્ય કરે છે, મધુર હાસ્ય કરે છે, તે કંપનામાં ક્યા અને કવિતા અને છે. તે ઇંદ્રઇન્દ્રીયા - દિવ્ય આદોષનોથી - 'ભુવનો પુત્રકિત બને છે, અને ભાન બૂલે છે. તેમાં શ્રી અરવિંદની વિચારસરણી પ્રમાણે કવિતા અને કલા અનેની અપેક્ષાઓ પૂરી પડે છે. અને આકાશના અર્થબન્દ્રાદિક ગોળા પર શ્રી માતાજીના પગની નૃત્ય સમયે ઠેક વાગે છે તે તો વિરાટ કંપના અને વિરાટ દર્શન છે. પણ એ અદ્ભૂત હાસ્યશીલાથી વેદાન્તીઓનું નિર્ગુણ, નિષ્ક્રિય, પરબ્રહ્મ સ્થિતિમનમનવાણું અને નિઃસ્પંદ બની ગયું છે. એમ કહેવામાં તો કવિ ઉત્પ્રેક્ષા રત્નોના એક એક રત્નનું સર્જન કરે છે. અંગ વેદાન્તીઓની પરિભાષામાં જ તેમના મતનું કાવ્યમય રીતે ખંડન કરે છે.

‘આનંદોન્મત ભાવે બૃહદપર ગચ્ચું હાસ્ય તાડું અનેરું,
ગોળાથી દીપ્ત ગોળા ઉપર હમકતી દેક તારા પદોની,
મા ! તારા હૃદયોગે પુત્રકિત ભવનો દિવ્ય આદોષનોએ
આરોહી ભાન ભૂત્યાં, સ્થિતમિતમન પરબ્રહ્મ નિઃસ્પંદ પોતે !’

શ્રી માતાજી મનુજ બાળકો પર કૃપા કરીને દિવ્ય આનંદના આવાસ તૃણ, અહીં મર્ત્યલોકનાં બંધનોમાં આવ્યાં છે. કવિની મુગ્ધ કોઈ અજ્ઞાન જ્ઞાનની છે. શ્રી માતાજીની આ નિઃસીમ કૃપા કવિ એમને એમ સ્વીકારવા નથી માગતા, તે કરણના બદલામાં કવિ પોતાનું જે કંઈ છે તે ન્યાયાવર કરી નાખવા માગે છે. અધુ સમર્પણ કરી દેવા માગે છે. પોતે ખાલી થઈ જવા માગે છે. જેથી વિરાટ આકાશ ત્યાગીને આવેલી ‘મા’ને અહીં પણ કવિનું હૃદયકાશ મળે, તેમને આકાશની ખોટ ના સામે ! વાહ ! કવિ, વાહ ! ધન્ય છે તારી વીર ભક્તને !

‘મા ! તારો પ્રેમ જોને મુજ હૃદય વિષે નિત્યનો વાસ આહી
આવ્યો છે બિર્ધો કેરા અગમ મગનના મુગ્ધજો ભવ્ય ત્યાગી;
તેના સહકારમાં આ મુજ સકલતણું અર્ધ આત્માસમેત
અર્પી આકાશ જેવું હૃદય મુજ કરી નાખવા દે મને તું.’

આ કાવ્યમાં કવિ માત્ર શ્રી અર્ચિઃ આશ્રમની અને ત્યાંના શ્રી માતાજીની જ વાત નથી કરી ગયા. ત્યાંના અનુભવીઓને તો ત્રોષ્ણુ હાગશે કે આ કાવ્યની પીઠમાં કવિનો ત્યાંનો અનુભવ અને ત્યાંની પ્રેરણા છે પણ જેઓ શ્રી અર્ચિઃ આશ્રમના પરિચયીઓ નથી, તેમને માટે પણ આ કાવ્ય એકે દિવ્ય ભગવતી ચૈતન્યશક્તિના મહામહિમસ્તોત્રની ગરજ જરૂર સારવાનું ! માનુષક્રતોને સામાન્ય સત્ય રૂપે પણ આ કાવ્ય તેના ચમત્કારિક કાવ્યશુભી, અર્થની અભિવ્યક્તિથી, ભાવાના વૈભવથી મત્રી ગહન મયેથી શક્તિથી અને હૃદના અસ્ખલિત રીતે આંતર ગમનશુભા પ્રતિધ્વનિત થવાથી અને અનુરણિત થવાથી, અદ્ભુત લાગને જ તેવી એમને શ્રદ્ધા છે. ‘આરાધિકા’ દ્વારા કવિએ ખરેખર પરમચૈતન્ય ગરુડપિપ્પી દેવીનું આરાધન કર્યું છે જે પ્રાણીમાત્રમા છુતિરૂપે, વિદ્યારૂપે, શ્રીરૂપે, હ્રીરૂપે, કીર્તિરૂપે — એમ અનેક રૂપે સ્થિત હોવાનું ચડીપાઠમાં વર્ણવાયું છે, પણ સાથેસાથે સરસ્વતીદેવીનું અને ગુર્જરી કવિતાનું પણ સુભગ અને સફળ આરાધન કર્યું છે, એમ અત્રે નિઃસંકાય કહીએ છીએ.

‘ પારિજાત ’

શ્રી. વિવિત્સુ

“ કવિઓ ખરેખર સ્વાનુભવમાં સર્વાનુભવ હવે છે ” એ મૂત્રા-
નુસાર શ્રી અરવિંદની પવિત્ર છાયામાં સર્વતોલદ્ર અને સર્વતોમુખી વિકાસ
સાધતું એમનું માનસ એમની કેટલીક સુંદરતમ કૃતિઓને ચરણે ચરણે
પ્રતિબિંબિત થતું માલૂમ પડે છે. આધ્યાત્મિકતાના રંગથી રંગાએલું એમનું
માનસ કવિતાને માટે એમણે પસંદ કરેલા વિષયોમાં તથા એમની ભાવોની
તેમ જ ઉપમાઓની પસંદગીમાં આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ;
અને તે ઉપરથી જ અમે તો માનીએ છીએ કે સર્વથા પવિત્ર અને અ-
ર્ગિય વાતાવરણ જન્માવવામાં લાઇ પૂજ્યશાસ્ત્ર અજોડ છે એમ કહીએ તો
તેમાં જરાયે અત્યુક્તિ નથી.

‘ ચિતારો,’ ‘ અતિથિ,’ ‘ તારૂં નામ,’ ‘ મહારે દેવે આવ ’
અને એવાં ઘણાં કાવ્યો પરમ આરાધ્ય જગદીશ્વર તરફની તેમની અખંડિત,
અચલા ભક્તિનાં દ્યોતક છે અને એ વાંચતાં આપણને, નરસિંહ, મીરાં
અને દયારામનું આપોઆપ સ્મરણ થઈ જાય છે. કીર્તિસોહુપતાથી અને
દ્રવ્યપ્રાપ્તિની આસાથી રહિત વૃત્તિને લઈને જ તેઓ આવું સુંદર અને
મંગલ સ્વરૂપ પરમાત્માની વીણાના સૂરો સાથે સંવાદિ સર્જન કરવા
સમર્થ થઈ શક્યા છે, અને માનવજાતિને ઈશ્વરાભિમુખ કરવા સફળ
પ્રયાસ કરી શક્યા છે.

એમના આ સંગ્રહમાં મુરુચિનો ભંગ થાય એવું કશુંય નથી,
જો કે ‘ કૃદિવેચકને ’ એ કાવ્ય લખવાને બદલે તેઓ તરફ તેમણે
મૈત્રી, કુરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા પૈકીની ઉપેક્ષા જ દર્શાવી હોત તો તે
નધારે હીક થઈ પડત.

દૃત્તોનું નાવીન્ય પણ તેમણે હીક હીક સાધ્યું છે. ગુર્જરપયાર,
દીર્ઘપયાર, પૃથ્વીતિલક, ચાર પંક્તિઓને બદલે પાંચ પંક્તિઓની કડીઓ

પગેરેમાં નવીનતાના પ્રવાસો આપણે લોઈ સડીએ છીએ પરંતુ તે કેટલે અંશે સફળ થયા છે તે કહેવું કઠિન છે; છતાં એટલું તો અમને લાગે જ છે કે શ્રી. કાકારનો પૃથ્વીતિલક રચનામાં અને અત્યંત અર્થઘન શૈલી સાધનામાં કદાચ કિલ્લતા નહિ છતાં કલેશગમ્યતા અથવા કદો કે દુર્ગોચરતા તો આવી જવા પામી જ છે. તેમજ સ્વેચ્છાએ રચેલાં પદ્યો અને ‘ નાવિક ’ જેવાં ગીતો તેમનાં કલેશગમ્ય સૌન્દર્ય કરતાં વધારે પ્રવાહી અને સામાન્ય જનતાને ઉપકારી છે. તેમની કવિતામાં યનિર્ભય મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. અહીં સ્થાલીપુત્રાકન્યાયે જે ત્રણ નમૂના જિનારીશ :

“ કાં આંખો સુઠ દાપ ત્હારી ન ખોલે ? ”

“ ખુલ્લાં છે સુઠ વેં રિશા એ સદાનાં ”

“ મૈત્રીના બ્દા હ ના તમે લંહાણુ થાએ ”

ભાઈ પૂજાસાગની ભાષા પ્રૌઢ છે છતાં વર્ણવિકૃતિ પણ પ્રસંગોપાત નજરે પડે છે:-

“ લઈ કુમુદ મંજરી, ગૂંચત વેણી તારી ઝિમે !

સુરગિત સુગંધી પુષ્પરજ જાંડી તારે મુખે ”

‘ કુમુ ’ કાવ્ય ‘ વિગરેષ ’ તેમાં વસંતનિલકામાં ત્રીકુ ઉપગતિની પંક્તિ મૂકવાથી કંઈ પણ સ્વિશેષ અર્થ સંધાતો હોય એમ માનવાને અમે તૈયાર નથી.

આશા છે કે અમારાં આ નમ્ર સૂચનો ઉપર ભાઈ પૂજાસાગ થોડોક વિચાર કરશે; અને જો તેમની ખાતરી થાય તો ભવિષ્યમાં એવી તુટિઓથી દૂર રહેવા પ્રયાસ કરશે.

કવિએ કેટલાંક કાવ્યો ચિત્રો જોઈને રચેલાં છે, એ પ્રયાસ અનુકરણીય છે. તેમનાં ‘ ઝિયા કવિતાને ’ તથા ‘ કવિતાતુર ’ કાવ્યો તો અત્યંત હલ્લગમ હોઈ મનનને મોગ્ય છે. તેમની વિશાળ સ્વરેશભાવના અને ધર્મભાવનાના પુરાવા રૂપે ‘ ઈસુ જન્મ મહોત્સવ ’ કાવ્ય પ્રતિ અંગુલિનિર્દેશ કરી સકાય અંતર્ગત, કવિ પૂજાસાગની કાવ્યશક્તિ ગદ્યતત્ત્વ અને અને તેમની કવિતા સુજરાતને ગૌરવ લેવા જેવી થાય એજ આશા.

પત્રવ્યક્તિત્વ.

.....

- પૂજ્ય અંબુભાઈ પુરાણી પરના પત્રો
- શ્રી. મૂળજીભાઈ તલાટી પરના પત્રો
- શ્રી. જયકૃષ્ણ પુરાણી પરના પત્રો
- શ્રી. ઠાન્તિલાલ રં. શેઠ પરના પત્રો
- શ્રી. 'પુરંદર' દેસાઈ પરના પત્રો
- શ્રી ગિરધરભાઈ દલવાડી પરના પત્રો

.

+

પૂજ્ય અબુલાઈ પુગણી પરના પત્રો

(૧)

પૂજ્ય અબુલાઈ,

નરા વરસનો મિયાઝ આપના હૃદયસાગર મુલિત થકને ઉઠી ગયો છે અને જિજ્ઞાસુમા આવેના અણુસરોવરની પાળ તૂટી પૂજ્ય અબુલાઈ પખાળના જળ વડી ગયું છે શન્ય અન્ત પ્રયો મિનગતાની પત્ર વખાન છે કોણ મળે શા માટે પણ સૂક્ષ્મ રથૂનરપે પ્રગટ થના પત્ર નરી ક્યુ છે, રથૂન જન્મગતા માતાપિતાના રથૂન સમયનો ગદિમા નાથુ કુ પરતુ સૂક્ષ્મદેહની જન્મગતી શક્તિની પ્રમળતા અમાપ ન છે, એમ નામા કાળથી અનુભવી રહ્યો છું ચુરુ, માતાપિતા, મધુ, સખા ને કુ તે સર્વ તમાગમાથી પામ્યો છું અને તેથી મુજ નિમિત્ત લાનપૂજની સત્કારવદનનો વગર લૂની ગયો છું એ વદન - અભિનદન - પૂજા આપને પહોંચો એની અભિનાયા

(૨)

■ x x મારુ હૃદય ઘણા વખતથી ગમગીન રહ્યા પ્રે છે, તથા એ વખતની અતર્કયા પીડ્યા કરે છે I have rather sensitive and impulsive nature now a days અતર્કયા મ ન ખજા લગાદનાગી ગયા દરતી દોનાથી ડું ઘણીનાર દોરપાત્ર નર્તન નાખતો માનૂમ પકુ છું એ- તરફ બાણુ (શ્રી અરવિંદ)ની આપેની સાધા આને છે ત્યારે બીજી તરફ આ તોફાન મચ્યા વગે છે આરી ગિથિ દોનાને નીચે મને અસતોપની વાગણી તથા પ્રાણના ઉજાગા ખમવા પડે છે આ રિયતિ થાયી થઈ તે જરાગ ખાત્રીપૂર્વક કુ કહી શકતો નથી અને અદર બગતરા થયા કરે છે તમારા જોડેનો મારો સબધ બુ જીડો છે, છતા પણ પહેવાના જેવો રનેહપૂર્ણ ગયો નથો એવો મને સગવ થાય છે મારુ હૃદય ઘણી વખત ટાઇ એના પ્રેમને માટે તનસી

રહે છે કે જે પ્રેમમાં તે 'શાન્તિમયુ' થઈ જાય. દશ સુધી એવો પ્રેમ 'કાષ્ટ'એ મને અપાડ્યો નથી. પોડિયેરીમાં એની આશા હતી, પણ ત્યાં એ-લું મન સંતોષાયું છે, હૃદયનો લાભ હજુ તેને મળ્યો નથી. આવી સ્થિતિનો લાભ લઈ પ્રાણ અનેક વિચિત્ર પગલાં લેવડવડા તોફાન કરે છે અને કાવવાની અળી સુધી આવી જઈ પાછો પડે છે.

(૩)

x x x દમણા હું ધ્યાનનો અભ્યાસ કરું છું અને તેથી માનૂમ પડે છે કે તેના વડે આત્મશુદ્ધિ અને સમત્વ રાખવામાં ઉત્તમ મદદ થાય છે. સ્વભાવ અને પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવવાનો માર્ગ સરળ થાય છે. એક વખત એમ એસતાં ડાખી તરફ જાણે ફરતો હોઈ તેમ થયું હતું. તે શુ દશે ? x x x

તા. ૯-૯-૧૯૨૩

ભરૂચ

(૪)

x x x ૭ દિવસથી હું ખાસ વખત કાઢીને સાધના માટે પ્રયત્ન કરું છું. પ્રકૃતિમય આધારથી છૂટા પાવું ઝાઝો વખત ટકતું નથી. આધારની અપૂર્ણતાએ એકાગ્રતામાં આડે આવે છે. પરમાત્માનું એક જાતનું જ્ઞાન રહે છે. પરંતુ આધાર એકાગ્ર થઈ જઈ તેને જ્ઞેતામાં ઘટાવી શકતો નથી. હવે હું ધીરજ નહીં ખોઈ. અધીરાઈ મારા મનની કોઈ કોઈ વખતની ક્ષણિક નિર્જળતા છે પણ તે અધીરાઈ અજ્ઞાનને લીધે થાય છે તે સમજાયું છે. x x x

(૫)

x x x ગઈકાલે જોઈ દરમિયાન નીચેનો અનુભવ થયો હતો. શરીરમાંથી કંઈ જોઈ જળપૂર્વક ખેંચવામાં આવતું હોય તેમ થયું. તે વખતે શરીરની નસો વગેરેની સ્થિતિ ધ્યેકદ્રીક સાવરને કંઈક મળતી હતી.

અનિચ્છાએ પણ આમ કેટલોક વખત ચાલુ રહ્યું. પછીથી જાણું છું પોતે જાણે ખેંચાઈ ગયો હોઈ તેમ થયું. આ બધો વખત Physical Consciousness માં ન હતો અને આવી પણ શકતો ન હતો. પછી શું થયું તે બરાબર યાદ નથી. પણ હું ક્યાંક બિડી આબો હોઈ એમ કંઈક ભાસ થાય છે. બીજી કાંઈક થયું. પણ યાદ નથી. આ અનુભવ શો છે, શા માટે થાય છે વ. લખશો. પાંડિચેરીમાં પણ આના જેવો અનુભવ એક બે વાર થયો હતો પણ આ અનુભવ વધારે વાર ટક્યો હતો. x x x

x x x

શ્રી. મુળજીભાઈ તલાટી પરના પત્રો

(૧)

ભાઈશ્રી મુળજીભાઈ,

૧-૨-૧૯૨૬

x x x જે માણસ યોગ - પરમાત્મા જોડે યોગ - કરવા માગતો હોય તેણે અજ્ઞાનપૂર્ણ પ્રકૃતિને આત્મસમર્પણ કરવાને બદલે, પ્રકૃતિના પ્રભુને, નિત્ય, આનંદમય, ચૈતન્યધન વિભુને આત્મસમર્પણ કરવાનું છે. આમ થતાં પ્રભુના દૈવી સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરી બોગવી શકાય. પ્રકૃતિમાંથી પુદ્ગલ આત્માની અનુભૂતિ-એકતાનતા-સંકેતી લઈ, પ્રકૃતિનાં બંધનથી પર થઈ—મુક્ત થઈ—પ્રભુમાં આત્માને અર્પી દેવો એ જ આત્મસમર્પણ. સમર્પણ અને ત્યાગ જોડે જોડે જ જાય છે. મૂઠી બંધ રાખી હોય ત્યારે હાથમાં બીજું વિશાળ શું આવી શકે ? મૂઠીમાં જે કુદ્ર વસ્તુ હોય તે જ આપણી જોડે રહે. મૂઠી છોડી દઈએ એટલે વિશાળ વસ્તુને ત્રીજી શક્તિએ. તેવી જ રીતે જીવનની અજ્ઞાનમય કુદ્રતાને ત્યાગી દઈએ અને હૃદયમાંથી બેદી અંતરને ઉઘાડી દઈએ તો તેમાં અનંત પ્રભુ અવતાર લે. x x x અનંતકાળથી પ્રભુ આપણે બારણે ધૈર્યધરી બિભો રહેલો છે.

પ્રગ્નપતિ પત્નિ ।

તેને જો અંગ પ્રવેશ નહીં તે, ત્રિ પૂજન કરુ તેમ તો એ ત્રિ-
અતિથિને મારે દ્વાર ખુલા મૂકા નેહએ પૂજ્યોગમા જોને ખુલુ થયુ-
Open - હે છે તે બીજુ મધ નદિ પલ્લ મન, શરીર, પ્રાગુની અતાન
તાનો અરસીદાર કરી, તેનો ત્યાગ-Reject- રી અત નશુના દ્વારોને
ખુલા રસા તે આમ ખુલા થઈએ એને પ્રમનો પ્રમગ, શક્તિ અો
આનન્દ સ્વય આપણામા ધમી આનને અને આપણને ત્રિ પ્રકૃતિના
રસામી મનાતી દેરો x x x

(૨)

૨૯-૩-૧૯૩૪

x x x મારે પગ્ન અગી દીપ્ત આને છે લુહો પર પુહો પગને
પગને રસા પડે છે લામ નરી દ્વારા જવાની એતો શ્રી માતાજીની
કૃપાથી જ એમનો પ્રેમ અને એમની અપાર ના એજ મારે અથન
આશરો મયા છે મારી તે સ્મરનો હુ લાગીને મેલાન થઈ ગયો હોત
મારી સાદના એમને મરી પડે છે જેનુ મને તો લાગે છે એમના
વગરનો હુ મુજ જ ન મરી શકુ એનુ મને માર માર અનુભવમા આ હુ
છે આ એમ માનાશ્રુ અને મી અર્ચાની અલાન મગર સિદ્ધ થાય તેનો
નથી એમા દવે મને તો નમ મરી નથી x x x

(૩)

૧૬-૮-૧૯૩૮

x x x તમારે હારે થોના પ્રકાશનોમા 'પારિગત' અનેાખુ
દીપી છો છે, એવુ તમ્મય રીતે જોનાર મો તેને પૂજામયે માતાજીને એ
ધન સાનુ લાગ્યુ છે x x x ચિત્ર પલ્લ મવાને ખૂબ મમી મયુ છે
x x x આજરોજ જાનનગરથી રા ૧૮૩ ૮ ૦ નો એ આ મી મો છે x x x

(૪)

૮-૨-૧૯૪૦

x x x 'જાનમિન' ના તરીને કષ્ટ મેસા હુ એને એ
નકનો લાભ લઈ તમારો સમાગમ સાધુ હુ x x x 'જાનમિન' ના આ

તંત્રી પણ લખાણોમાં ફેરફાર કરતા હોય એમ લાગે છે. તો એમને માસી વિનંતી પહોંચાડી દેશો કે એ મને મુદ્દે પસંદ નથી. જે રૂપે હું મોકલું તે રૂપમાં જ મોકલેલું લખાણ એમને રુચે તો પ્રકટ કરે. એમની પાસેનાં લખાણોમાં એમને જેની જરૂર ન હોય તે તમે લઈ મને પાછું મોકલજો. x x x

(૫)

૬-૭-૧૯૪૨

x x x 'આલમિત્ર' માટે શ્રી અરવિંદ, શ્રી રામકૃષ્ણ, શ્રી લોક-માન્ય તિલક, અને શ્રી. કવિવર ટાગોર સંબંધી ચાર ચાર અનુક્રુપની પંક્તિઓ લખવાની સૂચના તમારા તરફથી થયેલી તેનો અમલ કરવા જતાં ધ્યાનપૂર્વક પરિણામ આવ્યું નથી. દરેક માટે એક એક છાપો લખ્યો છે. પરંતુ બાળકો માટે એ અધરી વસ્તુ છે એમ લાગવાથી એ મોકલતો નથી. સરળ ચાર ચાર લીટીમાં એ ચાર મહાપુરુષ સંબંધી કહેવાના કામમાં હું સફળ નહિ થઈ શકું એમ લાગે છે તો એની આશા ન રાખશો. x x x

(૬)

૩૧-૭-૧૯૪૨

x x x 'પરમશોધ' વિશે તમે લખ્યું હતું તેમાં માહું લગાડવાનું શું હોય ? દીકામાંથી સત્ય જણાય તો સ્વીકારી લેવું જ સદા સુજનયોગ્ય ગણાય. માણસ જૂઠ્ઠાને પાત્ર છે. વળી પૂર્ણમાં પૂર્ણ જેને ગણીએ તે પણ ક્યાં દીકાપાત્ર નથી બન્યા ? તેમાં તમે તો મિત્રભાવથી તમારો અભિપ્રાય આપ્યો, આવા મિત્રધર્મથી થતું સર્વ કાર્ય સ્નેહાદરને પાત્ર છે. આવી દૃષ્ટિથી જ મેં તે જોયું છે.

(૭)

૨૫-૩-૧૯૪૪

x x x 'માતાજીનાં મોતી' તમને ગમ્યાં છે એ જાણી પ્રયત્નની સાર્થકતા અનુભવું છું, મૂળના હાર્દની જોડે અંતરનું અનુસંધાન કરીને

(૧૨)

૨૨-૧-૧૯૪૮

x x x ઉત્તમ કાવ્યભાવો હૃદયના ઊંડાણમાંથી અનુભવવાના હોય છે. તાર્કિક શુદ્ધિ ને સ્થૂલ મનની સપાટીમાંથી કાવ્યખજાનો સાચો પરિચય પમાતો નથી. હૃદયના ગદનમાં જે ચૈતન્ય છે તેના વડે નમ્રકારતા સાધીને અધ્યાત્મભાવનાઓનો જ્ઞાનદં લઈ શકાય છે. "આરાધિકા"માં અટપટું કે અમરું તત્ત્વ નિરૂપાયેલું છે, એવું મારું માનવું નથી. વેદો, ઉપનિષદો, આદિ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં જે વાતો કરવામાં આવી છે તે મારા ભાવાનુભવ મારકત કાવ્યકૃતિઓને રૂપે અભિવ્યક્તિ પામી છે. x x x

(૧૩)

૪-૨-૧૯૫૧

x x x ત્યાં સાધના થાળે પડી હશે ગર્થા આધાર આપણા પોતાના જીવન અને જીવનના પ્રભુ પ્રતિના આંતરવચ્ચે ઉપર રહેલો છે. આપણે આપણી આંતરચેતનાને પ્રભુમાં પ્રતિષ્ઠિત બનાવીએ, આપણા જીવનના સાચા કેન્દ્રરૂપ અંતરાત્મામાં નિવાસ કરીએ, આપણા ઊંડાણમાંથી પ્રભુ અને પ્રભુમય જીવન મારેની અબીપ્સાને વધારે ને વધારે જાગ્રત અને જવંત બનાવતા રહીએ તથા ધ્યેય વસ્તુના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ બનનાર સર્વનો પરિત્યાગ કરવાને તૈયાર રહીએ તો ત્રણે લોકમાં એવું કશું જ નથી જે આપણી અને ભગવાનની વચ્ચે વિચ્છેદ પાડી શકે. x x x

(૧૪)

૧૨-૨-૧૯૫૧

x x x સૌત્રો પ્રેક્ષમાં આપ્યાં છે. "આવગિત્ર" મારેની સળંગ વાર્તા 'આપગિત્રો' આરંભી છે. પહેલો દપ્તો જે આર દિવસમાં બનશે તેો રવાના કરીશ. x x x

(૧૫)

૨૪-૬-૧૯૫૧

x x x થી 'અરવિન્દવંદના' જાંડા ઉતરીને અને શ્રી અરવિન્દની સંનિધિને આત્મા સમક્ષ રાખીને વાંચ્યો. શ્રી અરવિન્દનો દિવ્ય મહિમા અંતરાત્માએ જોવો જાણ્યો છે તેવો તેમાં આલેખ્યો છે. પરંતુ વાણી પાંગળા હોવાને લીધે તે પૂર્ણપણે કથાયો નથી. ઉવટે તો મૌનભરી આત્માજ્ઞાનિ જ એમને ચરણે નિવેદિત કરી સતોષ માનવાનો રહ્યો. x x x

(૧૬)

૨૬-૭-૧૯૫૭

x x x Moods — ચિત્તની અવસ્થાઓ — સ્થાયી નથી હોતાં. વિધવિધ સંજોગોમાં, કાર્યપ્રતિકાર્પની અસરને લીધે તે બદલાતાં રહે છે. સાધકે આ પસાર થતી ચિત્તાવસ્થાઓ પાછળ અંતરાત્માની સ્થાયી ભૂમિકામાં રિથન થઈ, સાક્ષી બાવે તટસ્થતાથી પ્રકૃતિનાં કાર્યોનું અવલોકન કરવાનું અને અંતરાત્માના અને વિશુદ્ધ ભુદ્ધિના વિમળ વિવેક દ્વારા સદ્સત્ત્વો નિર્ણય કરી અસદ્ વસ્તુની સામે શાંત ને સરાન સંકલ્પજળ યોગવાનું હોય છે. આપણી સંભતિ ઉપર શંકા, અનાસ્યા, નિરુત્સાહ, તમસ્ આદિ અવરોધક વસ્તુઓનું બળ બંધાય છે. આત્મભાવે એ સર્વ અધ્યામુખી યા અજ્ઞાન પ્રકૃતિનાં કાર્યોના ઉજ્જ્વળાઓથી અંતરને અગ્નિ રાખી પરમાત્માની પ્રતિ પ્રવાહિત કરવું શ્રેયસ્કર છે. ખાકી જ્યાં સુધી આપણે આપણી પ્રકૃતિમાં જ સ્થમાણ રહીએ, સ્થૂત સ્વભાવમાં દેહભાવે રાખ્યા કરીએ ને અંતરનાં જોડણોમાં સ્તંભ્યોતિ સાથે સીધો સંપર્ક રાખનાર આપણા અંતરાત્મા તરફ ન વળીએ ત્યાં સુધી ઉપર્યુક્ત બધી વિક્ષેપરૂપ મુશ્કેલીઓ નડવાની જ. ચિત્તને બાહ્યભાવના તરફોને વશ રાખી વર્તવાથી બાહ્ય સિવાય બીજું કશું જ જોવાનું નથી; પણ એનો અર્થ એવો ન થાય કે બાહ્ય જ કેવળ અસ્તિત્વ ધરાવે છે ને અંતરની જાંડી બીજો નથી. આપણી અંદર — બીતરથી બીતરમાં — અંતર્યામી વિરાજ

માન છે, સર્વ જ્યોતિર્ભય, સર્વ ગંગજમય, સર્વ જ્ઞાન, પ્રેમ અને આત્મમય, સનાતન પ્રભુ જળદળ જ્યોતે પ્રકાશી રહેલા છે. આપણે એમની પ્રતિ સર્વભાવે, સર્વપ્રેમ વડે, સર્વશક્તિવડે, જ્ઞાન, વિશ્વ, શ્રદ્ધાપૂર્વક વળવાનું છે અને આપણે જેટલા પ્રમાણમાં એકનિશાપૂર્વક, ભાવની સમ્યાધિપૂર્વક એમનું નિર્ગેવન કરવામાં રત રહીએ તેટલા પ્રમાણમાં એમનો પ્રભાવ જોવા, જાણવા, અનુભવવા અને જીવનમાં જીવંત બનાવવાને શક્તિમાન થઈએ. ગુરુમાં, ગુરુવચનમાં, અંતરહ્રદમાં, અંતર્યામીમાં, જોડી અથવા શ્રદ્ધા ગાંધી વર્તવાથી અંતઃ જતને સંભારવાની ને જાત માટેની ભાવના રાખવાની ટેવને બદલે જાત ભગવાનમાં જતી કરી દેવાની, ભગવાનની સાથે સર્વભાવે નામરૂપ પામવાની, અબીપ્રસાને જ્યેષ્ઠત બનાવતા રહેવાની નવી ટેવ - અભ્યાસ - પાડવી જોઈએ. આપણને જે સત્યનું જ્ઞાન થયું છે તે સત્યની દિશામાં શ્રદ્ધાપૂર્વક પગલાં માંડતાં રહેવામાં જ આપણુ કર્તવ્ય સમાયેલું છે. આપણે નિઃશય ભાવે તે બળવતા રહીએ અને બીજું બધું ભગવાન પર છોડી દઈએ તો કેવું સારું ! x x x

(૧૭)

૩૦-૧-૧૯૫૪

x x x અનુભવો માટે વક્ષમાં મારવાં એ અનુભવોની ભૂમિકાથી દૂર સરવા જેવું છે. આપણે પ્રભુનું નામ અંતરના જિંજા ને સાચા ભાવથી લીધું છે, પ્રભુને આપણા જીવનસર્વસ્વના માલિક બનાવવાની ભાવના રાખી છે ને પ્રભુતા પ્રેમની વેદીમાં આત્મા ને આત્મસર્વસ્વનું સમર્પણ કરવાનો સંકલ્પ સેવ્યો છે, એટલે બીજી બધી સાધનાની કે સિદ્ધિની ચિંતા છોડી દઈ મૂળ વસ્તુમાં જ રત રહેવું ને પ્રભુ તરફનું આપણું સર્વાંગી વળણ સત્ય પ્રકારનું રાખવું એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. બાકીનું બધું પ્રભુ પોતે જ પોતાની કૃપાચક્રારિણી શક્તિ દ્વારા અવશ્ય કરશે જ એવી શુભ શ્રદ્ધા આપણે માટે સહજ બની જતી જોઈએ. જે સમયે જે જરૂરનું

કરો, જે જ્ઞાન, શક્તિ કે પ્રેરણા આવશ્યક હશે તે ઈશ્વર આપશે જ એવો દૃઢ વિશ્વાસ આપણો પરમ આશ્રય બની જવો જોઈએ. દૂંડામાં, જાતના પિયારને સર્વસ્વ બનાવી, પ્રેમ, શ્રેય, ધ્યેય બનાવી, સાધનાને સિદ્ધિ બનાવી નિર્મિત ચિત્તે ને પ્રસન્ન અંતઃકરણપૂર્વક તન્મયતા વધારવામાં જ રસદીન બની જવું જોઈએ. ✖ ✖ ✖

(૧૮)

૧૦-૪-૧૯૫૪

✖ ✖ ✖ ભૂમિક્ષા, ભૂમિક્ષાના અનુભવો હોય છે આપણા સામાન્ય ચૈતન્યની ને ગૂઢ ભૂમિક્ષાની વચ્ચેનો પડદો કે દિવાલ જ્યારે ખસે કે પડે ત્યારે તે ભૂમિક્ષાનો અનુભવ થવા માટે છે. સાંચી પહેવાં તો આપણે સર્વ આસક્તિઓનો, બંધનોનો અને સ્વીકૃત સંકુચિતતાઓનો ત્યાગ કરી વિશાળ-તર મુક્ત ચૈતન્યની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીએ અને આપણી જિર્ણમુખી અભી-પ્સા દ્વારા પ્રભુના પ્રભાવ સાથે સંપર્ક સાધીએ એ મહત્વનું છે, આપણી આસક્તિઓ યોછી થાય, માનસ પ્રકાશિત બને, આધ્યાત્મિક જિર્ણો અંતરમાં જાગવા માટે, પ્રભુ ઉપર અનુરાગ વધે, સામાન્ય વસ્તુઓ તરફ રસબુદ્ધિ વધે, વિવેક, શાંતિ, સ્થિરતા, સમતા, સતત સ્મરણ, સિત્ત ધર્મમાં આત્માને એકનિઃ શબ્દવાની ભાવના વધે - આ બધું અનુભવ નહીં તો બીજું શું ? આત્મવિકાસ સાધવાનો પ્રયાસ કરતા સાધકનું ચૈતન્ય - મન, પ્રાણ, શરીર ને અંતરઆત્માનું ચૈતન્ય વધારે જે વધારે જાગૃત થાય એ પ્રગતિની જ નિશાની છે. અંતર્મુખતા કે અંતર્મુખ રહેવાની વૃત્તિ વધે, અદિવ્ય અને વિષરીત વસ્તુઓ તરફનું આકર્ષણ ને રાગ ઘટતાં જાય એ પ્રગતિની જ નિશાની છે; સાક્ષાત્કાર માટે તમન્ના વધે, આત્મા ભગવાનનો બનાવી દેવાની સહજ મૃત્તિ થાય, શુધ્ધ ધર્મને આધીન રહી, દિવ્યતાના ધર્મને સ્વીકારી અનુસરવાને તૃપ્ત બને એ પ્રગતિની જ નિશાની છે. ✖ ✖ ✖

(૧૯)

૨-૯-૧૯૫૬

× × × વિજ્ઞાન શક્તિનું અવતરણ થાય ત્યારે ૫ જોડો એની પ્રતિ અબીપ્સાપૂર્વક ખુલ્લા થાય છે અને એને માટે તત્પર રહે છે, તેમનામાં જ એનું કાર્ય થયાવત થવાનું. આ રહ્યો આતરચેતનાનો પ્રત્ય એટલે બાહ્ય દૃષ્ટિએ અને અંતરંગદ્વારા એના પ્રતિ આત્મિક વચણ મળવું એ જ આપણે માટે ઉચિત. બાકીનું બધું નિશ્ચિન્તભાવે જોયા કરવાનું ને વધારી લેતાં સાંખ્યાનું. × × ×

શ્રી. જયકૃષ્ણ પુરાણી પરના પત્રો

(૧)

૨-૭-૧૯૨૩

પ્રિય ભાઈ,

ભર્ય

× × × આપણી ..ની સંસ્થામાં શુદ્ધિવાદના જાળામાં વ્યાયાગની પ્રખરભાવના અને યગની પવિત્ર ભાવના ગૂંચવાઈ ગયેલી હોય એમ મને લાગે છે અને બાકીનું કામ લહેરી સ્વભાવને સીધું વંદી જાય છે. આપણા જીવનના કાર્યનું સ્વરૂપ આપણને દીધા જેનું દેખાવું જોઈએ અને એને માટે આપણે સતત જાગૃત રહી મંડ્યા રહેવું જોઈએ. જો કંઈક અંધેરો પસંદ કરીને તરત જ ચલાવવા કરી દેજો. × × ×

(૨)

૪-૮-૧૯૨૩

ભર્ય

× × × અંધેરો આણી દીધા છે. આ વેષારઆપણા તરફથી જ છે. આપણા તરફથી નથી. માટે અહીં પોપણને માટે તથા ધરખર્ચને માટે જોઈએ તેટલા માટે જ એ વિચાર અંગત ચર્ચા કર્યો છે. અને એને

વધારવાને માટે ઉપાયો લેવાનો વિચાર કર્યા કરું છું. મેં એક રૂ. ૧૦૦નું ટયુશન ગ્રાંટ્યું છે અને ચંપવની આવક એટલે દરેક વરખર્ચ નભાવી ગકાશે. વળી ફરીને — ગામડાંમાં જઈને — ચંપવ ખપાવવાનો વિચાર છે, પણ સમય અનુકૂળ નથી પડતો. ખુદ બરખમાં તેનાં પગલાં લેવાનો સખત વિચાર કરું છું. કેન્વાસના ચંપલો ખપતા નથી, માટે મોકલવા નહિ. ચામડાના — પોલિશ ચામડાના — એક ડઝન તથા બીજા રજરના ટાપરના ૬ ડઝન ચંપલો તૈયાર રાખવા. કબ્બેડાં અને તૂટી ગયેલા ન આવે તે બેરોડા કાળજીપૂર્વક તૈયાર થયેલા ચંપલો અનુકૂળ સમયે ફરીથી રવાના કરશે. x x x એક ડઝન પેવાં ચાપુ પણ જરૂર મોકલવાનાં છે. એનો શો બાવ લેવાનો છે તે પણ વખી રેવું. પૈસાનો હું સોમવારે મ. એ. ફરીશ. વળી, મારો એક છુદો જ પૈસા કમાવાનો પ્લાન છે. નેટવર્ક બની શકે તેટલી મફતોને પરીક્ષા પણ Text Book પૂરી પાડવાનો વિચાર છે. સારે કમીશને ચાપડીઓ કાર્યાલય તરફથી મેળવી શકારો. એટલે એ થોડા દિવસની મહેનતને અંગે જાણે લાભ થવાનો ખૂબ સંભવ છે આપણાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ મેન્ટરોના માણસોને એજન્ટો બનાવીશું. અને તેમની સલામતથી કામ કરીશું. થોડા દિવસ એજન્ટો પાછળ ખરચીશું. x x x આપણા લોકોને Dignity of labour શું છે તેનું ખરાખર ભાન નથી કરીને બતાવવું પડશે. x x x

(૩)

૧૨-૧૨-૧૯૨૭

વાંચિયેરી

x x x નો પત્ર આવ્યો છે. તેઓ લખે છે કે ને જોડો આક્ષેપ મૂકી ધામની લાગે તેવો માર્યો દતો. '... ની હાથ જોડી પડી છે તે ખરું છે. પરંતુ, દરેક વખતે તે જ ચોરી કરે એ વિચારવા જેવું તો છે જ. પત્ર ઉપરથી તમે કોઈ જરાપણ જોડું લગાડશો નહિ એવા વિશ્વાસ સાથે એ આજતરે લગતા મારા વિચારો દર્શાવું છું. x x x દરેક

માણસને હૃદય પણ હોય છે અને જૂલ સુધારવા માટે જવા કરતાં પ્રેમની વર્તણૂક વધારે અસરકારક છે એ જાણવાની જરૂર છે. મેં પણ એને મારેલો, હિંમતી જઈને, પણ મારો અંતરાત્મા એનાથી દટલો બધો દુભાવે હતો તે દુઃખ જાણું છું. એનો માર મને પોતાને જ લાગ્યો હતો, x x x અખ્યાતમાં કામ કરનારે મનુષ્ય સ્વભાવના ઊંડા અભ્યાસી થયું જોઈએ અને મુખ્ય સ્વાભાવિક કાળમાં એ વડે પ્રગતિ કરવી જોઈએ. આ લખાણને તમે એક અભિપ્રાય જ ગણશે. એનો અવગો અર્થ કરી જોડું લગાડશે નહીં. x x x

શ્રી. કાન્તિલાલ રં. શેઠ પરના પત્ર

(૧)

શ્રી અરવિંદ આશ્રમ

ફનેલી ભાઈશ્રી કાન્તિલાલ,

પૌડિયેરી, ૩૦-૧૧-૧૯૫૧

તમારા બન્ને પત્રો મળ્યા છે, જે દર્શાવેલું છે તે સંગ્રહી જાવું. તમારી બાબતનો આ કિસ્સો એક કાપડા જેવો જણાય છે. એનાં મૂળ ઊંડાં હોવાં જોઈએ. જે હોય તે, સાચા ને શુદ્ધ ભાવથી ભગવાન તરફ વળેલા રહેશે. ચક્રવર્તી, સુખદુઃખ આવે છે તે જાય છે. તે બંધાં વચ્ચે આપણે સ્થિરભાવથી પ્રભુના દિવ્યશ્રવણના ન્યોતિર્ભય પથે પગલાં ધરીએ અને સ્થિરતાથી આગળ વધતા રહીએ એ મદદરજુ છે, કુદરતી, તુચ્છ સાંસારિક સ્વાર્થો આપણા માર્ગમાં આડા ન પડે એ ડગલે ને પમલે સંભાળતા રહી, હૃદયમાં પરમાત્માની મંજરમૂર્તિની પધરામાણી કરી ઉચ્ચ શ્રવણને માર્ગે, પ્રભુને ચરણે પહોંચાડનાર ન્યોતિ પથે લક્ષ્ય સામે મીટ માંડી નીડરતાથી આગળ ચાલતા જ રહીએ એટલે પશ્યું. પ્રભુને નિસારીને જતાં જ્યાં જશું ત્યાં સામે આક્રમો જ આવવાની, પ્રભુને હૃદયમાં વિરાજન માન રાખી જ્યાં જશું ત્યાં આપણે માટે મંગલો જ સામાં આવવાનાં x x x

(૨)

૧૯-૧૨-૧૯૫૧

x x x તમે અને તમારું બધું ભગવાનનું બનાવી દેવાની સાચી અભિલાષા હશે તો તે નિષ્કળ નથી જવાની. પરંતુ ઈશ્વરને સર્વસમર્પણનો ભાવ રાખી, એની ઈચ્છાને આધીન વર્તવાનું રાખી, આળસ, પ્રમાદ, નિરુત્સાહિતાદિ અંતરાયોને આડે ન આવવા ઈ પુરુષાર્થ તો આદરવાનો છે. હૃદયમાં પ્રભુ પધરાવ્યા હશે, પ્રભુની જ્યોતિથી માર્ગ મેળવાયો હશે, પ્રભુને ખાતર જીવન જીવવાનું વ્રત સેવાયું હશે તો અવશ્ય એનું દિવ્ય ફળ મળવાનું. પરંતુ આપણે ફળનો વિચાર કરવાને બદલે પ્રભુનો વિચાર વધારે કરવાનો હોય. x x x

(૩)

૨૧-૩-૧૯૫૧

x x x તમારે આશ્તવશ બધું ગુમાવવું પડ્યું. સાધુસન્યાસીઓ આવીને બધું છોડી દઈ તમારા જેવી તો શું તે કરતાં પણ વધારે કંગાલ દશાને અપનાવી લઈ મોજમાં રહે છે. વાત એમ છે કે અહંભાવી જીવન-દૃષ્ટિમાંથી ને તૃષ્ણામાંથી છૂટવું જોઈએ. ઈશ્વર જેમ રાખે તેમ રહેવામાં જ કલ્યાણ સમજવું. ભગવાનમાંની સાચી શ્રદ્ધા મારે છે કે આપણું ધાર્મ્યું નહિ પણ ઈશ્વરનું ધાર્મ્યું જ વધાવી લેવું જોઈએ. સર્વ સ્થિતિઓમાં પ્રસન્ન મુખ, પ્રકુલ પ્રેમભાવ ને સરપૂર ભક્તિ આપણું ધન બની જવાં જોઈએ. x x x

(૪)

x x x તપસ્યા માણસોને પાવન કરે છે ને દિવ્યતામાં અમૃત-મીઠડાં ફળનો અધિકારી બનાવે છે. હા, એ તપસ્યા કેવળ ભગવાન માટેનીજ હોવી જોઈએ. પ્રભુ સિવાયનો બીજો કોઈ ક્ષુદ્ર ઉદ્દેશ રાખીને કરેલાં તપો અતે તપાવનારાં જ નીવડે છે. એક પ્રભુને ખાતર, પ્રભુની સેવાને નિમિત્ત, પ્રભુના પ્રેમને કારણે કરેલું તપ જ કલ્યાણકારી નીવડે છે ને માનવઆત્માને બિર્ધગતિ આપી બંધે ચઢાવે છે. x x x

(૫)

૧૯૫૧-૧૯૫૨

××× નવી દુકાન શરૂ કરે ત્યારે પ્રભુ પ્રીત્યર્થે જ બધું કરવાનું છે એવી ભાવના જેવું બીજું કશું જ ઉત્તમ નહીં, શાન્ત, ગતીર, ધર્મ-ભાવપૂર્વક હૃદયમાં ને આસપાસ પ્રભુનું સાન્નિધ્ય અનુભવના રહી, વિશાળ ને લાંબી દષ્ટિ રાખી કાર્ય આરંભવું. તાત્કાલિક લાભનો મોહ ન રાખતાં લાંબે ગાળે જે લાભકારક હોય તે કરવું. હૃદય ઉદાર રાખવું, ભાવના જિંદગી રાખવી, મનના જાલી કરી, પ્રભુના પ્રતિનિધિરૂપ રહી બધી કામગીરી કરવી. સૌનું શુભ થાય એવે ભાવ અંતરમાં અષાંડ જાગ્રત રાખી વ્યાયમાર્ગે મેળવવામાં જ મુક્તિ રહેવું. ×××

(૬)

૧૭-૭-૧૯૫૬

××× સાંસારિક દષ્ટિથી તમને જન્મદિનનાં ખાસ અભિનંદન આપવાનો ઉત્સાહ ન થાય એવી તમારી પરિસ્થિતિ છે તે હું જાણું છું. પરંતુ એ જ એક માત્ર દષ્ટિ નથી. આત્મિક દષ્ટિ પણ છે અને એ દષ્ટિથી જોતાં તમને અનેકાનેક અભિનંદન અપતાં આનંદ થાય છે. દુનિયાની જાડોજલાલી તો આજે છે ને કાલ નથી. જાઓ દેશાન્તો આ સત્યની સાક્ષી પૂરી પાડે છે. અને આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે આ દુનિયાની સમૃદ્ધિને લાત મારી અનેક આત્માઓ પ્રભુની શોધમાં નીકળી પડે છે. પરમાત્માની દિવ્ય સમૃદ્ધિ આવક આત્માઓ મેળવી ધનભાગી બને છે અને બીજા અનેકને બનાવે છે. એટલે તમારી જાનનામાં તમે સાચા ધનવાન છો અને વધુ ધનવાન જની રચા છો એ જાણી સંતુષ્ટ થાઉં છું. તમારા આ જન્મદિને પ્રભુને પ્રાર્થના કરીશ કે તે તમને દિવ્યતાની રિદ્ધિસિદ્ધિઓ સમૃદ્ધ બનાવવાનું ચાલુ રાખે અને પોતાના પ્રેમપાત્ર બનાવી અવગમ્ય અંતરમાં આશિષો તમારે મસ્તકે ઉતારે. ×××

શ્રી. 'પુરંદર' દેસાઈ પરના પત્રો

(૧)

શ્રી. અરવિંદ આશ્રમ

પૌડિયેરી, ૨૭-૩-૧૯૫૬

સહભાવશીલ ભાઈશ્રી 'પુરંદર,'

x x x 'સ્વાતંત્ર્યનું' પંખી' આ કાવ્યની અંતે ને કડીઓમાં મેં પાઠાન્તરનો પ્રવેશ કરાવ્યો છે. એક દષ્ટિએ તમારું 'કહેવું' યરોગર છે. જૂનો પાઠ ભાવના વેગને ક્ષીણે પૂર્વ પંક્તિઓ સાથે મેળ સાધવામાં વધારે સફળ થયેલો છે. નવા પાઠમાં એક નવા જ ભાવનું સૂચન થાય છે. સ્વાતંત્ર્યના પંખીને છેવટે પોતાને જોઈતું મુયોગ્ય સ્થાન મળી રહે છે અને એને ક્ષીણે તે એક પ્રકારનો નિરાંતભર્યો સંતોષ અનુભવે છે. એ સ્વચ્છ, શાંત અને ગંભીર ભાવ નવા પાઠમાં એને અનુરૂપ શબ્દોદ્ધારા પ્રગટ કરવાનો માર્ગ ઈશદે દત્તો. પૃષ્ઠીછંદ વિષેના કાવ્યધી તો મને પણ અસંતોષ જ છે. એ પ્રગતિ કર્યા છતાંય કિલ્લટતામાંથી મુક્ત થયું નથી; કદાચ નવેસર લખું તો થાય ખરું x x x કાવ્યના હાર્દમાં જેમ વધારે જોડું હિનાય ને કવિની ભાવનાસુષ્ઠિનો કલ્પનાદ્વારા જોડેલો તાદશ પરિવ્યય સધાય તેટલું વધારે તે કાવ્યની સમ્પદ સમીક્ષા માટે સરળ બને. x x x મારાં કાવ્યોને મારા અન્તરે વિધવિધ પ્રસંગો ને અવસ્થાઓમાં અનુભવેલા જાણેની વ્યાખ્યાયિક અભિવ્યક્તિરૂપ કહેવાની ક્ષમતા 'કરું' તો હિન્તવ્ય ગણશે. કૃત્રિમતાનો હું કટર વિરોધી છું. સહજ સ્વાભાવિક અને સ્વયં પ્રેરણામાંથી આવેલી કવિતા જ સર્વોચ્ચ કવિતા છે. જેને માટે ઔદ્ધિક શ્રમનો પરમેવો હિનારવો પડે તે કવિતામાં સાચું કવિત્વ ભાગ્યે જ પ્રગટ થાય એવું મારું અનુભવસિદ્ધ માનવું છે. x x x

(૨)

૫-૩-૧૯૫૭

x x x એક ગેરસમજૂતી ફેટલાક જણના મનમાં હોય એમ..... મારા 'પારિગત' પરના તાજેતરના એક વિવેચન પરથી જણાય છે.

ગુરુગતના કે ગુરુગતના કાષ્ઠપત્રો અને કે જેમને મારા દામ સર્જનમાં મારી પણ અસર થી નથી મળતી કે જે ભાગ્ય મેળી મારો છે અને વિદ્યાર્થી અભ્યાસમાં પાઠ્યપુસ્તકો જે હોય સીખનારના છે તે ઉપરાંત નુ ઓળ મારા દામના આવા કે પૈસાચેરીમાં આવ્યા પછીના અને સાક્ષરતા ઉપર કટાંગો દત્તો અને નાચનાની રેડ ને નાની અહીં આ ના પછી મારી મધી સમિતિઓ અને સમય આગ્રમ કરનારી આરામનામાં મોજના અને નળી અર્થ નામનામગ્રી પણ નાની અને સહભાગે અને જે કાંઈ વ્યવસ્થા મળી ને મારી જીવનમાધ્યમમાં જગાડેના નિવૃત્તિમાંથી જ મળી થી અરવિંદનો ગૂં પ્રમાણ, શ્રી માતાશ્રી કૃપા દષ્ટિ મારા આત્મા પર જે નાં જના આવ્યા કે તેને પશિષુમાં જ મારી વિવશક્તિ આપોઆપ નદારની-કાષ્ઠપત્ર અદાપ વગર-રિપ્સતી મળે કે એ અને રક્ષક કરતું જરુરી કે x x x એ- સાન થા આવે કે કેનામ્તુ માનવુ એમ કે જે મારી જનિતામાં થી અરવિં ની ફિલસૂફી ગૂં કરના પ્રમત્ત દોરો છે, પણ આ સત્યથી સો કોસ દૂર છે જે કાન્ય દ્વારા જે વ્યક્ત કરના પ્રમત્ત દોરો છે તે મારા આનન્દગૈતન્યમાં જાગેની જિમિઓ, મારા જીવનરૂપ ની ગયેના ભાવો, ધન્યતાઓએ થના દર્શનો, મારા રમ્યાના સ્થાવીરમાન પામેની વસ્તુઓ અને તજગત્ય મેવે નો મુનિમતાનો ! કે સત્તુ છુ સદગ, રસભામિક, સહૃદય ભાવથી મુક્તગ દોષ તે જ અને આખરે છે અને તેમાં જ મારુ હૃદય મે છે x x x

શ્રી ગિરધરભાઈ દલવાડી પગના પત્રો

(૧)

૨૨-૯-૧૯૧૩

પૌડિસેરી

બહાના ભાઈ ગિરધર,

x x x જીથી વસ્તુથી જેનું હૃદય આનંદિત થાય તેના ભાગનેા સુખ ઉદય થઈ ચૂક્યો જ છે, તેના અતરાતમાં પ્રજાની કૃપાનો અમૃતપ્રસાદ આપના માંડ્યો છે, તેના જીવનમાં દિવ્ય પવનો સદૃશ થઈ ગયો છે જીએ

પરતુને પિછાનવી, પિછાન્યા પછી તેની ઉપર પ્રીત આંધરી અને પ્રીત આંધ્યા પછી તેને ખાતર તેની ઉપર કુર્યાન થઈ જવું, એ સદ્ભાગ્ય મોગે ભગવાનની કૃપાના અધિકારને પ્રાપ્ત થયેલા, જનમૃતિને પામેલા ધન્ય આત્માની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. તમને માતાજીના આશીર્વાદ એવી ધન્યતાની પરંપરાનું વરદાન આપશે, માત્ર ભક્તિભાવથી પ્રકુલિત હૃદયે અંતર ઉઘાડીને એ દિવ્ય વરદાનને અપનાવી લેવાને અદ્વાર્ધક તત્પર-નિરંતર તત્પર - રહેજો.

માતાજીનો પરિચય *Lakshmi prasad* આપશે. એ કાળોમાં મારા અંતરાત્માએ જે ભાવો પ્રગટ કર્યા છે તે ભાવોના નૈવેદ્યને દિવ્ય ભગતાપૂર્વક સ્વીકારનાર અને મને અમૃતવર્ષણથી નિવારનાર જગદેશ્વર - સમિચ્છાનંદમયી ભગવતી - નું વ્યક્તિસ્વરૂપ તે માતાજી. પૃથ્વી ઉપર તેના પાર્થિવ છત્રને પ્રભુમય છત્રનમાં ફેરવી નાખવાના અમૃતપૂર્વ દુષ્કર કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે, પરમેશ્વરે દ્યાર્દ્ર હૃદયે માનવતામાં જિતરી આવવાનું સ્વીકાર્યું અને એ રીતે જેમના યોગસિદ્ધ સ્તરીરમાં પ્રગટ થયા તે અમારાં, તમારાં, જે સ્વીકારે તે સૌનાં માતાજી-ભગવતી વિજ્ઞાનશક્તિ સ્વરૂપ માતાજી. માનવીઓમાં માનવતા જેવાં દેખાતાં છતાં જેમના દેહાણુઓમાં કોઈ ન્યાયુ નિમૂઢ દિવ્ય તેજ વિચમી રહ્યું છે, જેમના હૃદયમાં પરાતપર પ્રભુનું સનાતન ચૈતન્યસ્વરૂપ અંતરાત્મા ડગે ઝિમ્મત વડે સર્વનાં અંતરને આનંદિત કરી રહ્યું છે, જેમની કૃપા પ્રભુનાં - પરમેશ્વરીનાં - જાળદેને શોધી રહી છે તે દયામયી, કૃપામયી, આનંદમયી જગતારિણી જગદેશ્વર. જે માનવમૂર્તિ અમને અમારી દિવ્ય મા રૂપે પ્રાપ્ત થયાં છે તે માતાજી. માતાજી કાણુ છે, કેવાં છે, વગેરે ચખ્છોથી શી રીતે સમજાવી શકાય? હૃદયના ઊંજણમાં માતાજીનો શિશુ, આપણા અંતરાત્મા એમને સદાકાળ એળખતો હોય છે. તે અંતરાત્માને ઓલવા દો અને એની પાસેથી માતાજી કાણુ છે તે પઠી લો.

ફાન્સના અમીરી કુટુંબમાં, જન્મેલાં, જાળપણથી જ અંતર્યામીને આરાધનારાં, મોટી ઉંમરે કોઈ ઇજિપ્તન ગુરુ પાસે ગૃહ સાધના માર્ગે

યુગ્મરાતના કે યુગ્મરાત બદારના કોષપણ કવિ કે લેખકે મારા દાવ્ય-
ચર્ચાનાં મારી પર અસર કરી નથી. કારણ કે મેં ભાગ્યેજ કોષને
વાંચ્યો છે. મને વિદ્યાર્થી અવસ્થાનાં પાઠ્યપુસ્તકે જે કાવ્યો ગીતવાક્યાં
છે તે ઉપરાંત જુદા જોડાં મારા વાંચવામાં આવ્યા છે. પૌડિયેરીમાં આવ્યા
પહેલાં મને સાક્ષરતા ઉપર કંટાળો હતો અને વાંચવાની ટેવ જ નહોતી.
અહીં આવ્યા પછી મારી ગંધી સંકિતઓ અને સમય આશ્રમજીવનની
આરાધનામાં મોક્ષમાં અને વળી અહીં વાચનસામગ્રી પણ નહોતી અને
સહજાએ મને જે કાંઈ દાવ્યગ્રેગણુ મળી ને મારી જીવનસાધનાએ જગાડેલા
નવચૈતન્યમાંથી જ મળી. શ્રી અરવિંદનો ગૂઢ પ્રભાવ, શ્રી માતાજીની કૃપા-
દષ્ટિ મારા આત્મા પર જે કાર્ય કરતાં આવ્યા છે તેને પરિણામે જ મારી
કવિત્વશક્તિ આપોઆપ બહારની-કોષપણ સ્વદાય વગર-વિકસતી ગઈ છે
એ અત્રે રપટ કરવું જરૂરી છે. x x x એક વાન પાદ આવે છે. કેટલાકનું
માનવું એમ છે કે મેં મારી કવિનાર્મી શ્રી અરવિંદની ફિલસૂફી રજૂ કરવા
પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ આ સત્યથી સો ઠોસ દૂર છે. મેં કાવ્ય દ્વારા જે વ્યક્ત
કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે માગ આંતરચૈતન્યમાં જાગેલી ઊર્મિઓ, મારા
જીવનરૂપ બની ગયેલા ભાવો, ધન્યજ્ઞોએ યથેશાં દર્શનો, મારા સ્વભાવમાં
સ્થાયીભાવ પામેલી ઘટનાઓ અને તત્કાલિન સંવેદનો. કૃતિમતાનો કંઈ કદર રાત્રુ
છું. સદગ, સ્વાભાવિક, સહૃદય ભાવથી મુખ્ય હોય તે જ મને આકર્ષે
છે અને તેમાં જ મારું હૃદય રમે છે. x x x

શ્રી. ગિરધરભાઈ દલવાડી પરના પત્રો

(૧)

૨૨-૯-૧૯૪૩

પૌડિયેરી

જ્ઞાતા ભાઈ ગિરધર,

x x x ભિંચી વસ્તુથી જેનું હૃદય આનંદિત થાય તેના ભાગ્યનો
શુભ ઉદય થઈ ચૂક્યો જ છે; તેના અંતરાત્માએ પ્રભુની કૃપાનો અમૃતપ્રસાદ
. આપવા માંડ્યો છે; તેના જીવનમાં દિવ્ય પદ્મો સદૃશ થઈ ગયો છે. ભિંચી

પરમુને પિઝાનવી, પિઝાન્યા પછી તેની ઉપર પ્રીત જાંધવી અને પ્રીત જાંધ્યા પછી તેને ખાતર તેની ઉપર કુર્યાન થઈ જવું, એ સદ્ભાગ્ય મોગે ભગવાનની કૃપાના અધિકારને પ્રાપ્ત થયેલા, જામુતિને પામેલ ધન્ય આત્માની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. તમને માતાજીના આશીર્વાદ એવી ધન્ય-તાની પરંપરાનું વરદાન આપશે, માત્ર લકિતભાવથી પ્રકૃષ્ટિત હૃદયે અંતર ઉઘાડીને એ દિવ્ય વસ્ત્રાનને અપનાવી લેવાને શ્રદ્ધાપૂર્વક તત્પર-નિરંતર તત્પર - રહેજો.

માતાજીનો પરિચય *Lakshmi peish* આપશે. એ કાળોમાં જાગ અંતરાત્માએ જે ભાવો પ્રગટ કર્યા છે તે ભાવોના નૈવેદ્યને દિવ્ય મમતા-પૂર્વક સ્વીકારનાર અને મને અમૃતવર્ષણથી જલ્યાસનાર જગદંબા - સચ્ચિદાનંદમયી ભગવતી - નું વ્યક્તિસ્વરૂપ તે માતાજી. પૃથ્વી ઉપર તેના પાર્થિવ છત્રનને પ્રભુમય છત્રનમાં ફેરવી નાખવાના અમૃતપૂર્વ દુષ્કર કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે, પરમેશ્વરે દ્યાર્દ્ર હૃદયે માનવતામાં જનરી આવવાનું સ્વીકાર્યું અને એ રીતે જેમના યોમસિદ્ધ શરીરમાં પ્રગટ થયાં તે અમારાં, તમારાં, જે સ્વીકારે તે સૌનાં માતાજી—ભગવતી વિજ્ઞાનશક્તિ સ્વરૂપ માતાજી. માનવીઓમાં માનવતા જેવાં દેખાતાં જતાં જેમના દેહશુભોમાં કોઈ ન્યાયું નિમૂઢ દિવ્ય તેજ વિગમી રહ્યું છે, જેમના હૃદયમાં પરાતપર પ્રભુનું સનાતન ચૈતન્યસ્વરૂપ અંતરાત્મા રૂપે સ્થિત વડે સર્વનાં અંતરને આનંદિત કરી રહ્યું છે, જેમની કૃપા પ્રભુનાં—પરમેશ્વરીનાં—બાળકોને શોધી રહી છે તે દયામયી, કૃપામયી, આનંદમયી જગત્પારિણી જગદંબા. જે માનવમૂર્તિ અમને અમારી દિવ્ય મા રૂપે પ્રાપ્ત થયાં છે તે માતાજી. માતાજી કોણ છે, કેવાં છે, વગેરે શબ્દોથી શી રીતે સમજાવી શકાય? હૃદયના બેંગણમાં માતાજીનો શિશુ, આપણો અંતરાત્મા એમને સદાકાળ ઓળખતો હોય છે. તે અંતરાત્માને જોવવા દે અને જોની પાસેથી માતાજી કોણ છે તે પઠી લો.

ફાન્સના અમીરી કુટુંબમાં જન્મેલાં, બાળપણથી જ અંતર્યામીને આરાધનારાં, મોટી ઉંમરે કોઈ ઇન્જિનિયર ગુરુ પાસે ગૂઢ સાધના માર્ગે

અદ્ભુતવેગે આગળ વેગે અને સાધનાની પૂર્ણાવૃત્તિ કરાવનાર મહાગુરુ દિવ્યમા મળે એવા ગુરુસાકરને અનુસરી ચી, જાતાન થઈ દિવ્યમા - પારિવરીમા શ્રી અરવિંદનો એવાપ થતા તેમને જોગળા વા એમને પોતાના પગ ગુરુ, પ્રગટે એમને રતીનગ્ના નગમગ મિત્ર વડ ઉપર (૧૯૨૮ મા જ ધણુ કરીને) ત્યાં પડી પોતે દ્વિતી જાપાન રંગેરે મેડેના તે ગર્ભ વગર્ભ પૂરી થતા પડી દિવ્ય આપેના અને શ્રી અરવિંદ અરજે આત્મમર્મર્ણપૂર્વક અહીં જ વસેના ૧૯૨૬માં નવેમ્બરની ૨૪મી તારીખે શ્રી અરવિંદમા પૂર્ણપણે ભગવાનનો આધિભાવ થયો અને એમની યોગમિદ્ધિની વિશ્વોદ્ધારક મહાશક્તિ માતાજીમા મૂર્તિમત થઈ તે ત્રિમયી આશ્રમની (દાવના રૂપમા) સદ્ગ્યાન તે ત્રિમયી અમારે મન માતાજી અને શ્રી અરવિંદ માનવતામા અનિમાનવની મિદ્ધિના વિવિદેન્દ્રો મની ગયા, માનવ શરીર દાગ પગમેશ્વર અને પરમેશ્વરીની વિજાનમય નવપાની ત્રિમગમા વિશ્વરૂપ ઉપર રવરતાગ શિવપાર્વતી સમા મની ગયા એમના શિવ વિનેશ ગુ લખુ ર મન, નાણો ન્યા પદાચી શક્તિ નથી તે પગમનરવને પૂરી ઉપર માનવજનનમા મૂર્ત થયેનું જોવું હોય તો તે માતાજીના અને શ્રી અરવિંદના ગરુડોમા જરૂરી

સુગે સુગે જે મન ર્મની ધ્યાપના અર્થ (ધર્મ મામાન્ય અર્થમા નહીં પણ ઉત્ક્રાન્તિનો નિયમ એવા અર્થમા) જે પૂરી ઉપર અનેપગે પગના માડી ગયા છે તે વિજાન ચૈતન્ય અને તદનુસારીય કૃતિનુ રૂપાત્મ પૂરી ઉપર માનવજનનમા સિદ્ધ રી મતાવના અને પૂરીના માળકાને તેનું નદાન આપના અગ્રે પધારેના છે એમના શિવ રવરપના દર્શન શ્રી અરવિંદમા થયે તો એમનું શક્તિ રવરપ માતાજીમા મૂર્ત થયેનું દેખાશે આ મારો અનુભવ તમને અગત માની તમારી આગળ પ્રગટ કરુ છુ તમારો અતરાતમા ખૂનતા તમને પણ આવોજ અનુભવ થશે એની ખાના આધુ છુ તે દરવ્યાન માતાજીને અને શ્રી અરવિંદને અદ્ભુત યોગસિદ્ધ પરમાત્મ વ્યોતિઓ રૂપે તમે શ્રદ્ધાપૂર્વક સીકારી એમની મેડામા જે કાળ અને તે કરતા રહેજો તો એ પણ અપૂર્વ આત્મનાભ છે પરમ ભાગ્યવત

પુન્યશાળી હોવાને જ એવું કંરવાનું સહે છે અને એ રીતે તેઓ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે દિવ્યમાર્ગે ભગવદ્ધ્યાનુસાર આગળ વધે છે. x x x

(૨)

૮-૧૦-૧૯૪૨

વાંચિયો

x x x તમારો પત્ર અને ફોટો ખીરો એક મળી ચૂક્યા છે x x x ભગવાનને ચરણે ભાવપૂર્વક અપાયેલી એક નાનકડી કણી હોય ને! પાલુ શું? આપણી ઉદારતાના પ્રમાણમાં આપણે પ્રભુને પદે જે ધન-ધન્યું હોય તેના અદક્ષામાં પ્રભુ યોતાની ઉદારતાના પ્રમાણમાં દિવ્યનાના દાન-વરદાન રૂપે યોતાની કૃપા વરસાવે છે. અને ક્યાં આપણી કૃપાનુતા કહેવાય એથી નામની ઉદારતા અને ક્યાં પ્રભુની અનંત ઉદાર દિવ્ય દિવાયરી! એટલે પ્રભુને કરેલું અર્પણ કેટલા મદાન પ્રત્યર્પણમાં પામે ને ને! કદી જ લેવું.

નમે પ્રભુધાના અધિકારી ગતી ચૂક્યા છે. ભગવતી માતાજી તમારી પર સાચે જ પ્રસન્ન થયાં છે. એમની દિવ્ય આશિષો તમારી મહેમાનગીરી માગતી તમારે ધેર ખાણ્યાં ફોકની આવી છે. તમારા અંતઃગ-તમાના દરવાજા ઉઘાડી દેતે અને પ્રેમની મીઠાગથી એમને તમારા આત્મમંદિરમાં વધરાવી લેવાની ભાવભક્તિથી એમની પૂનનો પરમાનંદ માણ્યો; ભગવાન શ્રી અર્ચવિંદ અને ભગવતી માતાજી તમારાં થયા અને નમને યોતાનાં બતાવવા તમારી મોઢ કરતાં તમારે મંદિરે આવે છે. હવતની અમલ્ય તક રખે વેંદાર્થ જતી.

x x x શ્રી માતાજી અને શ્રી અર્ચવિંદ જે સત્યસોકના ભાગવન હવનનું પૃથ્વીને વરદાન આપવા માટે પધાર્યા છે અને દ્વિરાત ગૂઢ ટાપ

કરી રહ્યાં છે તે હવેનને આપણે અપનાવી લઈએ. તેને માટે શુભ સંધ્ય
નામા સાહચર્યપૂર્વક પ્રવૃત્ત થઈએ. અને એ કાર્યની મેવામાં લભ, મન,
ધન, માત્ર નહીં પણ સર્વમાં સર્વલાલે મોહવાની અન્યાયામાં એકાગ્ર
મંદીએ એજ આપણે માટે આપણી દૃનજતા પ્રગટ કરવાનો માર્ગ છે. x x x

શુદ્ધિ - વૃદ્ધિ

પૃષ્ઠ	લીટી	અનુદ્ધ	સુબધુ
૧	૧	મુદ્ધ	સુબધુ
જીવનમાર્ગ			
૧	૧૦	ચિત્રમાળા	ચિત્રમાળા
૧૫	૧૧	જર્વ	પૂર્વ
૨૦	૧૪	અનીમલ	અની જનલ
૨૧	કેવી લીટી	નોધ	નોધ
૨૨	૨	' સૌગંધ્ય લક્ષી '	' સૌગંધ્યલક્ષી '
	૧૦	શ્રી. અરવિંદ	શ્રી અરવિંદ
૨૮	૧૮	હકિકત	હકીકત
૨૯	૭, ૯, ૧૩ ને ૧૧	સાધનમાર્ગ	સાધનામાર્ગમાં
૩૧	૧	માતૃ	માતાૃ
	૧૪	પરીણામે	પરિણામે
૩૬	૧૩	પરદેશી	પરદેશી
૩૭	૧	મૃત્યુ	મૃત્યુ
૪૦	૮	Rosary	Rosary
૪૪	૦૪	પાડિયેરી	પાડિયેરી
૪૫	૧	"	"
	૪	ભારતિય	ભારતીય
	૧૦	અનુરુપ	અનુરુપ
૪૬	૧૭	પીયુષો	પીયુષો
૫૧	૧૪	તત્પરતાનો	તત્પરતાનો
	૧૪	પાડિયેરી	પાડિયેરી
	૧૨	અમત્યતા	અમત્ય
૫૨	૧૮	સામાયિકામાં	સામાયિકામાં
૫૫	૬	ગીતાશુન્દરી	ગીતાશુન્દરી

અક્ષરઆરાધના

૪	૪	મગ્નીરા કરે	મણિશ કરે
	૧૦	મગ્નીશ કરને	મણિશ કરને
૬	૮	સાચક	વાચક
૧૧	૧૦	આસાપો	આશિપો
૧	૧	ચોદાણી	ચોદાણી
૧૧	૧૧	અપનિઓ	અપૂર્તિઓ
૧૮	૧૮	અવાત અનામતા	અવાત અકામતા
૧૦	૧૧	પુરપાર્થ	પુરપાર્થ
૧૪	૧	દિક્કાળગન	દિક્કાળગન
	૧૮	નીમન	નિમન
૪૦	૧	તરનગન	તરનગન
૪૧	કેની નીની	શરુ	શરુ
	" "	શીનીઓમા	શીનીઓમા
૪૮	૧૧	અપગાવી	અપરશથી
૫૬	૧૮	ગમતાતીતગામી	ગમતાતીતગામી
૮૪	૧૫	પ્રભ	પ્રભુ
૮૧	૧	વિરોચિત	વિરોચિત
૯૬	૧	ત્રિન દરિના	ત્રિયા દરિના
	૧૦	કેરસ પુટ	કેરસ પુટ
૯૭	૧૦	આદ્યાન	આદ્યાન
૧૦૨	૬	નમુના	નમુના
૧૦૩	૪	જાનત	જાનત
	૨૦	રનાત અમઝિતની	રનાત અમઝિતની
૧૧૨	૧૪	મની મની	મની
૧૧૪	૧	સોટનેમ પો	સોનેટ મ ના
૧૧૮	૨૦	અનાત અના	અનાત અના
	૨૨	નહિને	વહનિ
૧૧૯	કેની ચીની	ભમિના	ભમિની

૧૦૪	૮	પ્રિય કવિતાને	પ્રિયા કવિતાને
	૯	અધુરું	અધુરું
	૧૧	પ્રિય કવિતાને	પ્રિયા, કવિતાને
	૧૮	ચીનવે	વિનવે
૧૦૫	૬	નિચોવ્યું	નીચોવ્યું
૧૦૭	૫	માઝ	સાઝ
૧૦૮	૨૨	મિંદાશ	મીંદાસ
૧૦૯	૫	પ્રિય કવિતાને	પ્રિયા કવિતાને
	૬	રમણિય	રમણીય
	જેસી લીડા	અમુક	અમુક
૧૩૧	૧૩	કવચિન	કવચિત
૧૩૫	૨૩	(૩૩)	(૩૨)
૧૩૬	૧૨	જાનનાં	જાગતનાં
૧૪૦	૬	ગુદ	હુદ
	૧૯	અભિસા	અભીસા
૧૪૧	૬	નહી	નહી
૧૪૨	૧૨	છંદશીચિત્ત	છંદશીચિત્ત
૧૪૩	૧૬	ભકિતનું	ભકિતનું
૧૪૫	૧૦	ખેડો	શખેડો
૧૪૭	૧૦	યુતિદારિણી	યુતિવિદારિણી
૧૪૫	૨૧	રહી	રહી છે
૧૪૬	૧	પ્રકૃત્યા	પ્રકૃત્યા
૧૬૩	૧૦	એમને	અમને

પત્રવ્યકિતલ્પ

૩	૧૧	તારવંદનનો	સેતારવંદનનો
૫	૯	મુજબબાઈ	મુજબબાઈ
૨૦	૧૬	તનુસારીપ્ર કૃતિ	તનુસારી પ્રકૃતિ